

TITO, POZORIŠTE I FILM

Ova knjiga posvećena je
uspomeni na
druga Josipa Broza Tita

TITO, POZORIŠTE I FILM 1

TITO,POZORIŠTE I FILM

Teatron
broj 24/5/6
oktobar 1980
Časopis za pozorišnu istoriju i teatrologiju
Izdavač:
Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije
Beograd 11000
Gospodar Jevremova 19

Glavni i odgovorni urednik:
Dragovan Jovanović
Redakcija:
Zoran Filipović
Siniša Janić
Dragovan Jovanović
Olga Milanović
Ksenija Orešković
Veroslava Petrović

Korektor:
Vitomir Teofilović
Tehnički urednik:
Tihomir Maksimović
Štamparija:
Beogradski izdavačko-grafički zavod

Ovaj broj je predat u štampu septembra 1980.
Tiraž prvog izdanja 5.000.

Design:
Saveta Mašić
Slobodan Mašić
Realizacija:
Studio Structure, Beograd

TITO, POZORIŠTE I FILM

Ova knjiga posvećena je
uspomeni na
druga Josipa Broza Tita

Knjigu pripremili i uredili:
Zoran Filipović
Dragovan Jovanović

Tekstove napisali:
Zorica Mutavdžić
Aleksandar Tadić
Zorica Pašić
Mina Selimbegović
Predrag Aleksijević
M. Janković
Ognjen Janevski
Milena Nikolić
Milo Gligorijević
Zoran Filipović
Branka Malčić
Dragan Nikolić

Snimili:
Dragutin Grbić
Mirko Lovrić
Hristifor Nastasić
Branko Obradović
Miloš Rašeta
Jovan Ritopečki
Žorž Skrigin
Aleksandar Stojanović
Života Vučić

TITO,POZO

Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije otvorio je 11. marta 1980. godine izložbu *Tito, pozorište i glumci*. U sledećim mesecima izložba ima svoj put po celoj Jugoslaviji, prikazana je u preko dvadeset gradova. Postoji interesovanje i želje da se izložba prikaže u Nemačkoj, Francuskoj, Švajcarskoj, Švedskoj, Holandiji i u nekim drugim zemljama da bi je videli naši radnici zaposleni u inostranstvu.

Veliko interesovanje za ovu izložbu podstaklo je Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije da sačini knjigu *Tito, pozorište i film*, u kojoj bi se objavila mnoga sećanja poznatih umetnika i stvaralaca na našeg predsednika Tita.

Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije zahvaljuje svima koji su pomogli da se ova knjiga objavi. Želja je izdavača da ova knjiga bude spomen-dokument sećanja na susrete umetnika sa drugom Titom, kada je u grudima svih treperila ona već narodna izreka i poslanica:

Mi smo Titovi, Tito je naš!

[13]

Miroslav Krleža:
Kumrovečki nokturno

[25]

Josip Broz Tito:

Iz razgovora sa delegacijom Prvog kongresa književnika Jugoslavije, 19. novembra 1946

[28]

Josip Broz Tito:

Iz Referata na VI kongresu Komunističke partije Jugoslavije, 1952.

[30]

Josip Broz Tito:

Iz razgovora s delegatima III kongresa Saveza muzičara, 12. maj 1953.

[31]

Josip Broz Tito:

Iz Referata na VII kongresu Komunističke partije Jugoslavije, 1958.

[35]

Josip Broz Tito:

Iz govora na VII kongresu Narodne omladine Jugoslavije, 1963.

[37]

Josip Broz Tito:

Iz Referata na VIII kongresu Saveza komunista Jugoslavije, 7. decembar 1964.

[40]

Josip Broz Tito:

Iz Referata sa IX kongresa Saveza komunista Jugoslavije, 1969.

KIŠTE I FILM

[43]

Josip Broz Tito:
Iz intervjuja *Borbi*, 12. decembar 1969.

[44]

Josip Broz Tito:
Iz intervjuja *Vjesniku*, oktobar 1972.

[45]

Josip Broz Tito:
Iz poruke povodom Međunarodne godine
knjige, 25. oktobar 1972.

[47]

Josip Broz Tito:
Iz čestitke Dubrovačkim ljetnim igrama
povodom 25. godišnjice osnivanja, Brdo kod
Kranja, 9. maja 1974.

[48]

Josip Broz Tito:
Iz Referata na X kongresu Saveza komunista
Jugoslavije, 1974.

[51]

Josip Broz Tito:
Iz intervjuja *Politici*, 1974

[52]

Josip Broz Tito:
U razgovoru sa urednikom pariskog *Monda A.*
Fontenom, juli 1975.

[52]

Josip Broz Tito:
Iz poruke učesnicima 22. Jugoslovenskih
pozorišnih igara, 15. april 1977.

[53]

Josip Broz Tito:
Iz intervjuja časopisu *Filmska kultura*, Brioni,
27. juli 1977.

[60]

Ivo Andrić

[60]

Dr Josip Vidmar

[64]

Velibor Gligorić

[66]

Milan Bogdanović

[69]

Bojan Stupica

[71]

Oskar Danon

[76]

Ivo Vejvoda

[78]

Vjeko Afrić

[82]

Ani Radošević

[84]

Zorž Skrigin

[88]

Ljubiša Jovanović

[92]

Mira Sanjina

[93]

Ivka i Joža Rutić

TITO,POZOR

[95] Nada Borozan
[98] Mira Stupica
[100] Ljuba Tadić
[103] Bela Krleža
[103] Miroslav Čangalović
[105] Ilija Džuvalekovski
[106] Marija Crnobori
[110] Jozo Laurenčić
[111] Viktor Starčić
[117] Radmila Bakočević
[120] Ljiljana Molnar-Talajić
[122] Oto Deneš
[126] Višnja Đorđević
[128] Milka Stojanović
[132] Olivera Marković

[132] Petre Prličko
[134] Nenad Jovičić
[138] Dragica Tomas
[142] Filibert Benedetič
[145] Meri Boškova
[146] Josip Pejaković
[148] Veljko Bulajić
[149] Gertruda Munitić
[152] Milena Dravić
[153] Vukosava Doneva
[156] Bata Živojinović
[157] Ljubiša Samardžić
[157] Slavko Pervan
[158] Milan Đoković
[160] Uroš Kravljaka

KIŠTE I FILM

[166]

Branko Ličen

[168]

Mića Tatić

[171]

Duško Trninić

[174]

Pavle Minčić

[176]

Kole Časule

[180]

Mira Banjac

[182]

Kole Angelovski

[184]

Slavko Simić

[186]

Ljupka Đzundeva

[190]

Marko Todorović

[192]

Buda Jeremić

[196]

Nedžmija Pagaruša

[200]

Dara Čalenić

[202]

Kosta Spaić

[204]

Krešimir Zidarić

[206]

Aleksandar Konstantinović

ROTHMANS

Strana 6. i 7.

U leto 1967. godine, Tito je na ostrvu Vangi primio delegaciju jugoslovenskih filmskih radnika.
Izraz na licima prisutnih koji je kamera zabeležila govori da je i ovaj susret Tita i umetnika bio srdačan i neposredan.

Strana 10. i 11.

U sarajevskoj Skenderiji održana je premijera *Bitke na Neretvi*. Posle projekcije drug Tito je pozvao inostrane glumce koji su nastupili u filmu i dugo sa njima razgovarao.
Tito u društvu Orsona Velsa, Sergeja Bondarčuka i Jula Brinera, 29. novembra 1969.

Miroslav Krleža:

Rane jeseni devetstotinatridesetisedme vratio se Tito, poslije devet godina, u tišini jednog melankoničnog predvečerja. Sjedio sam u sumraku u svojoj sobi i promatrao oblake kako ih nosi zapadnjak visoko nad gradom. U sivoj rasvjeti što se polagano gasi prekinuo sam bio čitanje i izgubio se u promatranju pastelnoplavih nebeskih daljina po kojima putuju čudesni arhipelazi oblaka, uvijek u jednoj te istoj horizontali, slijeva nadesno. Krovovi, bambusove trske antena, sivi i dosadni, čađavi krovovi, sive i dosadne gradske četvrti, prenagomilane kućerinama isto tako sivim i dosadnim, u pepeljastoj rasvjeti sumraka, sa srebrnim magnezijem oblačne tkanine. Kroz otvoreni prozor pokrajnje sobe odjeknu sa ulice dječji glasovi, a ovdje u sobi sve je pepeljasta samoća i tišina. Tišina prazne sobe, kada se boje tkanina i konture pokućstva slijevaju u tamnosmeđem claireobscuru i jedino što još u sumraku bjelosno blista, to je hartija otvorene knjige. U toj tišini odjeknulo je zvonce na ulaznim vratima. Uznemirene zvonjave, što odjekuju po praznim, sivim, neosvijetljenim sobama, nose uvijek nešto od zloslutne, praznovjerne neizvjesnosti. Nitko od nas nije godinama živio tako te ne bi bio imao razloga da ne očekuje, da mu se iznenadnom, pomalo nevoznom zvonjavom ne javi na vratima kakav zao ili koban glasnik. Zvono koje odjekuje stanom ustrajno insistira da nam objasni, kako je netko na vratima i kako nas nevozno traži. Odjekuje sitna uznemirena jeka metalne budilice alarmantno i neugodno, a naročito su napete stanke između jedne i druge zvonjave. Intervali, kada se u svakom kucaju srca osjeća neizvjesnost, hoće li se taj tajanstveni signal ponovo javiti? Tko je to tko zvoni postojano, a da se nije javio telefonom?

TITO, POZORIŠTE I FILM

Kumrovečki nokturno

Ustajem, prolazim stonom, otvaram prva, zatim druga vrata, palim svjetiljku u pred sobljiju, škljocnula je patentna brava, a pred staklenim vratima stoji stranac. Neznanac u pepeljastoj rasvjeti sumraka, obasjan narančastim odsjajem girandola. Blijedo lice nepoznata čovjeka i svijetao, topal prijateljski glas, koji se dobroćudno smješka u trenutku sumračnog i sivog, gotovo dramatskog sastanka poslije devet godina. Naši likovi postojano se mijenjaju, ali boja glasa, ona izvjesna čudna neodređena, a opet tako svojstvena toplina ljudskog glasa rađa uvijek neobično sigurne slike pamćenja. U krugovima uspomena, koje je ustalašala plastika takvog jednog ljudskog glasa, javlja se čitava topla i intimna atmosfera doživljenih motiva i stvari, za koje ni sami nijesmo slutili da poslije mnogo godina u nama žive još uvijek jednakoj jakim unutrašnjim životom.

Tito, poslije devet godina, pojavio se na onim staklenim vratima kao sjenka davno minulih dana i na prvi pogled tako mi se pričinilo kao da se nije mnogo izmijenio, a opet: izmijenio se mnogo, više od toga, posvema. Onako, kako se pojavio, sjetio me u prvom trenutku jednog mog praškog znanca i tek kada je skinuo svoj blistavi cviker, primijetio sam da je to netko drugi. Devet godina u ljudskom životu nije tako neznatan razmak, a ovih devet godina bilo je devet dramatskih godina u životu čitavog našeg pokreta.

Sa Titom govorio sam posljednji put godine 1928. u predvečerje diktature, a od onog antipatičnog i zgužvanog političkog procesa, koji je za reakcionarnu političku javnost protekao u sivom anonimitetu (a na kome je Tito svojom ličnom inicijativom povisio vlastitu juridičku odgovornost za nekoliko godina

robije) proteklo je već devet godina. Šest godina Lepoglave i tri inostranstvovanja kao da su izbrisale sa njegova lica onaj izraz naive i neposredne vedrine, i mjesto nasmijana mlada čovjeka tu je stajao ozbiljan tih stranac, kome iza stakla njegova cvikera svjetlucaju oči ocalno tamno, gotovo stroga.

Naša mladost protekla je po onim beznadno dosadnim i sivim ulicama zagrebačkog Donjeg grada, između Prilaza i Medulićeve, Samostanske, Dalmatinske i Frankopanske; gdje su krčme bijedne i smrdljive, dućani mirišu po brašnu i bakalarima kao u najzabitnijoj provinciji, a po dosadnim dvospratnicama stanuju slabo plaćeni sivi činovnici, jednog sivog i dosadnog Carstva na umoru. Iz iste smo (domobranske) kasarne krenuli na Karpatе. Tito godine 1915, u Dvanaestoj *hodnoj satniji* kapetana Tomaševića, a ja godinu dana kasnije hiljadu devetstotinaišešnaeste u Šesnaestoj *hodnoj*, za vrijeme Brusilovljeve ofenzive. On je otputovao u Sibiriju, a ja sam se odskitao preko madžarskih i austrijskih etapa do svoje domobranske proze. Kad smo se poslije oluje prvog svjetskog rata našli u prostorijama iznad Kutnjakove krčme (gdje je bilo sjedište sindikata), Titov profil u moralno-političkom smislu bio je plastično određen. Razgovori za onih davnih zaboravljenih dana često su se kretali oko stare i poznate teme *šta da se radi i kako*, a iz Titovih riječi već je onda (oko 1924—25) izbjala uvijek jednostavna, ali čudno uporna, moglo bi se reći tvrdoglav sigurnost. On je doputovao u male i zaostale prilike sa drugog kontinenta, vrativši se u našu provinciju kao putnik, koji je doista proveo pet punih godina na drugoj obali lenjinističke, socijalističke stvarnosti. Još onda, oko 1925—6,

a on je u beskrajno zapletenim internim situacijama dopuštao razne mogućnosti, ali jedno je za Tita trajno i postojano bilo izvan svake sumnje: da socijalistički kontinent doista postoji, da predstavlja jednu šestinu ove naše planete i da znači početak jednoga procesa koji se ne može zaustaviti.

Toga predvečerja (jeseni hiljadu devetstotinatridesetisedme), kada se pojавio poslije devet godina, Tito se vratio kući miran, siguran i jednostavan, kao čovjek, koji je u sebi sredio sve svoje sumnje i koji je svjestan svoga poziva. Govorili smo do u kasnu noć i danas, poslije mnogo godina, ne mogu da opišem sve elemente toga razgovora, tim više što se kretao uzduž i poprijeko o mnogim stvarima, ljudima i pojavama, na preskok i kao što se kaže: horizontalno i vertikalno, o svemu i još o koječemu. Svrha ovih redaka napokon i nije da se ocrta slika cijelog tog našeg dijaloga, već da se prikaže samo jedan detalj onoga što mi je Tito pričao, jedan lirska zapravo detalj o kumrovečkom nokturnu, a da bi taj detalj dobio tok tog noćnog sastanka onako kako sam ga (uz pomoć nekih zapisa) upamlio.

O nerazmjerima smo govorili koji su vladali kod nas u našoj političkoj arenii prije prvog rata, za rada 1914—1918. godine u vrijeme zelenokaderaških pobuna i o onoj situaciji 1918—20. koja je nosila u sebi sve elemente velike revolucionarne konjukture. O tome kako je naša socijalna demokracija uspjela da se u sveopćem nihilizmu naših prilika svede na ništiku, kako nije predstavljala nikoga pak ni samu sebe, kako nije vjerovala u mase, jer je bila zaglibila u mizantropiju svojih vlastitih sitnih ministarskih ambicija, i kako nije imala nikada ni jedne druge političke ideje nego da

se dočepa eshaizejskog portfelja. Govorili smo o čitavom nizu fatalnih okolnosti koje su dovele do toga da je predratna naša socijalna demokracija živjela potpuno izolovana od političke stvarnosti i kako pred međunarodnim forumima Druge internacionale nije nikada progovorila ni jedne stvarne riječi. Nestala je sa pozornice kao gluhonijema, vjerujući da će na temelju sveopćeg i tajnog prava glasa riješiti pitanje Dunava i Balkana, te će austrijski dvoglavi orlovi ostati siti, a naše domaće hrvatsko političko jagnje zdravo i veselo.

Svaki je početak težak, rekao je Tito mirno i zapalivši cigaretu, izgubio se u dugom, zamišljenom čutanju. Pramen guste plave kose pao mu je preko bijelog, visokog čeonog svoda, sigurno znaka jake i tvrde volje: *Trebalo bi objasniti kako to, da kod nas, pred prvim imperijalističkim ratom, u okviru našeg pokreta nije zapravo pravilno ocijenio situaciju, pa čak i to kako zapravo nije bilo nikakve ocjene nikakve situacije, ni u evropskim omjerima, što je zapravo i dovelo do međunarodne katastrofe.*

U sveopćoj, zaostaloj, konzervativnoj, malograđanskoj, zapadno-evropskoj zbrici doista i nije bilo politički izgrađene proleterske svijesti, a ako se je netko usudio, da već poslije Oktobarske revolucije postavi zahtjev, kako bi ipak bilo potrebno sistematski ispitati: što se to s nama zbiva, gdje se nalazimo i kamo putujemo i šta će biti od nas, i ako se netko usudio da usprkos svemu, u okviru internih razgovora, podvrgne kritici bilo koju krivu prepostavku takozvanih partijskih ideologa, onda se preko takvog znaka pitanja prelazilo na dnevni red sa sažalnim višim smješkom: to su ruske metode, kojima kod nas

nema mesta! Pod »ruskim metodama« podrazumijevalo se nešto mutno, politički svakako neintelligentno i nezdravo, više od toga; po život samoubilački opasno.

Tito se vratio iz Rusije poslije prvog svjetskog rata u momentu najteže političke depresije, poslije čitavog niza teških poraza, poslije poništenja komunističkih mandata, razbitih i silom zgaženih masovnih štrajkova, raspuštanja sindikata i legalnih partija, u eri poslije Obznanje i Zakona o zaštiti države. U atmosferi zatrovane, šovenske, reakcionarne građanske žurnalistike, usred černosotenjskog protuzakonitog ugušivanja lijeve štampe, između D'Annunzijeve pustolovine na Rijeci i rapalske sramote, u bolesnoj atmosferi makedonskih pokolja i seljačkih pobuna u Hrvatskoj, kada je malograđanski hrvatski blok memorandumom apelirao na međunarodnu konferenciju u Đenovi, u potpunom rasulu svake političke pameti i morala, jedina *Borba* kod nas digla je barjak ponosa, časti i razuma.

Te noći Tito je toplo i sentimentalno govorio o nekim člancima u prvim brojevima *Borbe*. U momentu kada je južnoslovenska reakcija gostoljubivo slavila Vrangle i Burzeva kao jedine, prave predstavnike ruske političke misli, kada je Jugoslavija u teškoj groznici preživljavala jednu od svojih najtežih kriza i kada je čitava zemlja odzvanjala od halabuke takozvanih državotvornih i protudržavnih elemenata, te se od slaboumne dreke o amputaciji i o hegemoniji nigdje nije čula ni jedna mirna i hladnokrvna riječ, *Borba* nije pisala o agoniji naroda i države, nego o agoniji kraljevskog centralističkog režima.

Taj će se režim prije ili kasnije naći pod ruševinama svoje nasilne politike i on će (što to bude kasnije) ostaviti iza sebe tim veći kaos

na svim poljima našeg narodnog života (Borba, br. 5, 23. III, 1922, str. 2).

U ono doba, prije dvadesetipet godina, u lijevoj štampi upotrebljavala se radikalna fraza o samoodređenju naroda do odcjepljenja kao sveizlijeciteljno sredstvo. Tito je ovu problematiku o samoodređenju naroda odredio od prilike ovako: pravo samoodređenja tako dugo dok nije primijenjeno socijalistički, tj. lenjinistički uslovno, tako dugo ostaje apstraktnom frazom kao sve ostale političke fraze. Mi, budemo li u situaciji da praktično sprovedemo tu parolu o samoodređenju (u okviru južnoslovenske problematike), mi ćemo je primijeniti socijalistički lenjinistički, to je uslovno. To znači: mi nećemo dopustiti da se ta parola pretvori u rukama reakcionarne građanske klase u propagandističko sredstvo kako bi onda građanska klasa stvorila sebi novo, suvereno tržiste, jer bi nas takva primjena tog principa odvela ravno u kontrarevoluciju, u fašizam, u nove krize i u nove ratove. Nas kao lenjiniste u pitanju narodnog samoodređivanja u prvom redu i prije svega zanima pitanje samoodređenja proletarijata unutar jednog naroda, i upravo zato, jer mi znamo i jer smo toga svjesni, da je kod svih naših balkanskih naroda samoodređenje proletarijata u interesu samoga naroda i jer se politički interesi proletarijata potpuno podudaraju s interesima naroda, zato nama nije u interesu da stvaramo neke nove balkanske fašističke državne organizacije na temelju tog principa.

Govorili smo tako čitavu noć o galeriji naših mrtvih znanaca, o brodolomima i o političkim brodolomcima, o grobovima i o pokojnicima. A Tito je govorio o problemu političke navigacije takvom sigurnošću, kao što govore ljudi, kada

na palubi komandnog mosta dodiruju šiljkom svoje olovke krugove pojedinih svjetionika na navigacionim kartama. Plovidba, po njegovim rjećima, izgledala je veoma jednostavnom.

Treba ploviti po planu, ravno, po crti, prjamalinjejno, dok je prjamalinjejno moguće; Lenjin, Staljin, Donbas, Volga, Magnitogorsk, pjatiljetke, dvadesetisedam milijuna tona čelika! To je sve! Ne treba se dati prenagomilavati pitanjima i problematikama, koje u takvim prilikama kao što su naše, često puta djeluju razorno. Treba prelaziti preko zbrke na dnevni red jednostavno, mirno, hladnokrvno, u dobro organizovanom redu, monolitno. (Taj pridjev o monolitnosti, koliko se sjećam, Tito je veoma rado upotrebljavao već prije petnaest godina. Donio ga je iz lenjinske zemlje). Te noći on gotovo ni jednom jedinom riječi nije govorio o sebi, o Lepoglavi i o zatvorima. Spomenuo je tek toliko, da je mogao da *kidne*, ali nije htio iz solidarnosti sa drugovima i da je priredio izložbu Mošinih slika u Električnoj centrali lepoglavskoj, gdje je bio šef centrale i gdje mu je bilo *uglavnom dobro*. Govorili smo mnogo i dugo o književnosti, o nekim ruskim operetama, koje se javljaju kao pomodni šlageri, o dijalektičkom snobizmu kod nas i u inostranstvu. Ja sam se bio vratio iz Italije, pa sam Titu pričao o tome kako na čitavom putu od Lombardije do Napulja nisam nigdje nijedanput čuo pjesme na ulici. U Italiji je sve tiho . . . Govorili smo o Kutnjakovoj krčmi u Ilici 46, o Hamelu u Medulićevoj ulici (gdje je Tito jedno vrijeme radio), gdje su krovovi prizemnica tako niski, da se iz žlebova može grabiti snijeg za grudanje, o trešnjevačkim sastancima, o partijskim ilegalnim plenumima po krčmama na periferiji, uz trajnu opasnost

prepada policije itd.

Spram jutra Tito se raspričao o tajgama, o ruskim daljinama, o Sibиру, o Kirgiziji, o mjesecima, o sibirskim konjima, o jednom sibirskom mlinu gdje tek što ga nisu ubili Kirgizi zbog Muhameda, o metalurgiji i o avionima. O teškoj industriji i kemijskim kombinatima i na koncu, o onom sladogorkom osjećanju čežnje za rodnim krajem, o žalbi za zavičajem, o bolećivom sentimentalnom snatrenju, o uspomenama, koje nas vežu u našem pamćenju sa raznim dragim i neznatnim stvarima: sa starom metlom na kakvom zaboravljenom blatnom dvorištu, sa crvenim cvjetom pelargonije na prozoru, sa glasom cvrčka ili davnom, mrtvom mjesecinom. Plać za lirskim rekvizitima svkodnevnog života, što ga Slovenci zovu *domotožjem* a mi za to tugaljivo raspoloženje nemamo naše narodne riječi.

S pomalo ironičnim smiješkom pričao je Tito kako su ga posljednih godina u inostranstvu, kada je putovao po raznim dalekim zemljama, pratile kumrovečke sjenke uspomena iz djetinjstva. Miris sjenokoša, sum divljih kestenova na noćnom vjetru, žubor potoka, trakoščanski, klanječki, zagorski motivi. Toče licitari gverc pred starim pljesnivim crkvama, mirišu pečenjarske kobasicice, klokoće mošt, talasaju se mokre oranice, diše zemlja, domovina, majka, počva, rodna gruda.

I tako je riskirao prije nekoliko dana da vidi Kumrovec. Da vidi Kumrovec poslije toliko godina, da vidi kako Kumrovec diše otkada njega nije bilo na rodnoj brazdi.

To nije, dakako, bilo pretjerano mudro — rizikovati zbog takvog sentimentalnog povratka ponovno robiju, pak eventualno i smrt, upravo s obzirom na funkcije koje vrši, matematski sigurnu smrt, a samo zato, da se noću, potpuno

sam prošeta kumrovečkim stazama, o kojima pjeva pjesma da su pune ružmarina i mjesecine. Mjesecine nije bilo ni ružmarina, dakako, nego mrak, prava kumrovečka, provincijalna pomrčina, sa dosadnim lavežom svih kumrovečkih pasa, uznenirenih korakom nepoznata stranca i putnika, koji se vratio iz *fremta*. Zaustavio se Tito pred svojim domom, pred svojom rodnom kućom kumrovečkom, stao je i stoji. Diše tiho, zuri u tminu, sluša pse kako laju, a nebo je oblačno, jugovina je, brzo se miču zvijezde iza nebeskih tkanina, putuju zvijezde, a noć stoji nad svime, nad Zagorjem, nad Sutlom, nad Trakoščanom, ogromna, nijema, neprozirna, čudna, kumrovečka noć. Spavaju Novi Dvori, Lužnica, Cesograd, Bizeljsko, Kunšperk, Lobor, spava ban Jelačić i stara Karilonka u Bistri i Korberoni i Sermaži i Keglevići i Vindišgreci i Bombelesi, a psi laju i jedino što bdije to su psi i Stojadinovićevi žandari. Dobro mu je poznat taj kumrovečki lavež i on po glasu i po daljini laveža, danas, poslije toliko mnogo godina, poslije čitavog jednog života, razaznaje sa kojeg se brda javlja čiji pas. Stoji i sluša susjedne pse, miriše kumrovečke strehe i komine: isti mirisi, iste živice, gnojnice, a tamo je netko otvorio dvorišna vrata i prelazi u štalu da napoji blago. Odsjaj svjetiljke razlio se preko ledine i trava je na trenutak zablistala u svijetlom zelenilu. Škripe vrata, domari kumrovečki ni noćas nijesu podmazali vrata kako treba, vrag ih odnio! Nemaju petroleja, nemaju ulja, nemaju soli, nemaju kruha, nemaju ničega! Laju psi kumrovečki, a ovaj nokturno vonja pred kišu. Osjeća se miris krepane mačke u potoku, topal miris gnojnica, vonj jame i štale, prve kapi kiše.

Stoji Tito pred svojom kućom, a misli mu

kruže u ogromnim krugovima oko starog kumrovečkog krova obraslog mahovinom. Razmišlja o sebi, o svom žalosnom djetinjstvu, o svjetskom ratu, o kasarnama, o Karpatima, o logorima i o bojištima, o bitkama kroz koje je prolazio i o velikim sibirskim rijekama, o ruskom jeziku, što oplakuje kao more kitajske zidine i mongolske daleke zemlje i narode, razlijevajući se sve tamo preko Azije do Tihog oceana. Razmišlja Tito o svom vlastitom životu, o fabrikama po kojima je radio, o sindikatima, o drugovima, o štrajkovima, o pokretu kome stoji na čelu, o čitavom jednom ljudskom životu što se preko Lepoglave i Spanije zatvara danas u ogroman krug bitaka i borbe od Madrija do Kumrovca, i taj nedogledni životni krug jednog putovanja oko svijeta, traje eto, već čitav jedan život, a ovdje u Kumrovcu, laju psi kao što su lajali prije trideset i četrdeset godina. Ni vrata nisu podmazali i krepane mačke bacaju u potok, ni gnojnice nisu podzidali, kao da se u svijetu ništa ne događa i kao da se uopće ništa nije dogodilo i kao da Evropa ne стоји pred novim svjetskim ratom! Puše se i dime kemijski kombinati od Sjevernog ledenog mora do Urala i Volge, grmi čelična industrija od Vladivostoka do Magnitogorska, trese se zemlja u svojim sredovječnim temeljima, Amerika i Evropa kuvaju više od sto miliona tona čelika, grme topovi u Španiji, Hitler spremu pokolj, dolazi međunarodna oluja, a ovdje laju psi i vonjaju lame kao u Keglevičevo doba tlake i robote. Sprema se nova međunarodna katastrofa, fašistički gorila brusi svoje noževe, a kod nas Kupinec hrče, Kaptol hrče, Kumrovec hrče, čitava naša malogradanska inteligencija hrče, a Tito stoji usred Kumrovca i osjeća vakuum sredovječnog zakašnjenja, prokletstvo

kumrovečkog nokturna kada laju psi i sve stoji ukleto na jednom te istom mjestu. Od Tihog oceana i od Španije ližu plamenovi velike revolucije, u rujnom odsjevu titra osvit požara po bezbrojnim talionicama svijeta, dime se kombinati, puls svijeta kuca već danas ritmom budućih svijetlih stoljeća, a kod nas sovuljaga oblijeće oko marijaterzijanskih zvonika: i sve je dosadno staro kumrovečko groblje i truli most, te prijeti da će se srušiti pod malo glasnijom stopom noćnog samotnika. U tihom završnom trenutku ovog lirskog solilokvija, u posljednjim tonovima kantilene tog melankoličnog monologa, Titov glas promijenio je sjaj i njegove svijetloplave oči golubinje prelike su se ocalnim, tamonomodrim, metalnim prijelivom i potamnile kao tinta. Dobroćudna, mekana igra usana ustitrala je do prkosne, tvrde, kao od kamena klesane crte i u onom pogledu, u onom glasu javio se nekakav neodređen i sugestivan izraz pun bola i nemira.

— *Kumrovec hrče, bog ga blagoslovio, pak dokle će kod nas sve da hrče, zapitao se Tito bijesno, gotovo nervozno, s onim violentnim akcentom, kojim se u našem jeziku skidaju s neba sva božanstva višeg i nižeg reda.*

— *Mi stojimo pred novim svjetskim ratom, i ako nas ne bude spasila naša vlastita pamet, neće nas spasiti ništa; i to je ono što bi trebalo objasniti i Kumrovcu i Kupincu, i glupim našim čarsijama od Ljubljane do Beograda! Ne padaju pečeni golubovi s neba.*

Ime Titovo postalo je danas dramatskim simbolom pokoljenja svih naših naroda, otkada se piše historija krvlju i mesom naših naroda. U brodolomu, koji je od svih naših brodoloma bio najbeznađniji, pojavio se on sa lenjinskom buktinjom u mraku i njegov put od Kumrovca

i Jajca, do Beograda i do Zagreba put je našeg naroda, da bi od sredovječnog, zaostalog čovjeka postao građaninom budućih sretnijih stoljeća: to je pokret za našom civilizacijom pod svaku cijenu. To je naša historijska volja koja se objavljivala u mnogobrojnim naporima kroz vjekove, i ako se može tako reći, to je volja za preobraženjem i oslobođenjem u višim društvenim silama čitavog svijeta, na temelju iskustva iz prvog i drugog svjetskog rata i teške političke podzemne borbe, koja je trajala decenijama i stajala bezbrojno mnogo žrtava. Tito, to je slavoluk između mrkih i krvavih zidina naše sredovječne prošlosti i put do civilizacije, koja neće više da bude robovanje tuđim bankama, tuđim neistinama i predrasudama. To je karteča koja se kroz dim i maglu naše zaostalosti probila kao usijani znamen nad zvjezdanim barjacima naše suvremene političke svijesti.

Kada su se u ovom ratu za dugih noćnih bdjenja oko 1943. do 1944. od vremena na vrijeme čuli Titovi topovi kako gundaju čitave noći oko Zagreba, često sam prisluškivao toj noćnoj grmljavini. Uvijek mi je pred očima bila jedna te ista slika iz godine trideset sedme; sjedi Tito pred pergamenom fjorentinske svjetlike, u žućkastom sjaju rasvjetljenog gregorijanskog korala sa starinskim, četverouglastim notama kvadrakvatrama u krvavoj transparentnoj boji karminskih slova, i priča o kumrovečkom Nokturnu. Grme njegovi topovi traje sudbonosno ratno bdjenje a ja mislim u svojoj samoći: gle, Tito budi Kumrovec iz hiljadugodišnjeg sna! Tito se pobunio protiv srednjeg vijeka, on je našao izlaz, on plovi punim jedrima i njegove galije putuju u sigurnu luku pobjede . . .

Proleter, metalski radnik, vratio se poslije šest godina iz Rusije, kamo je pao kao tolike hiljade naših ratnih zarobljenika, pa kada se pojavio u sindikatima u svojoj sivoj astrahanskoj šubari, na kojoj se u vunenim kovrčicama primjećivalo izbledjelo mjesto skinute metalne petokrake zvijezde, on je mirnom, superiornom staloženošću svojih pogleda već tada sugestivno zavladao svojom okolinom. Njega su drugovi gledali kao putnika koji je doputovao sa daleke obale lenjinskog kontinenta i koji je *svojim očima video sve ono o čemu se tada po sindikatima romantično maštalo*.

Od proletera, metalskog radnika, koji je raspolagao ličnim iskustvom ruske revolucije, taj radnik po brodogradilištima i livnicama postao je sindikalnim i partijskim funkcionarom, i kao takav godine 1928. otputovao u Lepoglavu na šest godina robije, da bi se poslije trogodišnjeg inostranstvovanja vratio u zemlju 1937, gdje je kao sekretar OK KPJ živio ilegalno sve do sloma 1941. godine. Titova ličnost bila je široj javnosti nepoznata sve do one tjeralice, koju su raspisali Talijani, Nijemci i ustaše, kad se njegov lik prvi put pojavio na oglašnim stupovima kao lik čovjeka koji se zvao Tito, protiv koga je diglo hajku desetak divizija i za čiju se glavu plaća visoka krvarina.

(1948)

On je u trenutku najmračnije političke obezglavljenosti, kada smo ostali pregaženi neprijateljskom soldateskom, uspio da sačuva mir genijalnog državnika i da tako našu najfatalniju političku i vojničku katastrofu 1941. pretvoriti u jednu od najvećih pobjeda svih jugoslavenskih naroda.

(1948)

Ako je naša sADBina da živimo u narodu za koga nema odahnuća, jer smo se rodili u zemlji nad kojom okrutni vihori urlaju već stoljećima, pa kada smo se kroz oganj pokolja probili za trenutak, da ponovo podignemo svoj spaljeni krov, već nam palikuće prijete novim požarima i novim umorstvima, onda je to sADBina svih naših pokoljenja, na čelu kojih danas stupa

Čovjek, koji je navršio šezdesetu, a nije Mu suđeno da stane, da se osvrne i da odahne. Čovjek, koji je na čelu naše historije primio bitku za načelo socijalističke ravnopravnosti među socijalističkim državama, koji se je usprotvio nasilju jedne velike sile u ime socijalističkog morala i logike, koji danas pred licem svijeta, praćen milijunima iznenađenih očiju, tu bitku vodi mudro i smiono, tome čovjeku, kome danas prijete vješalima u ime socijalizma, može se reći isto tako mirno i sabrano: *Zdravo! Budi miran i uzvišen iznad ove hajke! Vjeruj da nijesi osamljen, jer da smo svi mi svijesni da se ne radi o tebi lično nego o svima nama. O našoj prošlosti i o našoj budućnosti.*

(1952)

Ime Titovo, postalo je danas dramatski simbol pokoljenja svih naših naroda, otkad se piše historija krvlju i mesom naših rodova. U brodolomu, koji je od svih naših brodoloma bio najbeznadniji, pojavio se on s lenjinskom buktinjom u mraku, i njegov put od Kumrovca i od Jajca do Beograda i do Zagreba put je našeg naroda, da bi od sredovječnog, zaostalog čovjeka postao građaninom budućih sretnijih stoljeća: To je pokret za našom vlastitom civilizacijom po svaku cijenu. To je naša

historijska volja koja se objavljivala u mnogobrojnim naporima kroz vjekove i ako se može tako reći, to je volja za preobražajem i oslobođanjem u društvenim oblicima višeg socijalističkog tipa.

(1952)

Teorijski razrađujući jugoslovensku problematiku, Tito je pokazao put u rješavanju pitanja koja već dugo muče socijalističke pokrete u svijetu, i temeljito pobio nemarksistička shvaćanja i pitanju međunarodnog i državnog odnosa među socijalističkim zemljama i državama, u pitanju uloge države u prelaznom periodu i u pitanju njenog odumiranja, u pitanju uloge partije i njenog odnosa prema državi, u pitanju niže faze komunizma ili socijalizma, u pitanju državne i socijalističke svojine.

(1955)

On je u toku rata i po njegovu završetku odlučno ustao protiv podjele Jugoslavije na bilo čije interesne sfere, protiv pokušaja da ona bude moneta za naplaćivanje nečijih računa, anticipirajući onu vanjsku politiku koja je omogućila da naša zemlja sačuva svoju nezavisnost, da se odupre svakom diktatu izvana i da postane jedan od nosilaca načela nemiješanja u poslove drugih država, poštovanja ravnopravnosti među narodima i mirne koegzistencije među državama s različitim političkim i društvenim sistemom.

(1955)

... Na početku 1914., kada je buknuo prvi svjetski rat, uhapšen kao politički sumnjivac u Petrovaradinskoj tvrđavi, Tito kao austrijski vojnik pri povijeda čovjekoljubive ideje o

besmislenosti ratovanja kao takvog. Od tih davnih dana austrijske ofanzive na Srbiju, ofanzive okrutne i megalomanske, koja će se gubitkom od dvjesti tisuća mrtvih i zarobljenih i čitave artiljerije svršiti katastrofalnim porazom ove velike sile, pa preko trogodišnjeg ruskog ratnog zarobljeništva po sibirskim logorima, od sloma austrijskog i ruskog carstva do svih političkih sudara u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, on učestvuje u mnogobrojnim obratima partijskog i političkog života ponijetih vrtlogom izgubljenih bitaka i krvavih poraza.

(1957)

... Kada se ocrtava značenje Titove uloge u historijskoj perspektivi, poziva na ustanak jula 1941, koji je potpisao kao generalni sekretar jedne političke partije i smisao njegovih programatskih formula na čelu narodnog pokreta, ne treba smetnuti s uma predratni decenij političkih borbi, koji predstavlja ouverturu u periodu krvavih bitaka, koje su nesmanjenom žestinom trajale četiri godine. Historijski taj ciklus, simbolizovan danas njegovim imenom, organski se povezuje s krugovima dugotrajnog revolucionarnog procesa, u okviru koga su izginule tisuće svijesnih revolucionara.

(1957)

... Dignuvši se na ustanak iz evropske i internacionalističke solidarnosti, Tito je završio rat na fantastičnoj gomili grobova. Ušavši u bitku gvozdenim vilama i sjekirama protiv mehanizirane stihije, ratujući primitivno kao i oni srpski seljaci, koji su davno, prije stotinu i pedeset godina, beogradskim pašama oteli Kalemeđansku tvrđavu trešnjevim

TITO, POZORIŠTE I FILM

topovima, Tito je usred dezolatnih tragova fašističkog ratnog bjesnila počeo da izgrađuje socijalizam.

(1957)

Budimo pravedni! Naći se godine tisućdevetstotinačetrdesetosme na udaru uragana kakav se bio oborio na Tita i na čitav CK KPJ, i odoljeti onoj oluji dostojanstveno i ponosno i smiono, nije bila mala stvar. Možda bi bilo pretjerano reći da bi se stvar bila razvila sasvim drugim pravcem da nije bilo Tita, jer on je u onom dramatskom i sudbonosnom trenutku bio okružen falangom svojih lojalnih i odanih suradnika, nošen jednodušnom simpatijom čitave partije i svih naših naroda, ali je izvan sumnje da su pojave destalinizacije, koegzistencije, međunarodne čovjekoljubive borbe za svjetski mir, politike vanblokovskih zemalja i tako dalje vezane o njegovu ličnu inicijativu upravo tako kao što je o njegovu ličnu inicijativu bila vezana rezolucija zagrebačke mjesne partijske organizacije februara 1928, koja u historiji našega pokreta predstavlja historijski datum i prekretnicu.

(1962)

Kod nas se danas tale milijuni tona čelika i gvožđa. Grade se transatlantici od 70.000 brt, hidroenergetski giganti, itd. S našim samoupravljanjem, kao i sa tolikim mnogim drugim metodama i praktičnim političkim stavovima — koje svijet poznaje pod imenom titoizma — mi po svoj prilici anticipiramo razvoj socijalističke demokratije. To se može objektivno utvrditi nesumnjivim utjecajem na razne programe i poglede mnogobrojnih socijalističkih pokreta oko nas.

(1964)

U igri opasnih političkih sila koje poremećuju ravnotežu trajnim ugrožavanjem svjetskog mira, on se nepokolebljivo i dosljedno kreće na magnetskom polju čovjekoljubive ideje skladnih i koncilijanskih medunarodnih odnosa. Njegova vjera u moralno neoborivu konstantu pacističke misli trajnog mira među narodima, bila je i ostala jedina smjernica njegove diplomatske politike.

Ta je politika omogućila da naša zemlja sačuva svoju ugroženu nezavisnost, da se odlučno i neopozivo odupre diktatima sa strane i da slijedeći njegove direktive postane jedan od glavnih protagonisti u zastupanju načela neuplitanja u tude poslove, pune ravnopravnosti među narodima i mirne koegzistencije među državama. On je naročito jakim akcentom podvukao da se dosljednom mirovnom politikom mogu osujetiti, spriječiti i izolirati sve one pojave koje usmjeruju svoju sebeljubivu politiku spram rata kao jedinog sredstva da bi postigle svoje mračne ciljeve.

U službi tog plemenitog poslanstva on je nekoliko puta obišao čitavu planetu, agitirajući za ideju mira među narodima na osnovi nesvrstanosti i neutralizma. Neumoran, kao na početku svoga puta, on svim otporima uprkos i danas razvija svoju političku misao u međunarodnim razmjerima a njegova ideja vodilja o nesvrstanosti i političkoj nezavisnosti pokazala se privlačnom za čitavu grupu naroda i država koji su se tek jučer oslobodili kolonijalnih odnosa. Sve te zemlje u razvoju igraju danas visokoetičku ulogu mirovnog faktora u međunarodnim odnosima.

(1976)

Bio je sretan čovjek. Ni jednog trenutka nije posumnjao u svoje ideale, a ostvario ih je više od svega o čemu su pokoljenja naših pjesnika, političara, vladara i vojskovodja maštala vjekovima.

Za dugom kolonom svojih mrtvih divizija ode Tito preko — preko Romaniјe. Ode on na deleke nedogledne poljane narodne pjesme, odakle kao da je i stigao.

Nije naš svijet toliko neuk te ne bi umio razlikovati vulkanski slijepu i surovu stvarnost kojom smo okruženi od vlastitog toplog krova nad glavom. Da je taj naš krov Titovo djelo, to se objasnilo svima, te nije bilo čovjeka koji u mislima nije probdio noći i noći za njegove ljubljanske agonije.

Prigodom Titove šezdesetogodišnjice (1952), rečeno je sve što se može reći o životu jednog čovjeka koji se s ponosom može osvrnuti na svoj životni put:

Kada netko sa svojih šezdeset godina može da kaže: borio sam se po crtici svog moralnog uvjerenja četrdeset punih godina, video sam mnoge zemlje i gradove, vojske i ratove i civilizacije, društvene sisteme i revolucije, proživio sam život zaradujući hljeb svojim vlastitim rukama, bio sam robijaš i ratnik, političar i organizator masovnog pokreta za oslobođenje proletarijata, digao sam ustank protiv slijepi stihije, očistio sam zemlju od tudinca u teškom i krvavom ratu, vratio sam svojoj domovini oteto more, njene otoke i njene gradove, oslobođio sam svoj narod od klasnog izrabiljivanja, položio sam temelje socijalizmu i danas dižem zemlju iz njene zaostalosti u red civiliziranih naroda, onda takav čovjek može s punim pravom da kaže: izvršio sam svoju ljudsku i građansku dužnost . . .

Od onda pa do dana današnjeg, za punih

dvadeset osam godina, on je na planetarnoj pozornici razvio djelatnost historijskih razmjera. Kao organizator međunarodnog pokreta nesvrstanosti on je svojom nesalomljivom voljom izvojštio priznanje čitavog svijeta.

Možemo reći da nas je napustio idealni barjaktar kantovske zamisli Svjetskoga Mira.
(1980)

Poznatom Krležinom tekstu, objavljuvanom veoma često i u različitom izboru (pa i pod drukčijim naslovima), pripojena je, kao prirodni deo, autorova izjava data u času našeg dubokog bola.

TITO, POZORIŠTE I FILM 24

Ja mislim da ćete se vi složiti sa mnom u ocjeni uloge književnika danas. U novoj Jugoslaviji njihova uloga vrlo je velika. To ne znači samo, i ne radi se samo o tome — da pisci u umjetničko-literarnoj formi ovjekovječe veliku historijsku epohu kroz koju smo prošli i kroz koju sada još prolazimo, nego se radi i o tome da pisci svojim djelima treba da rade na formiranju karaktera novih ljudi. Ranije, mnogi ljudi nisu bili saglasni s tim da se utiče na pravac literarnog stvaralaštva. I ja sam takođe protiv ukalupljanja, odnosno uniformisanja literature. Književnik treba da ima punu slobodu razvijanja. Ali — vi ćete se sigurno u tome složiti sa mnom — ja sam protiv toga da se, pod izgovorom odbrane slobode književnog stvaranja, piše i ono što je štetno. Na primjer, ja nikako ne mogu da se složim s onim što se u zapadnim demokratijama priča o tobožnjoj punoj slobodi štampe. Kakva je to »puna« sloboda štampe i u čemu se ona sastoji? Ona se sastoji u tome što se svakome dozvoljava da piše i najveće laži i klevete, pod izgovorom da je to sloboda i da je to moralno. S našeg stanovišta to je amoralno, i takva je sloboda štetna.

Književnost, literarni rad treba da ima izvjestan pravac. Kroz književnost mi treba da dobijemo i sliku jednog doba, da doznamo historiju njegovu. A historija nije samo hronološko bilježenje događaja. Takav rad predstavlja dokumentarnu obradu historije. Historija se piše i kroz literaturu. Nju obrađuju umjetnici, literatori, u svojim umjetničkim djelima o minulim zbivanjima i onome što je oko nas. Njihov rad je, po mom mišljenju, veoma važan. Ja razumijem kad vi kažete da smo isuviše blizu događaja, isuviše blizu onoga što karakteriše našu herojsku epohu — da bismo mogli dati njenu sažetu sliku. Ja znam da će u budućnosti

to biti mnogo lakše. Ali, mi moramo dati književne dokumente o ovome što se zbiva. Inače bi naš rad u današnjici bio nepravilno ocijenjen u budućnosti, ako i mi ne damo svoj prilog tome. Zbog toga, ako vaša djela ne bi bila obrađena umjetnički onako kako bi trebalo, niko neće zamjeriti. Zbog toga treba stvarati, treba raditi, ne treba čekati.

Kod nas postoji velika žed za znanjem. Vidite, naš narod se pokazao izvanredno — u svakom pogledu. On se sjajno pokazao u ratu. Ali, on se nije borio samo zato što je, kako se govorilo, ratnički narod. Ne. Mi smo ratovali da bismo stvorili nešto bolje, mi smo u borbi imali velike ciljeve, koje sada u miru brzo ostvarujemo. A da bismo to bolje ostvarili i učvrstili, moramo dati našem narodu znanje, podići njegov duh, unaprijediti ga. U ratu je svako od nas mogao vidjeti s koliko je volje i ljubavi naš borac, pod najtežim uslovima neprestane borbe, učio i čitao. On nije znao hoće li, možda, već sutra pогинuti, ali je danas učio abecedu.

Imati ovakav narod, kakav je naš, to je zaista velika stvar. Zbog toga ja mislim da naši književnici treba da pristupe energičnom radu i stvaralaštvu. Ja znam da književnici u staroj Jugoslaviji nisu imali uslova za rad i da naša literatura nije mogla da se razvija onako kako je bilo potrebno. Danas, međutim vi imate sve mogućnosti. Ako vam je potrebna potpora države, tražite je i država će vam dati. Jer, mi ne radimo samo za sebe, nego i za buduća pokoljenja. Mi vašem radu pridajemo ogromnu važnost, a od vas zavisi kako ćete izvršiti svoj zadatak. Vaš stvaralački rad, to je razumljivo, ne može se tretirati kao rad drugih profesija. Tu se ne može govoriti o udarničkom radu. Ali se mora i treba što više raditi. Ako vam je pri tom potrebna naša pomoć,

mi ćemo vam pomoći.

Ja znam da danas ima književnika i umjetnika koji još žive pod dosta teškim uslovima. Međutim, već je vrijeme da ne moraju živjeti teško. Već je vrijeme da se njihovi uslovi poprave. Književnost i likovna umjetnost imaju kod nas neophodne uslove da se razviju.

Mislim da je našim književnicima, zaposlenim u izvjesnim ustanovama, vrlo teško da se u punoj mjeri posvete književnosti. Današnji rad u ustanovama nameće, pored redovnog rada, i čitav niz drugih obaveza, koje toliko apsorbuju čovjeka da je nemoguće raditi nešto drugo. Mislim da književnike treba osloboditi svih onih obaveza koje proističu iz toga što se oni nalaze u ustanovama.

Htio sam da vam ukažem na još jednu stvar, veoma važnu u literaturi. To je isticanje bratstva i jedinstva naših naroda. Gdje god je to pogodno, treba ga podvući i to nikada neće biti suvišno. To ima vrlo veliku važnost i to je absolutno potrebno u svakom pogledu. Mi danas formiramo građane nove Jugoslavije.

I u tom radu nisu dovoljne niti dovoljno efikasne samo administrativne mjere. Ima još ljudi sa ostacima netrpeljivosti, mnogi ne vide kakvo mi djelo gradimo. Mi radimo jedan veliki posao i mi moramo biti svjesni toga da radimo veliki posao! Zato mi moramo preuzeti sve što je potrebno, da bi se naše djelo što prije ostvarilo. Na to sam htio da vam skrenem pažnju. A kad smo već kod toga pitanja, htio bih da vam ukažem na još jednu stvar. Treba se truditi da literatura pojedinih republika pripada svim nacionalnostima, da bi se ljudi i na taj način još više međusobno zbratimili i zbližili.

Po mom mišljenju, veoma je važno povezivanje sa svim naprednim

piscima drugih zemalja, jer se danas vodi borba između dobra i zla, jaka borba za pravu demokratiju u svijetu. U toj borbi i u radu za dobro naših naroda, ja vam želim najveći uspjeh.

Iz razgovora sa delegacijom Prvog kongresa književnika Jugoslavije, 19. novembar 1946.

Brz razvoj cjelokupne naše industrijalizacije i privrede uopšte zahtjeva paralelno i brz kulturni razvitak, zahtjeva više napora u širenju kulture. Za pravilan i uspješan razvoj socijalizma potrebno je da civilizacija i socijalistička kultura idu naprijed. Visoki stepen materijalne kulture i društvenog razvoja zahtjeva i visoki stepen svestrane duhovne kulture. Samo kad je to usklađeno, onda imamo pravilan razvoj društvenog preobražaja.

Zato je izgradnja socijalizma u jednoj industrijski zaostaloj zemlji mnogo teža no u jednoj industrijski visoko razvijenoj zemlji, pa ma ova bila u pogledu duhovne kulture i na nižem nivou, jer danas ima zemalja koje su na vrlo visokom stepenu materijalne kulture, a u kojima opšta kultura nije na zavidnoj visini.

Prema tome, naša socijalistička vlast polaže ogromnu važnost na kulturno uzdizanje širokih masa naših građana. Kod nas mora biti takvo prosvjećivanje i kulturno uzdizanje koje će pokretati naš društveni razvoj naprijed, a ne da se dozvoli da taj razvoj stagnira, jer svako stagniranje u društvenom razvoju znači i nazadovanje.

Naravno da je za kulturni razvoj i prosvjećivanje na širokom planu potrebno imati i materijalnu bazu, potrebno je imati materijalnih sredstava — a to i jeste ono što sam naprijed već rekao — da je socijalizam u zaostaloj zemlji mnogo teže izgraditi. Ali mi smo, ipak, odmah u početku industrijalizacije, učinili i činimo ogromne napore na

polju prosvjete i kulture. Peti kongres naše Partije posvetio je tome pitanju veliku pažnju i stavio ga u osnovne zadatke KPJ.

Ukupni izdaci za prosvjetu i kulturu za posljednjih nekoliko godina iznose prosječno više od 10 milijardi dinara godišnje. Školska mreža silno se povećala. Ako uzmemo indeks 100 u 1938/39. godini, onda je do 1950. godine bio slijedeći porast: osnovne škole 142, srednje škole 301, stručne škole 160, visoke škole 272 (u odnosu na 1939. godinu).

Ali dok naša vlast daje tako velika sredstva za škole, univerzitete, institute i drugo, sredstva koja su rezultat upornog rada naših trudbenika — mi još uvijek imamo velike muke sa raznim subjektivnim teškoćama u nastavi. Po univerzitetima i institutima, pa i u srednjim i nižim školama, ima još priličan broj ljudi sa starim shvatanjima, koji više stete nego što koriste, jer misle da je nastava nešto van naše socijalističke izgradnje. Ponegdje, kao, na primjer, na univerzitetima, ima pojedinih profesora koji daju jak otpor novim socijalističkim, odnosno marksističkim shvatanjima u nastavi. Oni nastoje da proturaju i dalje stare pojmove i na taj način ometaju nam pravilan razvoj naše socijalističke kulture. Takvim pojavama nije se uvijek i na vrijeme energično učinio kraj. Ali mi nemamo prava da trošimo ogromna sredstva u tu svrhu, a da pri tom strogo ne vodimo računa da se prosvjeta i kultura razvijaju onako kako je to u interesu naše socijalističke zajednice.

Kad govorim o našoj socijalističkoj kulturi, razumije se da ne mislim time reći da treba odbaciti pozitivne tekovine kulture iz prošlosti. Ne, to bi bilo potpuno nepravilno. Naprotiv, mi nastavljamo našu socijalističku kulturu baš na tim pozitivnim tekvinama, oplemenjujući ih naučnim

tekovinama marksizma iz oblasti društvenog razvijanja. Mi samo moramo odbaciti ono što ne spada u novi društveni sistem: ono što je moralno umrijeti sa starim društvenim sistemom, ono što koči dalji razvitak.

Dalje, dok je 1939. godine stara Jugoslavija imala svega 4 radio-stanice, sa 45 KW, mi već u 1951. godini imamo 18 radio-stanica, u jačini od 529,5 KW.

Isti je slučaj i sa filmskom industrijom i kinematografijom.

Kulturni i prosvjetni rad naročito je zabilježio velike uspjehe i rezultate unazad godinu dana, kada se počela sprovoditi decentralizacija i na tim poljima, čime su i tu onemogućeni birokratski metodi i kočenje inicijative nižih organa.

Pred našom Partijom prosvjeta i kultura moraju i ubuduće biti među najvažnijim zadacima, i to u prvom redu rad među masama trudbenika, u vezi s njihovom sve većom ulogom u društvu.

Iz Referata na VI kongresu Komunističke partije Jugoslavije, 1952.

Htio bih da kažem par riječi o tome kako gledam na muziku. Ja gledam na muziku kroz njen historijski razvoj, ona u raznim epohama treba da bude različita, da odražava elemente tih raznih epoha. Naše sevdalinke i druge pjesme još uvijek imaju vrlo izrazito tužan prizvuk, koji je bio razumljiv za prošlo vrijeme ropstva, kmetstva i tako dalje. Na tom elementu ne treba danas graditi našu muziku. Mučićka obrada ne bi trebalo da prilagođava elemente iz ranijih epoha današnjoj. Tu se može i treba ispraviti samo ono što je iskrivljeno, recimo u narodnim pjesmama, kako bi onda muzika tačno odražavala ono što je bilo.

Muzika koju danas stvarate mora da bude odraz današnje stvarnosti. Ona, razumije se, ne može biti sva vesela, jer ima i tužnih stvari, ali

ona mora da bude odraz onoga što se danas događa. Ne treba zanemariti da bude raznolika — ponekad volimo da slušamo ozbiljnu muziku, drugi put nešto veselo, nekad klasičnu muziku, a nekad narodne pjesme — ali, kad stvaramo muziku, treba da je stvaramo na današnjoj stvarnosti, koja je herojska i optimistička. Nema nikakvog razloga da u muzici, i ako nam je ponekad u izvjesnom smislu i teško, stvaramo elemente pesimizma, jer je perspektiva naša jasna i optimistička.

Ne može se jedna stvar kao što je muzika rješavati kroz privredni račun. To je stvaralaštvo i tu treba naći neko drugo rješenje.

Ako dopustimo da preovlada ono što dolazi izvana i zadovoljava nakaradna, nama tuda shvatanja o muzici, vi nećete moći vaspitno djelovati i u muzici će preovlađivati ono što nema visoko kulturni značaj. I zemlje koje se nalaze na najvišem nivou civilizacije mogu imati vrlo nisku kulturu, one mogu da nametnu svoj ton, recimo, i u muzici. Ljudi mogu postati potpuno deformisani, a to u sudbonosnim časovima historije može biti fatalno. Muzika mora sadržavati ono što je u čovječanstvu najplemenitije, ona mora da oplemenjuje srca i duše ljudi.

Iz razgovora s delegatima II kongresa Saveza muzičara, 12. maj 1953.

Politika Saveza komunista, koja je utvrđena na VI kongresu u vezi sa daljom demokratizacijom našeg društvenog sistema, pozitivno se odrazila i na kulturni i naučni razvitak u našoj zemlji. Izvjesna stagnacija i zabuna u domenu kulturnog i naučnog razvijatka, koja se osjećala do VI kongresa, a koja je bila rezultat naših sopstvenih grešaka i orientacije na kopiranje drugih zemalja, postepeno je prestala i došlo je do sve većeg zamaha u kulturnom i naučnom životu naše zemlje.

Koristeći bogatstvo naših sopstvenih kulturnih i naučnih tekovina, koje su postignute u specifičnim uslovima historijskog razvijanja naših naroda, mi u isto vrijeme nismo zanemarili, niti smijemo da ne koristimo i dostignuća ljudskog genija drugih naroda, a naročito ona koja se zasnivaju na tekovinama velike oktobarske revolucije. U tome, idejni i politički pečat našeg kulturnog i naučnog života i razvoja mora biti socijalistički, jer socijalizam predstavlja višu formu i sadržinu društvenih odnosa, koja negira uske nacionalne okvire i teži ka univerzalnoj integraciji.

Sa zadovoljstvom mogu konstatovati da smo za posljednjih nekoliko godina smjelije pošli putem razvoja našeg kulturnog i naučnog života, o čemu najbolje svjedoče razvoj naučnih i kulturnih ustanova, dostignuća u pojedinim granama nauke i umjetnosti i naše mnogobrojne veze i sporazumi o kulturnoj i naučnoj saradnji sa mnogim zemljama.

Želim ovdje da naglasim da je za našu socijalističku zajednicu, kao cjelinu, od veoma velike važnosti da se naš kulturni i naučni život, u prvom redu, razvija u pravcu što tješnjeg povezivanja kulturnog i naučnog rada u našim republikama. Jer, na žalost, moram da kažem da je u posljednje vrijeme bilo izvjesnih negativnih pojava koje bi mogle nanijeti štetu našem jedinstvu. I u tom pitanju velika odgovornost leži na komunistima, koji ne smiju padati pod uticaj raznih malogradanskih krugova sa lokalističkim tendencijama, već odlučno moraju suzbijati takve tendencije.

Danas u novoj Jugoslaviji postoji ogromna žed za znanjem, za raznovrsnim obrazovanjem, što je, razumije se, od velike koristi za naš složeni društveni razvitak. Napredak u ekonomskom pogledu, koji je

donio povećanje materijalnih sredstava, i perspektiva koju naš uspješni razvitak pruža tehničkim, kulturnim i naučnim kadrovima predstavljaju stimulaciju za kulturno i naučno obrazovanje naših radnika i građana. Politički i društveni razvitak poslije VI kongresa takođe je povoljno uticao i na podizanje kulturnog nivoa masa i na naučno i umjetničko stvaralaštvo. Osim toga, postepena likvidacija birokratskog miješanja u sve i svašta oslobodila je naše naučnike, umjetnike, kulturne radnike i pedagoge od prijašnjih birokratskih kočnica i pružila im mogućnosti za nesmetani stvaralački rad.

Sistem društvenog upravljanja na području kulture i prosvjete čini sada odgovornim za kulturnu politiku raznih ustanova, i za pravilan socijalistički razvoj u ovoj oblasti, široki krug zainteresovanih građana, stručnjaka, javnih i kulturnih radnika. Kulturno-prosvjetno vijeće Jugoslavije, koje je, s jedne strane, stvoreno kao izraz težnje za konstruktivnijom i intenzivnijom međurepubličkom kulturnom saradnjom, a, s druge strane, kao izraz potrebe da se studioznije razmatraju problemi i zadaci koji su zajednički čitavom socijalističkom društvu, dobilo je značajnu ulogu u povezivanju kulturnih ustanova i organizacija sa težnjama radnih ljudi. Progresivni društveni interes radničke klase za dalji brži razvitak proizvodnih snaga i društva kao cjeline snažno podstiče i prosvjetnu djelatnost i naučno i umjetničko stvaranje.

Ali, uprkos velikim uspjesima, koji su postignuti u relativno kratkom vremenu na polju masovnog kulturnog rada, ipak moramo kazati da su u tom radu idejni problemi još uvijek osnovni i aktuelni. Malograđanski mentalitet ima i danas jak uticaj na ne mali broj ljudi i, čas jače čas

slabije, u ovoj ili onoj formi, on pruža otpor pravilnom razvoju socijalističkih društvenih odnosa. Malogradanština još uvijek predstavlja glavnog nosioca raznih zapadnjačkih negativnih i socijalizmu neprijateljskih tendencija i uticaja. Moram naročito da podvučem da izvjesnom uspjehu malogradanske ideologije, koja je produžetak buržoaske ideologije i morala, najviše pogoduje, na žalost, idejna neotpornost, sljepoća i neosjetljivost ne samo nekih naših organa i ustanova već i mnogih komunista.

Posljednjih godina znatno je napredovao naučni rad, naročito u oblasti tehnike i medicine, u prirodnim naukama itd., ali se to ne može kazati i za društvene nauke, koje mnogo zaostaju. Osnovna slabost je u tome što nemamo dovoljno kadrova koji bi mogli da, u skladu sa današnjim društvenim razvitkom, obrađuju razne probleme, iz oblasti sociologije, filozofije, prava, historije itd. Pred nas se postavlja kao jedan od najvažnijih zadataka da se ta slabost što prije savlada.

Briga o pravilnoj školskoj obuci naše najmlađe generacije od najveće je važnosti za našu zajednicu. Elementarno vaspitanje treba da bude cjelishodno i ono mora da bude usklađeno sa našom društvenom stvarnošću. Oblikovanje mladih generacija u sposobne i svjesne graditelje novog društva predstavlja dugotrajan i komplikovan posao. U duhu odluka VI kongresa Savez komunista je posvetio veliku brigu tom pitanju. Ali pitanje prosvjete i školske nastave ne zavisi samo od dovoljnog broja i sposobnosti nastavnih kadrova, već je ono vezano i sa našim materijalnim mogućnostima i privrednim razvitkom. Nedostatak školskog prostora još uvijek predstavlja veliku smetnju za potpuno obuhvatanje naše djece školskim vaspitanjem. Taj problem ne trpi više

odlaganja, već traži hitno rješenje.

U posljednje vrijeme, naše društvene i političke organizacije posvećuju sve veću pažnju problemu prosvjete, naročito podizanju stručnog znanja i osposobljavanju novih mlađih kadrova u proizvodnji.

Uvođenje društvenog upravljanja doprinijelo je da se sve širi i širi krug naših građana zainteresuje za prosvjetna pitanja i da pomogne u njihovom rješavanju. U organizaciji upravljanja u prosvjeti, a naročito u školskim odborima, mi već danas imamo oko 150.000 građana, među kojima se nalazi i znatan broj članova Saveza komunista. Sada se radi na školskoj reformi i nastavnim programima koji treba da približe naše škole savremenim potrebama proizvodnje i daljeg uspješnog društvenog razvijanja.

Iz Referata na VII kongresu Komunističke partije Jugoslavije, 1958.

Ja sam nedavno, u svom govoru u Železniku, pomenuo riječ intelektualizam u negativnom smislu. Saznao sam da neki ljudi žele da znaju šta sam time mislio. Razumije se da ništa negativno nisam mislio o našoj socijalističkoj inteligenciji, jer mi nastojimo da u našim školama i univerzitetima školujemo što više intelektualno sposobnih ljudi. Štaviše, mi školujemo i radnike i nastojimo da iz redova radnika-proizvodača dobijemo što veći broj intelektualno sposobnih rukovodilaca i organizatora proizvodnje, jer se bez njih ne može zamisliti naš dalji i brži socijalistički razvitak, ni naš doprinos tehničkom uzdizanju u nauci. Ja sam mislio na one veoma malobrojne, jalove intelektualce koji, naročito u literaturi, filmu i drugom lebde negdje van naše socijalističke stvarnosti i koji su, uglavnom, nosioci negativnih uticaja iz inostranstva. Takvi se izdvajaju svojim dešperaterstvom i besperspektivnošću i u

kapitalističkom društvu. Ali, ako je to razumljivo za kapitalističko društvo, niko ne može shvatiti da takvi ljudi mogu naći plodno tlo u socijalističkom društvu, u kome postoje svestrane perspektive bujnog razvoja i mogućnosti da svako nađe svoje mesto. To su obično ljudi koji se uvlače u sebe, sve je za njih suviše svakidašnje i banalno, a sve gledaju s visine i postaju sve više nedruštvena bića. Njih ne interesuje ništa drugo osim onoga što sami misle. Oni ne gledaju kritički već kritizerski na zbivanja i »novo« i, ako se poduhvate da napišu nešto o nekom, deluju često veoma štetno. Oni se oduševljavaju stranom dekadentnom umjetnošću i literaturom. Pored toga, nikad se u našoj zemlji nije prevodila i štampala razna šund literatura kao danas. Takva literatura ima veoma loš uticaj na omladinu, naročito na onu koja se spremi da se bavi, ili se već bavi literaturnim radom. Možemo li mi pasivno gledati kako oni savremeni kompračikosi iznakažavaju mlade ljudske duše, kao što su u srednjem vjeku u Engleskoj i drugdje kompračikosi krali malu djecu, unakazivali im lica i pravili od njih smešne bogalje, da bi pomoću njih prosjačili.

Mogao bih navesti niz primera o štetnoj ulozi intelektualaca koji, tobože, stvaraju nešto što samo oni razumeju, a misle da su zaostali i neznalice svi oni koji ne razumiju njihova djela.

Razume se da ovdje ne može biti riječi o nekoj administrativnoj intervenciji, ali javnost ne smije biti pasivna prema tim problemima. Naročito bi naša omladina trebalo aktivnije da se bori protiv takvih pojava koje su tuđe našim shvatanjima i koje truju zdravu atmosferu u našem društvu.

Iz govora na VII kongresu Narodne omladine Jugoslavije, 1963.

U ostvarivanju svoje nacionalne politike u domenu kulture, umjetnosti, nauke, vaspitanja i obrazovanja, Savez komunista Jugoslavije polazi od uvjerenja da slobodni razvitak kulturnog života, stvaralaštva i obrazovanja radnih ljudi i kadrova svih naroda i narodnosti ne vodi zatvaranju u nacionalne okvire, već oslobođanju prirodnih težnji svih naroda da se povezuju i uzajamno obogaćuju međusobnim kulturnim uticajem.

Zato se razvijanje zajedničke jugoslovenske kulture može shvatiti samo kao slobodni i svestrani procvat nacionalnih kultura svih naših naroda i narodnosti, udruženih jedinstvenim interesima, jedinstvenim socijalističkim društvenim sistemom, pa na taj način i jedinstvenom osnovom i bitnom sadržinom svog kulturnog stvaralaštva.

Međutim, još uvijek postoje prilično velike neravnomjernosti u kulturnom nivou raznih nacija, i to je svakako jedan od najdubljih izvora nekih aktuelnih problema našeg razvitka. Iskrasavaju mnoga pitanja uloge zajednice u podsticanju i pomaganju bržeg kulturnog razvitka naroda u slabije razvijenim područjima.

Postoje, isto tako, izvjesna pogrešna shvatanja o funkciji kulture i obrazovanja u procesu zbližavanja naroda i narodnosti. Često se zaboravlja da proces povezivanja i zbližavanja, koji izrasta iz interesa u težnji naroda i iz same prirode kulturnih i obrazovnih djelatnosti, ne negira nego podrazumijeva postojanje nacionalnih osobenosti u kulturnom stvaralaštvu svakog naroda, koji se baš time i obogaćuje.

Zbližavanje nacionalnih kultura, koje uvijek sadrže različite specifične elemente, jeste društveni i kulturni proces koji internacionalistička tolerantnost i širokogrudost mogu samo da potpomažu, dok ga

nacionalističke predrasude, netrpeljivost i uskogrudost nesumnjivo otežavaju i sputavaju. To podjednako važi i za one vidove nacionalizma koji se deklarišu kao »superiorno« uzdizanje iznad nacionalnih kultura, tobože u ime opštej jugoslovenske kulture.

U oblasti obrazovanja, federacija se pojavljuje samo u onoj mjeri u kojoj je nužno odrediti opšta načela za uređivanje odnosa sa stanovišta jedinstva društvenog i političkog sistema. Jedinstvo sistema vaspitanja i obrazovanja treba da izrasta iz zajedničkih interesa i potreba, usvajanjem najprogresivnijih rješenja koja se rađaju kao plod nesputanih inicijativa i stvaralaštva svih snaga koje djeluju u ovoj oblasti.

Nema sumnje, neke razlike izrastaju isključivo iz nacionalne začaurenosti, nacionalističke uskogrudosti, potcjenjivačkog odnosa prema dostignućima drugih, i sličnog, ali ni te se pojave ne mogu uspješno ukloniti propisivanjem »jedinstva«. Naprotiv, one bi se time pojačale i razbuktale . . .

... Veoma često nailazimo na nemarksističke, nekritičke i nenaučne ocjene događaja i ličnosti iz nacionalne historije. Ponekad se čak i direktno preuzimaju određene buržoasko-nacionalističke ocjene. Istiće se, na primjer, samo pozitivna strana određenih pokreta, događaja i ličnosti, a o njihovoj negativnoj strani uglavnom se ne govori, ili se to čini veoma uopšteno i stidljivo. Dalje, nailazimo — mada i rijeđe — na pojave da se na posredan način ističe neka vrsta primata jedne nacionalne historije i kulture nad drugom i slično.

Elementi nacionalizma najčešće se ispoljavaju u ocjenjivanju onih historijskih zbivanja koja su bila plod uzajamnih uticaja i međusobnih preplitanja kulture i historije naših naroda. Ponekad se događa da, pod

pritiskom nacionalističkih shvatanja nacionalnih tekovina i tradicija, naučni sporovi dobijaju karakter političkih, pa se »rješenja« traže na liniji »političkih kompromisa« . . .

Na polju kulture i obrazovanja treba odlučno suzbijati različite birokratske tendencije bilo ka unitarizmu i uniformnosti, bilo ka zatvaranju u »svoje« okvire, koji, u stvari, ograničavaju i sputavaju kulturni razvitak naroda i njihovo dublje povezivanje. Moramo se boriti za socijalističku, humanističku sadržinu i idejnu orientaciju kulturnog stvaralaštva u okviru svake nacije, kao i za što dosljedniju demokratizaciju odnosa u ovoj oblasti ostvarivanjem principa društvenog samoupravljanja, kako bi se bitni interesi radnih ljudi što neposrednije izražavali u različitim domenima kulturnog života i obrazovanja.

Zapaža se da u razvijanju sve bogatije i raznovrsnije kulturne saradnje, u procesu međusobnog boljeg upoznavanja i zbližavanja, razne inicijative kulturno-prosvjetnih organizacija i ustanova stalno prevazilaze one okvire te saradnje koji su imali administrativni karakter. Na primjer, dolazi do sve češćih dogovora i zajedničkih akcija opštinskih i republičkih kulturno-prosvjetnih zajednica itd. Nužno je njegovati ovakve i slične inicijative i podsticati prirodne težnje za što raznovrsnijim oblicima povezivanja, koje očigledno proističu iz stvarne zainteresovanosti i potreba ljudi. Isto tako, biće potrebno da se ozbiljnije izučavaju i šire koriste i sve one nove mogućnosti koje u tom pogledu pružaju savremene službe i institucije u ovoj oblasti (televizija, film, radio, velika izdavačka preduzeća, umjetničke institucije i dr.). I dosadašnji rezultati u toj oblasti su pokazali da moderna sredstva masovnog kulturnog uticaja omogućavaju sve dublje povezivanje i

zbližavanje radnih ljudi i naroda naše zemlje.

Jedinstvo jugoslovenskog sistema vaspitanja i obrazovanja moramo dalje jačati i obogaćivati uklanjanjem slabosti na planu međunacionalne, međurepubličke i opštejugoslovenske saradnje samih vaspitnih i obrazovnih institucija i svih ostalih društvenih faktora u toj oblasti.

Osnova te saradnje mora biti borba za afirmaciju socijalističkih humanističkih sadržaja vaspitanja i obrazovanja, za unošenje savremene progresivne, naučne misli u vaspitanje i obrazovanje, za dosljedno uklanjanje i suzbijanje svih nacionalističkih, idealističkih i konzervativnih elemenata u nastavnim planovima, programima, udžbenicima, u samoj nastavi, itd.

Savez komunista Jugoslavije posvećuje veliku pažnju specifičnim problemima nacionalnih etničkih grupa, izgrađivanju dosljednih i principijelnih internacionalističkih stavova u odnosu na te probleme i punom poštovanju i ostvarivanju tih stavova. To je i razumljivo, jer se radi ne samo o veoma važnim i osjetljivim unutrašnjim problemima naše zemlje već i o značajnom elementu naših međunarodnih odnosa . . .

Iz Referata na VIII kongresu Saveza komunista Jugoslavije, 7. decembar 1964.

Naše samoupravno socijalističko društvo pruža velike mogućnosti za slobodan i svestran razvoj kulture, umjetnosti i naučnog stvaralaštva. Realizacijom Programa SKJ i stavova Osmog kongresa SKJ stvoreni su povoljniji uslovi za slobodno stvaralaštvo i afirmaciju autentičnih naučnih, kulturnih i umjetničkih vrijednosti.

Radni kolektivi u naučnim, kulturnim, umjetničkim i prosvjetnim djelatnostima treba sve više da jačaju svoju samoupravljačku samostalnost i ujedno da se povezuju i udružuju sa proizvodnim i

drugim radnim kolektivima. Samoupravljačka praksa stvara sve povoljnije uslove za slobodno i trajno integrisanje materijalne proizvodnje, s jedne, i obrazovanja, kulturnog i naučnog stvaranja — s druge strane.

Iako su u razvijanju samoupravnih društvenih odnosa u kulturi postignuti izvjesni rezultati, mi u praksi još nismo dovoljno konkretno razradili naš samoupravljački koncept kulturne politike, što će biti složen i dugoročan zađatak.* Ima još onih koji sumnjaju u sposobnosti

* Ovdje se razvija novi koncept politike u oblasti kulture osnovan na samoupravnoj integraciji ove oblasti, putem samoupravnih interesnih zajednica kulture.

proizvođača i drugih stvaralaca kao nosilaca naše kulturne politike. Međutim, oni bez argumentacije i izvan historijskog kontinuiteta ocjenjuju naša dostignuća i teškoće u izgradnji samoupravljanja.

Naš društveno-ekonomski sistem traži i omogućava da se i kulturne djelatnosti materijalno reprodukuju na osnovi dohotka i raspodjele prema radu. Etatistički način materijalne reprodukcije i oslanjanje na državu kao staratelja onemogućili bi slobodan razvoj kulture i samoupravnih odnosa u njoj. Zato se moramo odlučno zalagati za slobodnu samoupravnu integraciju, za jedinstvenu društveno-ekonomsku osnovu svih oblika društvenog rada.

Stvarno i puno oslobođanje proizvođača materijalnih dobara nemoguće je ako se radni ljudi u svim djelatnostima ne oslobole najamnog odnosa, uplitanja spolja i subjektivističkog odlučivanja o njihovim pravima i interesima. Kulturne djelatnosti ne mogu egzistirati na višku rada koji država oduzima od privrede i dijeli ga po svojim kriterijumima.

Dosljednom borborom za neposredne demokratske, samoupravljačke odnose, za afirmaciju proizvodača i stvaralaca kao subjekata

samoupravnog odlučivanja, stvaraju se povoljni društveni uslovi za borbu protiv raznih monopolističkih tendencija na naučne istine, stvaralaštvo i kritike. Svaka ukalupljenost mišljenja, umjetničkog i drugog stvaralačkog izražavanja, tuđa je revolucionarnom biću Saveza komunista. Mi odlučno podržavamo sve koji streme naučnoj i umjetničkoj istini, novom i originalnom u svim vidovima ljudskog stvaralaštva. Mi smo ponosni na velika umjetnička i naučna dostignuća naših intelektualnih radnika, stvaralaca. Zbog toga se moramo još više angažovati za razvoj slobodne naučne i umjetničke kritike i adekvatnije društveno vrednovanje stvaralaštva, kako bi se zadovoljavale rastuće kulturne potrebe naših ljudi.

Samoupravljanje traži visok stepen znanja, socijalističke svijesti i stručne sposobnosti radnog čovjeka, zahtijeva sistematsko obrazovanje i sticanje novih znanja tokom cijelog radnog vijeka. Zato je potrebna radikalnija reforma obrazovnog sistema, jer dosadašnje promjene nisu bitnije izmijenile stare okvire i odnose. Obrazovne institucije su zato zapale u ozbiljne teškoće, naročito one na srednjem i visokom stupnju.

Reforma škole i obrazovnog sistema morala bi da dovede do bržeg podizanja opšteobrazovnog i kulturnog nivoa radnih ljudi, da doprinese daljoj afirmaciji samoupravljačke uloge proizvodača i integriranju obrazovanja u sve oblasti društvenog rada, da olakša primjenu dostignuća nauke, svestrani razvoj socijalističkih društvenih odnosa i širi prodor mladih i sposobnih kadrova. Potrebno je izboriti se da neposredni proizvodači, prosvjetni i naučni radnici postanu stvarni nosioci politike u obrazovanju i vaspitanju.

Aktivno učešće školske i studentske omladine u samoupravnom

odlučivanju neophodno je i veoma značajno u izgradnji socijalističkih odnosa, u formiranju mladog čovjeka kao slobodne, društveno aktivne i odgovorne ličnosti.

Samoupravljačima je neophodna objektivna, naučna analiza stanja i protivurječnosti koje nastaju u izgrađivanju novih društvenih odnosa i na bazi slobodnog raspolaaganja viškom rada. Naš socijalistički progres sve više će zavisiti od naučnog usmjeravanja i međusobne povezanosti proizvodnje, obrazovanja i nauke. Bez objektivnih naučnih analiza i informisanosti o savremenim društvenim procesima nije mogućno prevazilaziti improvizaciju, uski prakticizam, inertnost i neefikasnost u radu. Nauka mora višestruko služiti potrebama i interesima našeg cjelokupnog razvijenja. Ekstenzivna privreda nije mogla da stimulira razvoj naučne misli i da podstiče povezivanje proizvodnih organizacija sa naučnim institucijama. Neophodni su, dakle, udruženi napor i naučnika i proizvođača, da bi se omogućilo brže povećanje ekonomičnosti i produktivnosti rada u privredi i rješavanje ostalih društvenih problema.

Kultura socijalističkog samoupravnog društva u svojoj suštini je internacionalna, ali nikako nije anacionalna. Savez komunista je duboko zainteresovan za teorijsko osvjetljavanje razvijenog međunarodnih odnosa i na području kulture. To je važan faktor u daljem oslobođenju i razvijanju stvaralačkih snaga, u zbližavanju radnih ljudi, nacija i narodnosti.

Iz Referata sa IX kongresa Saveza komunista Jugoslavije, 1969.

Naša narodnooslobodilačka borba bila je ujedno i borba za prosvjećivanje naroda i stvaranje uslova za stvarno oslobođenje nauke,

TITO, POZORIŠTE I FILM 43

umjetnosti i kulture, od svih stega i ograničenja — za slobodu stvaralaštva. Poznato je da su se u redovima naše revolucije našli istaknuti predstavnici kulture i nauke. I prirodno je da naučnicima, umjetnicima i našoj inteligenciji uopšte pripada danas izvanredno značajna uloga u daljem izgrađivanju našeg samoupravnog socijalističkog društva. Mislim da nikada nije suvišno isticati da njegovanje velikih tradicija naše narodnooslobodilačke borbe može da bude od velike pomoći u naporima za pravilno rješavanje mnogih današnjih problema našeg društva uopšte, pa i onih na području nauke, prosvjete i umjetnosti. Ovim djelatnostima naše društvo mora da posvećuje još veću pažnju, i to u svakom pogledu. Svako zaostajanje bilo bi vrlo štetno po naše društvo.

Ne smije se nikad zaboraviti da su avangardi radničkog pokreta, kako u narodnooslobodilačkoj borbi, tako i u periodu stvaranja socijalističkog društva, uvijek bili tuđi bilo kakvi antiintelektualni stavovi. Bilo je, doduše, pojedinačnih pojava nepravilnog odnosa prema intelektualcima, ali ih je Savez komunista Jugoslavije energično suzbijao i zalagao se za stvarnu slobodu naučnog i umjetničkog stvaralaštva, ističući veliki značaj inteligencije, koja može da dođe do punog izražaja jedino u samoupravnom socijalističkom društvu, u kome su slobodni i ravnopravni svi radni ljudi, i manuelni i intelektualni radnici.

I, upravo u interesu slobodnog stvaralaštva mi smo dužni da pojačamo idejnu borbu protiv onih pojedinaca koji, pod firmom slobode i demokratije, pokušavaju da skrenu naš društveni razvitak.

»Borba«, 12. decembar 1969.

Više puta, osobito u posljednje vrijeme, isticao sam to da je podloga
TITO, POZORIŠTE I FILM 44

nacionalizma klasna, da se tu radi o borbi klasnog protivnika. Nacionalizam i socijalizam apsolutno ne mogu ići zajedno. To su dvije suprotne stvari. Nacionalizam ima duboke korijene u buržoaskim vremenima, u poraženom buržoaskom sistemu, gdje privatno vlasništvo caruje. On se suprotstavlja socijalističkom razvitu u kome privatno vlasništvo ne može biti dominirajuće ...

Htio bih tu još nešto da kažem. Ja sam govorio o nacionalizmu, o tim negativnim antisocijalističkim i klasnim aspektima. Ja, dakako, ne govorim o pozitivnim nacionalnim tekovinama koje treba da budu doprinos našem dalnjem društvenom i kulturnom razvitu. Mi moramo težiti i ka ujedinjavanju na kulturnom planu, to jest međusobnoj prisnoj saradnji i ispomaganju, i ne razdvajati naše narode. Nama je potrebno da se i kultura — i u Srbiji i u Hrvatskoj, i u svim drugim republikama razvija što je moguće ravnomernije. Mi prihvatamo pozitivne tekovine prošlosti, ali odbacujemo ono što je negativno. A negativno je i to ako se stalno vraća u prošlost. Mi moramo gledati u budućnost, a ne glorificirati stalno ono što je bilo. Historija je često bila i krivotvorena, pa moramo oživjeti što je doista najpozitivnije, što je i u svijetu bilo priznato kao pozitivno, i u kulturi i u povijesti naših naroda. Na tim osnovama valja razvijati i saradnju među našim narodima: sa pogledom naprijed, a ne unazad.

Iz intervjuja „Vjesniku“, oktobar 1972.

Odluka organizacije UNESCO da se 1972. godina proglaši „Međunarodnom godinom knjige“ ima veliki međunarodni značaj i duboko humani smisao. Bila bi velika sreća kada bi se čovječanstvo moglo, u daleko većoj mjeri, posvetiti ovakvim i sličnim poduhvatima

koji koriste svim zemljama i narodima. Ova akcija predstavlja i apel da se ogromna sredstva, koja se još uvijek troše za uništavanje ljudi, naroda i dobara, koriste za dobrobit čovjeka.

Knjiga je oduvijek bila izvor znanja, humanosti, mudrosti i sredstvo međusobnog upoznavanja i zbližavanja, iako je ponekad i zloupotrebljavana. Dobra knjiga, sa istinskom humanističkom porukom i pravom naučnom i umjetničkom vrijednošću nikada nije ostala blago samo jedne zemlje ili nacije, niti su njene vrijednosti i poruke omeđene vremenskim i drugim granicama. Ona je dio riznice kulture i svojina čitavog čovječanstva.

Na žalost, velikom dijelu čovječanstva knjiga još uvijek nije pristupačna. Stotinama miliona ljudi uskraćene su mogućnosti njenog korišćenja, mogućnosti obrazovanja uopšte. To su oni koji čitav svoj život moraju posvetiti održavanju gole egzistencije. Zato su napori na širenju kulture i obrazovanja neodvojivi od borbe za prevazilaženje vapijućih ekonomskih i socijalnih razlika u današnjem svijetu. Unesco i srodne nacionalne organizacije i institucije mogu odigrati veliku ulogu u približavanju knjige upravo tim slojevima i u tome ja vidim svrhu ove misije.

Želim da ova akcija bude snažan podsticaj za još veću cirkulaciju i razmjenu naučnih, kulturnih, umjetničkih i drugih djela između naroda i zemalja svijeta. Tako će se omogućiti da najveća dostignuća stvarno postanu svojina svih ljudi, uključujući, razumije se, i one koji to ne bi mogli ostvariti samo svojim snagama.

Za nas, u Jugoslaviji, „Međunarodna godina knjige“ predstavlja povod za još veće angažovanje u tom smislu na međunarodnom planu, ali isto

tako, i obavezu da stvaramo uslove da knjiga, uistinu, postane dostupna svakome, sveopšte društveno dobro. Samoupravno jugoslovensko društvo, uporedo s podizanjem materijalnog blagostanja nastojalo je da knjigu približi svim radnim ljudima, prije svega radničkoj klasi i radnom seljaštvu, kojima je to u prošlosti bilo uskraćeno. Knjiga je u nas i snažno sredstvo međusobnog upoznavanja i zbližavanja naših naroda i narodnosti, razvijanja bratstva i jedinstva i međusobne ravnopravnosti. Zato je dužnost svih društvenih faktora, svih kulturnih i obrazovnih organizacija i institucija, kao i samih samoupravljača da organizovano, ujedinjenim naporima što više doprinesu uspjehu ove plemenite, duboke ljudske akcije.

Iz poruke povodom Međunarodne godine knjige, 25. oktobar 1972.

Dubrovačke ljetne igre, zahvaljujući zalaganju velikog broja umjetničkih stvaralaca i drugih sudionika, ostvarile su krupne rezultate i dale značajan doprinos kulturnom životu naše zemlje. Zato jubilej Igara predstavlja važan datum u posljерatnom kulturnom i umjetničkom životu ne samo drevnog Dubrovnika i Socijalističke Republike Hrvatske, već i cijele naše zemlje.

Započete u godinama neposredno poslije rata Igre su živ primjer pažnje koju naše socijalističko društvo oduvijek pridaje ulozi kulture. U proteklom periodu, one su postepeno izrastale u stecište saradnje i uzajamnog stvaralačkog uticaja umjetnika i kultura svih naših naroda i narodnosti. Iako zasnovane, prije svega, na novom vrijednovanju bogate umjetničke baštine Dubrovnika, Igre su omogućile nove i originalne realizacije djela naših nacionalnih kultura kao i mnogih stranih ostvarenja. Proširujući kontakte sa umjetnicima iz cijelog svijeta i

podstičući razmijenu iskustva, bolje međusobno poznavanje i razumijevanje — Igre su značajno obogatile i saradnju naše zemlje sa drugim zemljama.

Uvjeren sam da će Dubrovačke ljetne igre uspješno nastaviti svoju bogatu tradiciju dajući puni doprinos saradnji umjetničkih stvaralaca iz cijele naše zemlje i negujući u ovoj važnoj oblasti duh bratstva i jedinstva. Produbljivanjem veza sa kulturnim stvaraocima i institucijama drugih zemalja, one će i dalje širiti saznanja o našim dostignućima u kulturi i pomagati našim ljudima da bolje upoznaju kulturno stvaralaštvo drugih naroda. Igre će time ujedno svjedočiti šta naše samoupravno socijalističko društvo čini da bi život naših radnih ljudi postajao još ljepši, sadržajniji i ljudskiji.

Iz čestitke Dubrovačkim ljetnim igrama povodom 25. godišnjice osnivanja, Brdo kod Kranja, 9. maja 1974.

Za komuniste i sve socijalističke snage ciljevi naše revolucije i socijalističkog samoupravljanja treba da budu osnovno mjerilo za ocjenu sadržaja i usmjerenosti naučnog, obrazovno-vaspitnog i kulturnog rada i stvaralaštva. Savez komunista ne prisvaja sebi pravo nekakvog nepogrešivog arbitra kad su u pitanju estetski, stručno-teoretski i drugi slični kriteriji, kao i oblici stvaranja i stvaralačkog istraživanja. Još manje Savez komunista ima namjeru da stvaraocima nameće neka svoja uputstva u pogledu tih kriterija i oblika ili da guši humanističku i naučnu kritiku, koja je u osnovi svakog istinskog stvaralaštva. Ali Savez komunista se mora energično suprotstavljati pokušajima onih društvenih snaga koje napadaju osnovne ciljeve naše revolucije, pokušavajući da parolu o slobodi stvaranja pretvore u političko oružje protiv revolucije. Jer, to bi značilo ne samo prepuštanje političkih pozicija protivnicima

SKJ, već i potčinjavanje same nauke, obrazovanja i kulture političkim pritiscima i uticajima reakcioniranih snaga, bilo buržoaske, bilo dogmatsko-konzervativne ideologije. Mi to, s pravom, ističemo, jer ciljevi naše revolucije, u našim društvenim uslovima, izražavaju istovremeno i zahtjeve radničke klase današnje epohe i imaju duboko humanistički smisao. Uključujući se u borbu za ostvarivanje tih ciljeva, intelektualni radnici u našoj zemlji i sami bitno utiču na stvaranje sve povoljnijih uslova i sve širih mogućnosti za stvaralaštvo.

U sadašnjoj fazi djelovanja Saveza komunista najvažnija je njegova organizovana borba za razvijanje samopravljanja radnog čovjeka u cijelokupnom društveno-ekonomskom, naučnom, obrazovno-vaspitnom i kulturnom životu. Primjenom novog Ustava stvaraju se neophodne društveno-ekonomske i druge pretpostavke koje omogućuju da se već danas uspostavlja aktivan odnos radnog čovjeka prema obrazovno-vaspitnom radu, naučnom i kulturnom stvaranju, kao i stvaralaca prema radnom čovjeku. U ravnopravnoj saradnji i zajedničkim naporima oni će razvijati socijalističke samoupravne odnose, duhovne vrijednosti i kulturu socijalističkog društva. U izgrađivanju takvih odnosa, veliku ulogu treba da imaju samoupravne interesne zajednice u ovoj oblasti.

Krupna obaveza pred nama je svestrano razvijanje kulturnog života radnika. Jer, u radniku je dugo prigušivana ljudska potreba za ispoljavanjem stvaralačkih moći i dužnost je Saveza komunista da je razvija. U samoupravljanju, naš radni čovjek prolazi kroz nezamjenljivu životnu i političku školu u kojoj mnogo saznaće i osposobljava se za društveno djelovanje. U njemu se razvijaju nove potrebe i angažovan odnos prema tvorevinama kulture i nauke. Radnik i radni čovjek uopšte

nije samo potrošač kulturnih vrijednosti, već i njihov stvaralač, i to u sve većoj mjeri već danas, a još više će to biti sutra. I upravo u tom razvijanju njegovog sopstvenog kulturnog stvaralaštva, naše društvene i kulturne organizacije treba da pružaju našem radnom čovjeku mnogo više podrške i usmjeravanja. Programi kulturnih aktivnosti treba da imaju u vidu sve okolnosti rada i življenja radnog čovjeka i raznovrsne njegove potrebe: od kulturne samoaktivnosti, sadržine obrazovanja, izgleda i atmosfere radne sredine, korišćenja slobodnog vremena, načina stanovanja, sve do problema sa kojima se suočava u svom samoupravnom djelovanju, samom radnom procesu itd.

Jedan od zadataka marksističke teorijske misli jeste da rasvjetjava probleme i protivrječnosti do kojih dolazi u povezivanju društvene i proizvodne prakse i intelektualnog stvaralaštva, i da doprinosi iznalaženju puteva da se oni prevazilaze. Marksistička misao i kritika moraju, takođe, da postanu snažno idejno oružje našeg društva i kulture u svim oblastima — od pronalazaštva i racionalizatorstva u materijalnoj proizvodnji do rada na reformi našeg obrazovnog sistema, razvijanja naučnog i umjetničkog stvaralaštva. Posebnu pažnju treba posvećivati analizi suštine i savlađivanju stanja i tendencija koji sputavaju slobodan razmah inicijative, socijalističke samoupravne prakse i kulturnog stvaralaštva naših ljudi. To podrazumijeva istrajno djelovanje na iskorijenjivanju uzroka i suzbijanju pojave tehnokratskog monopola, privatizacije, etatističkih tendencija i antisocijalističke stihije u ovoj i drugim oblastima.

Važan uslov napretka našeg socijalističkog samoupravnog društva i naše kulture jeste još ofanzivnija idejna borba protiv raznih vidova

buržoaske ideologije, dogmatskog mišljenja, konzervativnog idejnog nasleđa, primitivizma itd. Naša je obaveza da u toj borbi uporno radimo na širokom okupljanju i ujedinjavanju svih stvaralačkih snaga našeg društva koje su spremne da se, sa Savezom komunista na čelu, bore za socijalističku i humanističku orientaciju obrazovno-vaspitnog rada, naučnog i kulturnog stvaranja.

Iz Referata na X kongresu Saveza komunista Jugoslavije, 1974.

Bogatiji i razvijeniji kulturni život i istinska sloboda stvaralaštva bitan su uslov za napredak našeg samoupravnog socijalističkog društva. Riječ je, dakle, o kulturnom stvaralaštvu koje izražava humanistička, progresivna stremljenja radničke klase, koje oplemenjuje čovjeka i inspiriše ga u borbi za oslobođenje rada.

Što se tiče finansiranja kulture, ono je do sada bilo uglavnom budžetsko. To je doprinosilo odvajajući kulturnih djelatnosti od radnih ljudi i pogodovalo rađanju raznih negativnih pojava i deformacija. Novim Ustavom utvrdili smo osnove za jedan društveno-ekonomski položaj radnih ljudi, bez obzira na to da li rade u materijalnoj proizvodnji, kulturi ili drugim djelatnostima. To odgovara našem društvu i u interesu je pravih kulturnih stvaralaca.

Savez komunista je odgovoran za ostvarivanje jedinstvenog interesa radničke klase i svih radnih ljudi, uključujući i njihove interese u oblasti kulture. Upravo zbog toga je on zainteresovan za sve razvijenije kulturno stvaralaštvo, jer je razvoj kulture neodvojiv od socijalističkog razvoja u cjelini.

Nisam sasvim zadovoljan stanjem marksističke kritike u kulturi. Da je ona bila razvijenija, svakako ne bismo imali mnogih negativnih pojava

koje su se ispoljavale u jednom dužem periodu. Zato se sada moramo mnogo bolje organizovati i odlučnije podsticati razvoj marksističke kritike. Ona mora uvijek afirmisati istinske kulturne vrijednosti, boreći se, odlučno i beskompromisno, i protiv uticaja buržoaske ideologije i protiv dogmatskih shvatanja. Time će ona širiti prostore slobodi kulturnog stvaralaštva i doprinositi uklanjanju izvora monopolskih i drugih negativnih pojava.

Iz intervjuja »Politici«, 1974.

U našem društvu niko nema pravo da stvaraocima daje recepte i direktive, da im nameće neke zvanične estetske i slične kriterije, kao i oblike izražavanja, niti da guši humanističku i naučnu kritiku koja je u osnovi svakog istinskog stvaralaštva. Mi smo,isto tako, protiv svake vrste monopola u toj oblasti, bilo od strane države, grupe ili pojedinaca. U našoj zajednici, u granicama materijalnih mogućnosti, obezbeđuju se sve bolji uslovi za naučno i kulturno stvaralaštvo kao jedne od bitnih prepostavki za progres društva.

Međutim, te slobode se ne mogu koristiti kao pokriće za političku akciju protiv osnovnih tekovina i vrijednosti našeg društva za čije su ostvarenje naši narodi dali ogromne žrtve.

U razgovoru sa urednikom pariskog »Monda« A. Fontenom, juli 1975.

Pozorišna umjetnost ima mogućnost da bude, možda više od drugih, neposrednije vezana za društvenu sredinu iz koje je potekla i u kojoj djeluje, za svakidašnje ljudske i društveno-političke okolnosti, za svijest društva o samome sebi. Zato je uloga pozorišta od izvanrednog značaja, ne samo za formiranje umjetničke i uopšte kulturne javnosti, nego i za dalji razvitak društva kao kulturne zajednice.

Od svog početka naše moderno pozorište je dalo ne mali doprinos buđenju i formiraju nacionalne svijesti. Ono se, na svoj način, umjetničkim sredstvima djelovanja uključilo u široku i efikasnu borbu najprogresivnijih slojeva društva za nacionalnu nezavisnost i slobodu, za nesmetani kulturni razvitak, za ispunjenje historijskih prava naroda na samostalan i slobodan život. U našem narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji pozorište je bilo snažan faktor kulturnog uzdizanja boraca na frontu i u pozadini i vrlo značajan činilac revolucionarne mobilizacije i razvijanja svijesti širokih slojeva naroda, u prvom redu radničke i seljačke omladine.

U socijalističkom samoupravnom društvu na humanim osnovama, kakve mi izgrađujemo, uloga pozorišta je od posebnog značaja. Pozorište mora biti istinski pobornik progresivne društvene svijesti i humanističkih odnosa prema čovjeku-radniku, njegujući konstruktivnu kritiku onoga što koči naš razvitak. A to će moći da ostvari samo ako bude vjerno ogledalo onoga što se u našem društvu zbiva i ako neraskidivim sponama bude povezano sa samoupravljanjem i udruženim radom, kao njihov integralni dio.

Pozorište je oduvijek bilo, i to mora i danas biti, plemeniti i stvaralački posrednik između umjetnosti i naroda i naroda i umjetnosti. U tom pogledu naša pozorišta, Sterijino pozorje i druge teatarske ustanove i manifestacije, odigrali su zapaženu ulogu. Ali, pred njima će svakim danom stajati sve složeniji i sve odgovorniji zadaci, naročito kada se ima u vidu sve brži razvitak i naše kulture i našeg društva uopšte.

Iz poruke učesnicima 22. Jugoslovenskih pozorišnih igara, 15. april 1977.

**Jugoslovenski film je nastao u toku revolucije i razvijao se u našoj
TITO,POZORIŠTE I FILM 53**

socijalističkoj zajednici koja je za tu umjetnost odvajala onoliko koliko je mogla. Od svojih prvih, pionirskih koraka do današnjih dana naš film je ostvario veliki napredak. Vrijedni stvaralački rezultati i na tome polju odavno su stekli priznanja ne samo u našoj zajednici nego i u svijetu. Posebni napori učinjeni su na ekrанизaciji velike epopeje naše narodnooslobodilačke borbe. Snimljeno je više dobrih filmova o ratu i revoluciji, koji su imali snažan uticaj na mlade ljude. Istina, bilo je i promašaja iz kojih treba izvući jasne pouke. Nesumnjivo priznanje zасlužuju i autori našeg crtanog filma, koji su umnogome doprinijeli afirmaciji naše filmske umjetnosti u svijetu, što svakako predstavlja uspjeh cijele naše kulture. Rekao bih i to da stvaraoci naše kinematografije moraju uvijek imati u vidu činjenicu da publika voli domaći film. Naravno, dobar film. A povjerenje gledalaca uvijek je i najbolji stimulans za umjetnika.

Film je jedno od najuticajnijih sredstava moderne komunikacije i prema tome, njegova društvena, vaspitna i obrazovna uloga neosporno je velika. Ako je umjetnički dobro realiziran i idejno pravilno usmjeren, film može dati značajan doprinos našoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici. To, razumije se, zahtijeva da se pripremi i realizaciјi filma, a prije svega radu na scenariju pristupa savjesno i stvaralački. U protivnom, filmsko djelo neće biti istinski umjetničko. Štaviše, ono može biti protiv progrusa, protiv humanih i plemenitih ciljeva kojima teži čovjek i za koje se bori naše društvo. Takvim negativnim pojavama treba da se suprotstavi samoupravno organizirana kinematografija, sa svim svojim činiocima, a u prvom redu komunisti koji u njoj rade. Ne smije se dozvoliti da se samoupravni principi izigravaju i da se radi po

starom. Novi društveni odnosi omogućuju i našoj kinematografiji da se neposredno povezuje s vitalnim interesima radničke klase, udruženih proizvođača i svih naših radnih ljudi. Odlučujuću riječ i punu društvenu odgovornost u kinematografiji treba da imaju istinski stvaraoci kulturnih i materijalnih dobara. Samo tako će kinematografija biti skladna cjelina svojih mnogobrojnih djelatnosti i sastavni dio našeg kulturnog i društvenog razvoja.

U sadašnjim pripremama za 11. kongres SKJ slične diskusije o stvaralaštvu, o idejnim kretanjima i sadržajima u kulturi i drugim oblastima našeg života, pokreću se u cijeloj zemlji, i na tome treba insistirati.

Potrebni su razgovori u širokom krugu, a ne zatvaranje u neke uske staleške i slične okvire i interese. Pri tome, veliku ulogu ima marksistička kritika, smjela i otvorena, koja se neće baviti samo estetskim analizama i rukovoditi nekim apstraktnim kriterijima, odvojeno od društvenih kretanja i stvarnog života. Ne smiju se zatvarati oči pred negativnim pojavama kojih još uvijek ima u oblasti filma, kao što su tehnomenadžerske tendencije, grupnovlasnički odnosi, klanovi, malogradanski mentalitet, vulgarni komercijalizam i slično.

Uz već dobra ostvarenja, mi očekujemo još više filmova koji će nama i svijetu pokazati napore naše zajednice i naših radnih ljudi da samoprijegornim radom stvore i dalje razvijaju takve društvene odnose koji privlače sve življu pažnju širom svijeta. Moram da kažem da je u nekim filmovima naša stvarnost prikazana jednostrano, sa preuveličavanjem i generaliziranjem pojedinih negativnih pojava, dok su se istovremeno potcjenjivali uspjesi koje smo postigli i koje svakodnevno

postižemo. Toga, na žalost, ima i danas, iako ne u tolikoj mjeri kao ranije. Vi znate da ja nikada nisam bio za nekritičko prikazivanje stvarnosti, za njeno ulepšavanje. Ali ja sam — i kada je riječ o filmu, kao i svim drugim društvenim sferama — za konstruktivnu kritiku, onu koja je dobromanjerna i koja pomaže da se gradi, da se stvari stalno mijenjaju nabolje. Takva kritika neće naljutiti našeg čovjeka, nego će ga samo podstaći da se upornije bori protiv slabosti i negativnosti, od kojih ni naše društvo nije imuno. Potrebno je da film, na svoj umjetnički način, bude idejno angažiran i da daje doprinos našoj težnji ka bržem i svestranijem razvoju.

U tom smislu, od filmskih stvaralača, kao i od drugih naših umjetnika, očekujem nove vrijedne priloge sa savremenim društvenim temama. To ne znači da i filmovi iz narodnooslobodilačke borbe, pa i iz historije uopće, ne mogu da nose savremenu ljudsku poruku. No, bilo o kojoj tematici da se radi, bitno je da se ostvaruje dobar film koji će biti snažan umjetnički doživljaj, i svaki put jedan podsticaj više našim ukupnim kretanjima naprijed.

Iz intervjuja časopisu »Filmska kultura«, Brioni, 27. juli 1977.

TITO, POZORIŠTE I FILM 57

TITO, POZORIŠTE I FILM 58

Vrhovni komandant Josip Broz Tito sa članovima Kazališta narodnog oslobođenja Jugoslavije na Mliništu, u jesen 1942.

Ivo Andrić

Nobelovac Ivo Andrić prvi put je sreo druga Tita 19. novembra 1946. godine. Upravo toga dana Predsednik Republike primio je delegaciju tek završenog Prvog kongresa književnika Jugoslavije. Andrić je izabran za predsednika i zajedno sa članovima delegacije obavestio je druga Tita o rezultatima tog značajnog skupa.

Za svoj rad Ivo Andrić je dobio niz uglednih priznanja druga Tita. U oktobru 1962. godine Predsednik Republike uručio mu je povodom 70-godišnjice života, a za naročite zasluge u dugogodišnjem radu na polju književnosti i javne delatnosti, Orden Republike sa zlatnim vencem. Tom prilikom drug Tito primio je Andrića sa suprugom u Belom dvoru i zadržao ih na ručku. U oktobru 1972. godine, povodom 80-godišnjice života, drug Tito odlikovao je Andrića Ordenom junaka socijalističkog rada.

U Zaostavštini pisca *Travničke hronike*, *Na Drini ćuprije* i niza drugih izuzetnih proznih dela, nađena je i ova beleška iz 1972. godine.

... i ja u Predsedniku naše Republike vidim zaista izrazitog zatočnika mira i borca protiv rata i nasilja. On je bio u legendarnoj borbi, kada je, sjedinivši narode Jugoslavije, digao i vodio oružani ustank protiv fašističkih zavojevača i okupatora, i tako oslobođio svoju zemlju; to je bio i onda kada je oslobođenu i ponovo ujedinjenu Jugoslaviju poveo putem miroljubive saradnje, a protiv hladnog rata i svih vrsta mržnje, diskriminacije i nasilja.

Borba za mir među državama i narodima bila je i ostala u osnovi svih njegovih nastojanja... . (1980)

Dr Josip Vidmar

Vera u ličnost i radoznaло interesovanje za nju nasleđstvo je književnosti i vaspitanja, čega se neću moći nikada oslobođiti. Zato sam na noćnim marševima na putu za Jajce proveo mnogo časova u nagadanju o ličnosti Tita čije sam ime glasno skandirao kao Ti-to, Ti-to, čuo na toliko zborova i mitinga i koje na svakom takvom zboru, od Gorice pa do Makedonije i Albanije, izaziva buru oduševljenja i odobravanja.

Ko je Tito, kakav je njegov unutrašnji lik, njegov ljudski lik? — pitao sam se pun nestrpljivog iščekivanja. Ko je taj seljački sin iz Hrvatskog zagorja, sin Hrvata i Slovenke, taj industrijski proletar, metalac koji je učestvovao u borbama ruskog građanskog rata i koji danas stoji na čelu čitavog jugoslovenskog oslobođilačkog pokreta što ga je stvorio u prvim danima narodnog ustanka u Srbiji, organizovao prve odrede partizana, stupio u vezu sa svim slobodoljubivim grupama i tako postepeno, u neprestanim borbama, usred nemačkih ofanziva stvorio ogromno i čudesno jedinstvo Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, buntovničku armiju koja je, neprestano okružena i opkoljena neprijateljem, stalno rasla, ujedno se naoružavala i vežbala dok nije dostigla četvrtmilionsku snagu, čvrstu organizaciju s uzornom disciplinom, sa stručnim rukovodstvom, svu prožetu jedinstvenim narodnorevolucionarnim i legendarnim junackim duhom.

Ko je Tito? Pitao sam se i u mislima ga upoređivao s herojskim ličnostima iz istorije drugih naroda, za kojima vođa naše oslobođilačke borbe ni u čemu ne zaostaje. Upoređivao sam ga sa ruskim slobodarskim borcima, s Minjinom i Požarskim, s meksičkim

junakom Huarezom, s fransuskim junakinjom Jovankom Orleankom i sa sličnim herojima iz istorije. I svaki put sam utvrdio da ni jedan u tako teškim okolnostima nije postigao takve uspehe kao Tito. I što mi je jasnija postajala njegova istorijska veličina, tim je veće bilo moje interesovanje za živu pojavu tog čoveka, nestrpljivo sam očekivao neposredan utisak o njegovoj ličnosti.

Nekoliko njegovih slika, fotografija i grafika koje su nam donosili kuriri s juga pažljivo sam razgledao. Nijedna od fotografija nije mi otkrila nešto naročito o njegovoj ličnosti. Bile su blede, pokazivale su lik koji je imao tuđu izražajnost, a nikako pravi pečat veličine. Grafike su, pak, predstavljale nekakav tipično balkanski tip u kome je umetnik, očigledno, pokušao da prikaže snagu i moć, energiju, ali ne i duh ili bilo kakvu drugu ljudsku osobinu što ih je, osim herojstva i energije, svako morao osećati u delima tog čoveka. Sve te slike samo su me ispunjavale nekom brigom, nekim nemirom; ko je i šta je taj čovek koji vodi našu veliku stvar? Ima li u njemu dragocenosti, veličine koja nije samo energija i moć?

Takvo naglašanje, a istovremeno duboko radosno saznanje da među nama živi jedan od ljudi kakve poznajemo samo iz istorije, da taj istinski junak ili tvorac sudsbine naroda živi u našoj blizini, da će mu uskoro stisnuti ruku i u razgovoru ga upoznati neposredno — pratilo me je na našim noćnim marševima, na dugim vožnjama kamionom i opet noćnim marševima i vožnjom u partizanskem vozu koji nas je, najzad, dovezao u Jajce.

Na železničkoj stanici dočekao nas je oficir i odveo u Vrhovni štab; tu sam se jedva uspeo pozdraviti s nekim poznanicima kad je

saopšteno da doktora Ribara, popa Zečevića i mene očekuje drug Tito. Išao sam za dežurnim i ubrzo stupio u radnu sobu komandanta Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Bilo je veče. Čista, jednostavna, nevelika soba bila je puna električne svetlosti. Primetio sam nekoliko naslonjača na kojima su već sedeli drugovi koji su pozvani zajedno sa mnom; pored vrata je u stavu mirno stajao komandantov lični dežurni oficir. Nasuprot vrata nalazio se veliki pisaći sto, još jače osvetljen i pun papira. Za njim je sedeо Tito. Prišao sam mu, predstavio se i, kao nečega oslobođen i dirnut, seo sam na mesto koje mi je ponudio. Proučavao sam njegovu pojavu sa svom pažnjom i sabranošću za koje sam sposoban. Srednjeg je rasta, čvrsto građen, glavu drži ponosno. Lice mu je bledo, obrijano, kosa plava, na slepočnicama proseda, čelo visoko, oči upale, svetlomodre su i nekako osenčene i umorne, nos izrazito povijen, izraz usta beskrajno komplikovan, brada jaka, čitav izraz lica je energičan i očaravajući; u njemu je nešto napoleonsko, ali moglo bi to biti i lice umetnika. Njegovo držanje je uzdržano i mirno, ali njegove kretnje su brze i nervozne.

Posmatrao sam ga kao od nečega oslobođen, skoro bih rekao s olakšanjem. Pitanja koja su me na putu ispunjavala nemirom i brigom, sada su bila rešena. Ne bih tada mogao odgovoriti zašto, ali mi je već bilo jasno da su u tom čoveku ujedinjeni energija i čar, energija i neka očaravajuća snaga koja je data samo dragocenim i plemenitim prirodama. Osećao sam u njemu nešto zanosno i poletno, nešto čvrsto realno i, ujedno, uzvišeno.

Takav je bio moj prvi utisak o Titu.

Čitavo vreme mog boravka u Jajcu ručao sam i večerao njemu s leve strane, nasuprot dr

U ratnoj oluci, usred borbe, Tito je neprekidno podsticao razvijanje kulture i umetnosti oslobođenog čoveka, borca.

Tito, u društvu Ivana Milutinovića i dr Ivana Ribara, prati predstavu Kazališta narodnog oslobođenja Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu, 1942.

istorijskog dela u pravim rukama, u rukama čoveka koji je živeći za njega znao da zaboravi na sve nebitno, nevažno, čak na sebe — u rukama čoveka koji je pravi izabranik.

Lik maršala Tita svedoči o veličini naše borbe, on je opravdano njen simbol.

Primio je od nje svoju veličinu i sada je i ona prima od njega.

(1979)

Ribaru, i moja pažnja nije mirovala. Sakupio sam mnogo utisaka o njegovoj ličnoj uzdržanosti i nervozni, o njegovoj čutljivosti koja se u njemu udružuje s prirodnom prostodušnošću, o njegovoj disciplinovanoj i prirodnoj, neumornoj radnoj sposobnosti. Ali, sve su to sitni utisci koji nikako ne govore o Titu onoliko koliko utisak prvog susreta i još jedan kasniji koji nameravam da opišem.

Bilo je to na istorijskom zasedanju AVNOJ-a. Predložio sam, u ime slovenačke delegacije, da se u Narodnooslobodilačkoj vojsci uvede čin »maršal Jugoslavije« i odmah sam zamolio Predsedništvo AVNOJ-a da taj čin, kao prvome, dodeli komandantu, drugu Titu.

Predlog je bio prihvaćen s burnim oduševljenjem. Odmah zatim sastalo se novoizabrano Predsedništvo i dodelilo čin kako je i predloženo. Bio je to, nesumnjivo, veliki trenutak u Titovom životu. Posmatrao sam ga čitavo to vreme s najoštrijom pažnjom. Kada mu je bio dodeljen visoki čin, svi su mu članovi Predsedništva čestitali. Svakome od nas stisnuo je ruku a sa svojim bližim, starim saradnicima se izljubio. Nije mi izmakla ni jedna crtica na njegovom licu. Bio je srećan i dirnut, ali dok je grlio svoje stare prijatelje, njegov izraz i kretnje su govorili: »Drugovi, ispunili smo važan dio svoje zadaće. Veliki i težak dio našeg posla je obavljen«. Ukratko, to nije bila sreća ličnog zadovoljstva, nego sreća zbog uspeha stvari. A to je velika i uzvišena sreća.

Od svih ostalih kasnijih utisaka ovaj je najsnažnije potvrdio moj prvi utisak. Tog trenutka sam i sam bio srećan što sam mogao prisustvovati završenju velikog i slavnog poglavљa naše oslobodilačke borbe i što sam sasvim sigurno znao da je vodstvo našeg

Velibor Gligorić

Velibor Gligorić — nekada poznati pisac britkih društvenih hronika, eseijist i literat od nerva i osećanja, doživeo je Tita svojevremeno prvenstveno kao unutarnju emociju. Poput svetlosti, glasovi o borbi Partije predvođene Titom probijali su gustu tminu mučnih dana u fašističkim logorima, u kojima je pisac proveo ceo rat.

Posle, kada je došlo oslobođenje, Velibor Gligorić je, obavljajući razne funkcije u našem kulturnom životu, pre svega kao dugogodišnji upravnik Jugoslovenskog dramskog pozorišta, dolazio u priliku da se sretne sa drugom Titom. Svi ti susreti stvorili su kod književnika, čoveka sklonog razmišljanju i literarnoj analizi, impresiju koju on izražava ovim rečima:

— *Ono što mene najviše impresionira je to što Tito već u svojoj pojavi nosi inkarnaciju revolucije, Partije, njenih ideja, njene istorije i njene etike. Taj utisak izaziva nešto vrlo stameno, vrlo temeljno u njegovoj pojavi — monumentalna ozbiljnost i osećanje sklada unutrašnjih snaga u njemu. Iz njega prosto zrači velika moć ubedenja, jasnost pogleda, čvrstina odluka, jedinstveni spoj reči i dela.*

— *U ličnom kontaktu s Titom osvaja ono što osvaja i mase u kontaktu s njim. To je, pored autoritativnosti pojave, njegova jenostavnost u saobraćanju sa ljudima i izražavanju misli i osećanja...*

— *Mene uvek duboko uzbuduje njegov razgovor sa narodom — njegov neposredni način istinitog i vernog prikazivanja date situacije.*

— *Takov, neposredan, on je i u kontaktu sa užim grupama i pojedincima. Video sam ga među umetnicima. Drug Tito ima velike ljubavi za umetnost. Dobio sam utisak da je neobično obradovan kada prisustvuje nekom umetničkom*

uspehu. To se kod njega odmah vidi. On spontano izražava svoja osećanja i utiske. Među umetnicima uvek je srdačno topao i vedar, čak raspoložen za šalu.

— *Za mene Tito je, zato što je veliki revolucionar, i — veliki pesnik. Pesnik koji gradi novi svet, inspirisan i dalekovid, nošen velikim idealima u koje unosi čitavo svoje biće.*

— *Nepokolebljiv, bez opterećenja i rezervi, on sugestivni šarm svoje ličnosti širi na svoju okolinu. U svim prilikama, u najtežim danima borbe, i kasnije u najtežim danima posle oslobođenja — tu pre svega mislim na napade Informbiroa na našu zemlju — mirnoća i ravnoteža njegovog duha nijednog trenutka nisu bile poremećene. A to impresionira!*

— *Toliko o Titu, ovako, spontano. Pokušavao sam da izbegnem krupne reči, mada znam da bi onda, kada se o njemu govori, krupne reči priličile!*

(1959)

Maršal Tito primio je predstavnike novoosnovanog Saveza dramskih umetnika Jugoslavije 13. januara 1951. godine.
Delegaciju Saveza sačinjavali su najistaknutiji predstavnici pozorišta iz svih naših republika i pokrajina.
U razgovoru sa Titom Strocijem, Ervinom Dragman, Jolandom Đačić i Ljubišom Jovanovićem.

Milan Bogdanović

O svom poznanstvu, o svojim susretima sa drugom Titom, naš istaknuti književnik i kritičar, upravnik Narodnog pozorišta u Beogradu, Milan Bogdanović ispričao nam je ovo:

— Da počnem sa onim susretom kada Tita nisam ni poznavao — u zarobljeništvu. Taj moj prvi susret datira iz jednog vremena kad ni ja ni drugi oko mene nismo određeno znali ni ko je Tito ni kako izgleda, a ipak smo znali, ili, bolje reći, slutili i osećali šta on znači za nas sve i za našu istoriju.

— Bilo je to negde krajem leta ili početkom jeseni 1941... Tačno smo bili obavešteni o razvoju stvari u zemlji, o započetoj velikoj oslobođilačkoj borbi i o njenom toku, ali određenih, konkretnijih podataka još nismo imali. Jednoga dana je sramotno beogradsko »Novo vreme« objavilo veliku ucenu kojom su nemački fašisti hteli da kupe Titovu glavu i uz tu objavu dali i jedan vrlo grubo i očigledno zlonamerno nacrtani lik Josipa Broza Tita.

— Ispod tog primitivnog i zlobno nacrtanoga lika, mi smo videli i prvi put doživeli pravi lik druga Tita. Svi naši slikari, a bilo ih je dosta koji su se slikanjem tada bavili, pokušavali su da ispod grubo datih crta Titova lika u »Novom vremenu« ožive iz svojih osećanja i svoga oduševljenja pravi, plemeniti, humani lik vođe naše revolucije. I tako je, u razmaku od nekoliko dana, Titov lik, onaj naš lik Titov, kakvim smo ga mi osetili i poznali, umnožen u stotine primeraka i bezmalо svaki zarobljenik imao ga je u svom džepu, u svojoj lisnici...

— Upravo tih dana Nemci su vršili jedan od svojih bezbrojnih drastičnih pretresa naših stvari i naših džepova. Prvome zarobljeniku kod koga su našli Titov lik postavili su pitanje: »Koga taj lik predstavlja?« Odgovor je bio: »To

Tito je uvek pokazivao veliki interes za pozorišnu umetnost. Uživao je u scenskom pokretu, bogatstvu reči, treptaju zvuka — ali ne propuštajući da, iskreno kao uvek, kaže i poneku primedbu, vedru opasku ili dobronamerni savet. Drug Tito pozdravlja izvođače u beogradskom Narodnom pozorištu, aprila 1954.

je moj stric, brat moga oca.« Kod trećeg, petog, petnaestog zarobljenika nalazili su isti lik i postavljali isto pitanje i — dobijali isti odgovor. Na kraju, Nemci, koji nisu imali mnogo fantazije i vrlo često su stvari sporo shvatili i razumevali, počeli su da se čude i da postavljaju drugo pitanje: »Kako je to mogućno da svi vaši stričevi liče jedan na drugog?« Odgovor je bio: »Svi mi Jugosloveni vrlo smo slični jedan drugome — pa su nam slični i očevi i stričevi!« Za trenutak su to Nemci shvatili kao neku vrstu naše nevine šale, jedni su se nasmejali, drugi počeli da psuju i urlaju, ali — stvar je tada time i bila završena.

Tek posle nekog vremena sve im je postalo jasno, a onda je nastalo jedno pretraživanje, jedan besomučan lov na Titove likove. Oduzimali su nam ih, cepali, spaljivali, ali su se slike od mraka do jutra ponovo pojavljivale i ostajale uz nas i u nama sve do samoga kraja!

— Eto, to je bio moj i naš susret sa Titovim likom i Titovom ličnošću — seća se Milan Bogdanović.

— Ovo me je već tada navodilo na izvesna razmišljanja — nastavlja on. — Palo mi je u oči da su svi ti bezbrojni Titovi likovi, obeleženi više ili manje veštrom, ili, ponekad i sasvim neveštrom rukom zarobljenika — slikara-amatera, bili izvanredno, fantastično raznovrsni; a ipak, i nesumnjivo svaki od njih, i onaj najnespretnije ocrtan, jasno je pokazivao da u njemu živi Tito, pravi Tito i da tu bitnost, tu suštinu Titovog lika, nije mogla ne izraziti i najneveštija slikarska ruka. A dalje — i posle zarobljeništva i u godinama od zarobljeništva do danas, u našem životu — ja sam neke od tih svojih prvih utisaka o Titovome liku za sebe utvrđivao i potvrđivao.

Zapažao sam da nema dva potpuno istovetna portreta druga Tita, bilo da je u pitanju lik izvajan u kamenu ili naslikan bojom ili kredom; pa čak ni kad gledate likove koje vam oživljuje fotografски aparat — nigde nema dva potpuno identična Titova lika, ili, bolje reći, nema nijednoga koji vam ne kaže nešto novo i nešto drugo i uvek nešto više o samome Titu. U svakome od njih Tito je nesumnjivo tu, ali uvek jedan, na izvestan način i u izvesnoj meri, drugi i novi Tito.

— To je za mene bio neoboriv podatak o ogromnoj složenosti toga lika, što će reći te ljudske prirode i toga čoveka, ili, bolje da kažem, o neizmernome bogatstvu koje taj lik nosi u sebi.

— To sam utvrdio i za sebe potvrdio i u mnogim ličnim susretima sa drugom Titom u raznim situacijama. Gledao sam ga i slušao na zborovima i skupovima, zatvorenim ili širokim, kad govori i kad sluša druge kad govore; gledao sam ga u bližim i prisnijim susretima i dodirima. Zatim — u pozorištu, u trenucima ličnih poseta koje sam mu raznim povodima činio, u trenucima razgovora i sastanaka sa strancima koje sam imao prilike da mu predstavim kao naše goste od značaja i prijatelje na koje možemo računati — od Žana Kasua do Lorence Olivijea i Vivijen Li. Bio sam pored njega u trenucima kada se imalo razgovarati i diskutovati o značajnim problemima iz oblasti umetnosti — do onih drugih koji su bili manje zvanični, intimniji, neposredniji, uz razgovor za stolom i uz vedru šalu — a drug Tito je čovek koji izrazito voli, razume šalu i sam ume da se šali, a takav lik čoveka je za mene jedan od ljudski najplemenitijih...

— I uvek, apsolutno uvek — kaže dalje Milan

Bogdanović — *imao sam isti utisak: čovek, koji tu stoji pred mnom, u svakome od tih trenutaka bio je za mene na jedan način uvek nov, dotle neviđen — uvek, dakle, bogatiji u samome sebi...*

— Gledao sam ga najzad, ako hoćete, i u prilikama kada sam imao veliko zadovoljstvo i čast da budem s njim u lovnu, sav ono što jeste, savršeno neposredan i nimalo zatvoren, i uvek sam, kažem, *imao isti utisak: Tito je uvek, u svakome susretu, za mene bio nešto više i nešto dalje od onoga što sam o njemu znao.*

— Ali, razgovor o lovnu, a drug Tito je duboko strasni lovac i izvanredan lovac (a lov je i moja velika strast), takav razgovor bi me, možda, u ovom trenutku predaleko odveo — završio je Milan Bogdanović.

(1959)

Bojan Stupica

U polumračni hodnik skromnog stana, tada već poznatog mladog ljubljanskog pozorišnog reditelja i arhitekte Bojana Stupice, ušao je čovek čije se lice nije dobro videlo.

Taj čovek nije predstavljen domaćinu. Iz oskudnog, najnužnijeg razgovora koji je on, ilegalac, vodio s čovekom koji ga je doveo, bliskim prijateljem rediteljevim Oskarom Kovačićem Stupica je saznao da se zove Valter. Ništa više od toga.

Domaćin je poželeo nepoznatom gostu laku noć. Tu, jednu jedinu, što ju je proveo u njegovom stanu negde 1937.

Uostalom, toliki su događaji naišli posle toga, toliki dramatični časovi. Teško da bi se uz takve događaje čovek mogao do detalja sećati jedne noći — tihe, bez ikakve vidljive dramatične radnje . . . Jedan nepoznati drug je samo tražio prenoćište. I — on ga je imao.

U godinama pred sam rat jedan od najtalentovanijih mlađih reditelja u Jugoslaviji, Bojan Stupica, bio je bez posla. *Zbog komunističke propagande* — stajalo je u obrazloženju rešenja kojim je, po nalogu Korošca, bio otpušten iz svih jugoslovenskih pozorišta.

— *U to vreme živeo sam od arhitekture* — seća se Bojan Stupica. — *Bio sam plaćen na sat u jednom privatnom arhitektonskom ateljeu u koji su me primili krišom. Teško se živelo. Ne samo što je novaca bilo malo, bilo je teško bez pozorišta, u kome je imalo toliko da se kaže, teško u atmosferi skućenosti, ali i iščekivanja . . .*

Baš nekako u to vreme, u drugi jedan stan Bojana Stupice, u Slomškovu ulicu, došle su Vida Tomšić i Zdenka Kidrič da kod umetnika potraže boravište za nepoznatog druga. Ovoga puta na nešto duže vreme.

Oslovljivali su ga sa *drug Kostajnšek*. Bio je košturnjav, u odeći sportskog kroja, veoma skladnoj. Imao je jak nazeb. Danima je boravio u sasvim izolovanoj sobi, ne pojavljujući se, spreman da svakog trenutka iskoristi pogodnosti male prostorije koja je imala sporedan izlaz.

— *Prečutno, mi ukućani smo druga Kostajnšeka ostavljali na miru. Prosto — nismo ga viđali* — kaže Stupica. — *Ali, prolazili su dani, on je ozdravio i — došao u sobu u kojoj sam ja boravio. Tada sam ga prvi put dobro video. Lepo, energično lice, miran, odmeren glas, puna harmonija ličnosti . . . Čudan utisak — ali ostao je neizbrisiv: izgledao mi je kao dobro trenirani sportista! Nisam znao ko je, ali odavao je značajnu ličnost.*

Razgovor nije bilo teško održavati. Imalo je o čemu da se priča! Bio je kraj 1940. Rat je besneo u Evropi i osećao se već u vazduhu Jugoslavije.

— *Pamtim — naš gost je govorio o krupnim zadacima koji očekuju Partiju. Pri tom je analizirao političke događaje. Neosetno, naše nevezane rečenice skliznule su na umetnost. Govorili smo o literaturi, o slikarstvu, o pozorištu . . . Ne mogu, naravno, da citiram po sećanju ni jednu jedinu rečenicu. Ali dobro pamtim svoju tadašnju impresiju. Znao sam, osećao, da energični i spokojni čovek sa kojim govorim pripada visokom partijskom rukovodstvu. I — čitavo vreme sam bio u čudu. Kako je moguće da neko, ko se bavi u prvom redu tehnikom revolucije — da se izrazim tako — ili njenom mehanikom, ako hoćete, može da bude do te mere verziran kada je reč o problemima umetnosti. Znao je svaki značajan članak objavljen u tadašnjim*

progresivnim časopisima, bio je upoznat sa svim strujanjima u umetnosti. Njegov stav je bio čvrst, njegove misli precizne, jasne . . .

Na stolu za kojim su sedeli domaćin i gost nalazila se jedna u ono vreme neobično cenjena mapa grafika. Delo za vreme hitlerizma proganjane nemačke umetnice Kete Kolvic. Ta beskompromisna i talentovana slikarka umela je da oseti bilo svoga vremena. Živila je u njemu i za njega, a svojim životom, svojim životnim stavom, ona je samo potvrđivala svoj stav u umetnosti.

— *Naš je gost pokazivao interesovanje za delo te slikarke — nastavio je svoje kazivanje Bojan Stupica. — Njena mapa bila je povod da iskaže neke svoje misli o umetnosti koje neću zaboraviti. Upravo je začudavao taj intenzitet sa kojim jedan revolucionar prati kulturna zbivanja, kako jasno i precizno oseća, ili, bolje, kako jasno precizira svoj stav u odnosu Partija-umetnost. Ja sam to tada ovako shvatio: Partija ne želi da kontroliše umetnost, već samo da bude podstrekač jedne umetnosti koja će u trenutku borbe za svoj glavni motiv uzeti čoveka u sukobu sa socijalnim nepravdama.*

I još nešto iz tog razgovora ostalo je nezaboravno u sećanju umetnikovom. Sasvim nedvosmisleno gost Bojana Stupice izrazio je svoje uverenje da životni gest svakog umetnika dopunjuje njegovo delo.

— *Nisam siguran, ali čini mi se, tada smo nekako spontano počeli da govorimo o Maksimu Gorkom, njegovom delu i životu. Da, upravo tako, o životu Gorkog, zbog kojeg i njegova umetnost, njegova literatura odiše istinom i plemenitošću.*

Tiho i neprimetno, kao što je i došao, nepoznati je i otiašao.

Prolaziло je vreme. Ratno, surovo vreme. Bilo

je bolje u to vreme ne znati ni o kome ništa. Tek 1944, pred kraj rata, Bojan Stupica je otkrio ko su bila dva njegova gosta — Valter iz 1937. i Kostajnšek iz 1940. U jednom licu bio je to — Tito.
(1959)

Oskar Danon

Gustum šumama pokriveni planinski prostor između Zvornika, Kladnja i Vlasenice u istočnoj Bosni bio je u vreme koje je neposredno sledilo petoj ofanzivi pravo *osinje gnezdo*. Nemci — od Zvornika i Sarajeva, naoružani do zuba, bili su rešili da „pročešljaju“ teren i konačno unište partizane. Četnici i ustaše svesrdno su pomagali taj plan raznim sredstvima. Partizani — opterećeni ranjenicima i tifusarima — bili su u nimalo zavidnoj situaciji. Trebalo je napustiti istočnu Bosnu, prebaciti se preko Milan-planine i Romaniјe u zapadnu ...

U toj atmosferi ispunjenoj ratnim elektricitetom, na prostoru na kome se noću teško razaznavao prijatelj od neprijatelja, gde je partizan svakoga časa mogao da upadne u zamku, kao što je mogao i sam da je postavi, jedan mlad čovek, mršav, veoma crnomanjast, ošišan, odevan u odelo seljaka iz toga kraja — imao je izuzetno težak zadatak. Trebalo je da sačuva jedan dragocen život, život što je jedva tinjao u trošnom i starom telu pesnika Vladimira Nazora.

Tih kasnih avgustovskih dana 1943, Oskar Danon, mladi sarajevski kompozitor, poznat u partizanima pod imenom *Jovo*, čovek kome je poveren nimalo lak zadatak da sačuva Nazora — bio je izuzetno zabrinut.

Samo nešto malo ranije Danon je pesnika smestio u zabačeno i mirno selo Mrkajiće, misleći da ga je ostavio u punoj bezbednosti. Ali, ratni vihor često menjaju pravce. Ovoga puta slučaj je hteo da prohuje baš preko Mrkajića. Nespokojan zbog pesnikove neizvesne sudbine, kompozitor Danon, koga su inače još zvali i *Cigo* zbog njegove veoma tamne puti, dao se u poteru. Nazora nije našao u Mrkajićima i pošao je dalje, ka selu

Petrovićima, gde se nalazila partizanska bolnica. Tu se Nazor bio sklonio. Kompozitor je jedva pronašao starog pesnika i jedva ga ubedio da je potrebno krenuti dalje u bezbednija područja. Bolesni Nazor bio je sit lutanja po vrletima, ali Danonovi razlozi bili su suviše ubedljivi ...

— *Krenuli smo* — priča Oskar Danon — *u jednom čudnom karavanu. Nazor na konju sa svojim velikim pesničkim šeširom na kome je bila petokraka zvezda, ja — vodeći konja. Sa nama je bila još i krava koju sam takođe vodio da bi za Nazora uvek bilo svežeg mleka. To, i malo pirinča u vrećici od koje se on nije odvajao — bilo je sve što je smeо da jede i što je mogao da nosi. Ipak, nije ostavio ni svoje knjige koje je držao naslagane u bisagama.*

Tako je počelo lutanje kroz bosanske šume, traganje za mirom i bezbednošću na jednom nemirnom i opasnom tlu — da bi bolesni starac mogao da se odmori od ofanzive.

Duga hodanja kroz bespuća bila su praćena neobičnim razgovorima. Pesnik, koji nije znao ko je njegov pratić, nije mogao da se načudi kako jedan *Cigo* zna da govori o klasičnoj muzici i Šopenhaueru. A *Cigo* je, sa svoje strane, izbegavao da govori o svojoj ličnosti trudeći se samo da pesniku bude što bolje.

Na putu koji je Danon odabrao kao najzgodniji i najbezbedniji — prema reci Drinjači i cilju — Milan-planini, gde je pretpostavljaо da se nalazi Vrhovni štab — bilo je sve više prepreka. Istina — uz put im se pridružio i drug Rajko — Nisim Albahari — član Pokrajinskog komiteta Bosne i Hercegovine i pozadinski radnik, koji je bio i odličan znalac terena i čovek od brze odluke. Ali ostale okolnosti bile su nepovoljne ...

Nije trebalo mnogo pa da otkriju kako

Vlasenica plamti uništena nemačkim oružjem. Pošli su putem ka selu Turalićima koje su odabrali za odmorište. Na posustalom konju jedva se držao iznemogli Nazor. Savladala ga je visoka temperatura. Dolazilo je neizvesno veče. Na nesreću, spustile se kiša i magla. Bukvalno pipajući mala kolona umornih ljudi i životinja probijala se ka cilju. Ipak, nastupio je trenutak kada Nazor nije mogao dalje.

— *Prokislog i bolesnog smestili smo ga pod jednu bukvu. Rajko i ja krenuli smo malo dalje ne bi li pronašli stazu. Bilo je to baš na prelazu preko Drinjače. Odjednom, sa desne strane do nas su doprli neki nejasni glasovi. S vremena na vreme primećivali smo i sev električne lampe. Ko li je to mogao biti? Nemci? Ustaše? Četnici? Ili, ipak, naši! Kada su se glasovi sasvim približili stavio sam sve na kocku i povikao: „Ko ste — ovde partizani!“ Iz magle — nikavog odgovora. Ponovio sam svoje pitanje. Pa još jednom: „Drugovi, ko je? Ovde partizani!“ Tada se kroz tminu probila prva jasna rečenica sa one strane: „Idi, vidi ko su!“ Taj, kome je bio izdat nalog, izdvojio se i prišao sasvim blizu. Kada je saznao ko smo, doviknuo je: „Druže Stari, vode ovde Nazora!“*

— Pretrnuo sam — priča dalje Danon. — Znao sam ko je Stari. Dakle, ostvariće se moja davnašnja želja. Videću ga! Ali pod kakvim okolnostima! Uz slabu svetlost baterijske lampe više sam nazirao no što sam stvarno sagledao Titovu priliku. Prišao nam je i zatražio da ga povedemo Nazoru. Starac je iznemoglo sedeo pod drvetom. Odmah je prepoznao Tita. Pozdravili su se srdaćno.

„Druže Stari, ovaj Cigo mi 'pije krv na pamuk' — „požalio se“ odmah na mene. Videći ga prokislog, Tito je tada skinuo svoj kožni kaput i ogrnuo pesnika. Ostao je samo u košulji . . .

Posle su svi krenuli zajedno kroz maglu, noć i bespuće, predvođeni Danonom i Albaharijem koji su najbolje znali teren. Ipak, po mraku i magli nije bilo lako!

Kada su, nekako, stigli do Turalića, mogli su samo da konstatuju da sela, u stvari, više i nema. Strčali su samo goli i ogoleli zidovi. Mala grupa smestila se u jednu zemunicu, u stvari trap za krompir, i tu dočekala jutro.

— *Dalje, cilj je bio Milan-planina — put ka zapadnoj Bosni — seća se Oskar Danon. — Tamo se drug Tito sastao sa ostalim članovima Vrhovnog štaba, a ja sam sa Nazorom na konju i nerazdvojnom kravom krenuo ka jednoj pojati u koju je trebalo da smestim starog pesnika. Ovoga puta, mislio sam, u stvarnu bezbednost!*

— Ali — nije nam se dalo! Samo što sam ostavio Nazora u pojati, duboko uvučenoj u šumi, a ona je, po nekoj, kako se meni onda činilo, pakosnoj ironiji rata, postala meta Nemcima! Drvena zgradica u kojoj se dotle mirno živelo kao da rata i nema! Zaista — Nazor prosto kao da je tajanstveno privlačio neprijatelja!

— Da je ponovo u opasnosti saznao sam samo nekoliko sati pošto sam ga poverio brizi partizanima naklonjenog seljaka Sarića i njegovih unučića. Brže-bolje sam se vratio i — našao Nazora u jednoj, za rat apsurdnoj, situaciji: sedeо je pod drvetom u šumi, ne sluteći da su Nemci na proplanku samo nekoliko koračaja udaljeni, i pisao pesmu. Ljubavnu pesmu! Morao sam čak i da je saslušam, da ne bih kod starca stvorio paniku. Jedva sam ga nekako podigao i poveo ka Vrhovnom štabu u Ponijerku na Milan-planini. Koliko su se svi smeјali — uprkos opasnostima — kada sam im ispričao kako sam zatekao

Posle premijere Vučjaka Miroslava Krleže u Beogradskom dramskom pozorištu, drug Tito, Moša Pijade i Franc Leskošek u razgovoru sa autorom drame, 27. februara 1953.

Oktobra 1954. godine Tito je primio delegaciju Dubrovačkih letnjih igara i tom prilikom usvojio predlog da se prihvati pokroviteljstva ove scensko-muzičke manifestacije. Tom prilikom je rekao: *Pružit ću vam s moje strane punu podršku.*

Ovekovećen Titov dolazak na Dubrovačke letnje igre, 3. jula 1955.

Nazora da piše ljubavnu pesmu! Drug Tito se naročito slatko smejavao tome i zadirkivao ga. Tada sam ga video drugi put. Ali ovoga puta, za razliku od onog prvog susreta na Drinjači, bio je nasmejan...

Oskar Danon se posle vratio u istočnu Bosnu, u Pokrajinski komitet Bosne i Hercegovine pri kome je radio na kulturnom polju, i nije ni slutio da će uskoro ponovo, po treći put, susresti Tita.

— Dobio sam nov zadatak: da do Vrhovnog štaba u Jajce odvedem grupu beogradskih ilegalaca među kojima su bili i Đorđe Andrejević-Kun, pokojni Vlada Ribnikar i drugarica Milada Rajter. Stigli smo u Jajce sa više sreće i manje komplikacija nego što je to bilo sa Nazorom. Kada smo prispeli u Vrhovni štab, drug Tito nas je sve primio.

— Prosto nisam imao vremena da se sam radujem svom ponovnom viđenju sa njim — toliki su bili radost i uzbudjenje onih koji su ga tada videli prvi put. I ja sam se uživljavao u njihova osećanja. Posle tolikih muka, peripetija, opasnosti, ilegalnog života u Beogradu preplavljenom agentima — oni su najzad bili na slobodnoj teritoriji, pred Vrhovnim komandantom o kome su toliko slušali.

Tada je drug Tito prvi put čuo dve kompozicije Oskara Danona, koje su kasnije stekle popularnost narodnih pesama: *Pesmu o pesti (Uz maršala Tita)* i *Sve što j' bilo pod pepelom* — obe na tekst Vladimira Nazora. Otpevali su mu ih ilegalci. Na odmorištima od Srpskih Špionica gde ih je preuzeo, do Jajca — Danon je svoju grupu naučio obema pesmama.

— Bio sam radostan kad mi je drug Tito rekao da su mu se svidele. Imao sam osećanje da sam tako još ulepšao svoj treći susret sa

njim — seća se Danon.

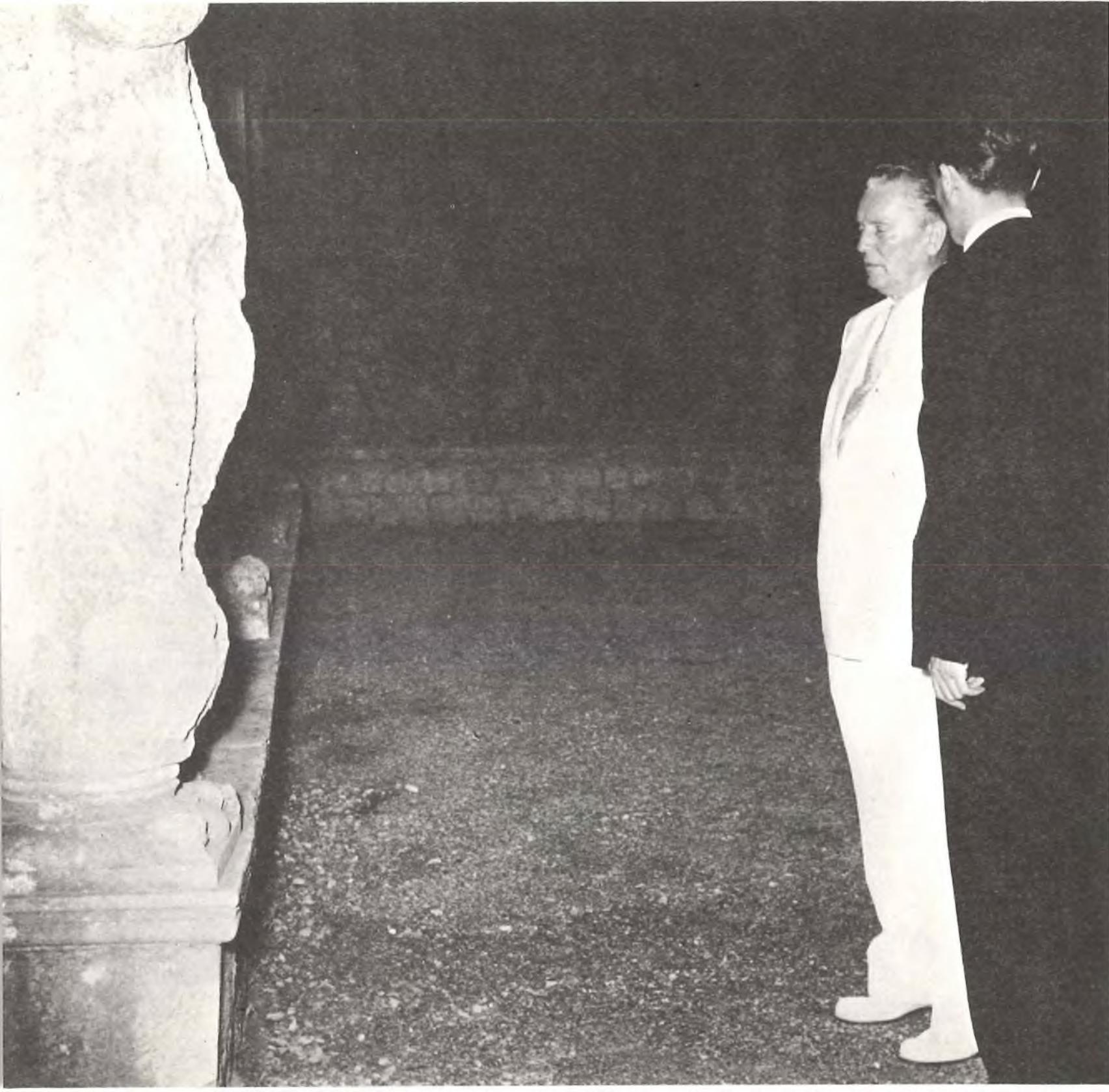
Novi zadaci, novi događaji vodili su Cigu ka Splitu i do Like, čak do hrvatske i slovenačke granice. Tako je to išlo sve do oslobođenja Beograda:

— A tada — priča Danon — ponovo se na jednom intimnom prijemu kod druga Tita našlo nas nekoliko učesnika dramatičnog noćnog lutanja sa Drinjače. Bio je tu i Nazor. I, kao i nekad, ni tada nije propustio da ponovi ono svoje: „Druže Stari, ovaj Cigo mi je 'pio krv na pamuk“...

— Sećam se, te večeri je bio predviđen neki mali program i u dvorani je bilo postavljeno nekoliko fotelja. „Neka stariji sednu“ — pozvao je svoje goste drug Tito. „Neka sednu stariji“ — rekao je na to Vladimir Nazor podižući se sa fotelje. „Ti i ja ćemo stajati, Cigo“. Bilo je to samo tri ili četiri godine pred njegovu smrt...

— A drug Tito se kasnije — priča kompozitor — u nekoliko mahova prilikom naših susreta sećao uzbudljivog i opasnog putovanja po bosanskom bespuću, tvrdeći u šali kako sam ih ja tada — „zaveo“!

(1959)

Ivo Vejvoda

Kada smo slavili dvadeset i petu godišnjicu Dubrovačkih ljetnih igara, smatrali smo za neophodno i normalno da drugu Titu tim povodom damo jednu povelju ne samo zbog toga što festival slavi svoj jubilej, već najprije zbog toga što je Tito dvadeset godina bio njegov pokrovitelj. Povelju smo predali Niko Napica, direktor Igara, i ja u Zagrebu.

Dubrovačke ljetne igre su prvi naš festival općejugoslavenskog karaktera. Osnovan je 1950. Drug Tito je od samog početka, od onog trenutka kada je prva delegacija Dubrovnika došla da ga zamoli za pokroviteljstvo, spontano, onako kako je samo on umeo, rekao: „Učiniću sve da vam pomognem.“ I stvarno je pomagao: svoje goste, Nehrua, Nasera, krunjene i nekrunjene glave, redovno je, ako su dolazili ljeti, vodio u Dubrovnik na Igre. To je bila izuzetna čast za festival, ali i njegovo izvanredno populariziranje. Doduše, ja u tim prvim danima nisam bio u Igrama, ali to znam ne samo po pričama, već i po vijestima iz svih novina. Isto se zna da je Predsednik voleo da dolazi na predstave i da vidi pojedine realizacije.

Predsednika sam prvi put sreo u Beogradu, u Užičkoj ulici, 1945. U to vrijeme bio sam na dužnosti direktora Tanjuga. Dolazio sam radi neke izjave. To je baš bilo vrijeme borbe za priznavanje nove Jugoslavije, svaka vijest o nama i od nas imala je izuzetnu težinu. Mislim da nije bilo vijesti koju drug Tito nije pročitao. Uopće, mnogo je radio i mnogo čitao. Ne znam vodećeg čovjeka u našoj zemlji koji je toliko čitao. Uvijek je sve znao o ljudima koji mu dolaze u posjetu, uvijek je bio kompletno informiran o problemu. To kad sam ga prvi put sreo, učinio mi se isti kao na Augustincićevoj skulpturi. Šetao je po tremu

zgrade — isti onaj položaj tijela, korak, ruke straga . . .

Kada sam prešao u diplomatsku službu češće sam sretao druga Tita. Veoma često je bilo i razgovora o umjetnosti. Znao je da se interesiram za umjetnosti i da volim modernu umjetnost. Često je zbog toga umeo i da me zadirkuje. Za vrijeme posjeta političara, poslije ručka, obično bilo i o mom odnosu prema umjetnosti. Recimo, kad je njegov gost bio Hju Gejskel, šef Laburističke partije Velike Britanije, rekao mu je: „Znate, imam ja ovdje jednog ambasadora koji voli moderno slikarstvo!“ I, nastavio je praviti viceve objašnjavaajući: znate, to je slikarstvo u kojem se ne zna šta je riba a šta djevojka. Uvjet sam se branio i govorio da volim dobru umjetnost bez obzira kojem pravcu pripada. Onda, jednom stignem na Brione, i vidim u hodniku jednu apstraktnu sliku. Kažem: „Druže Predsjedniče, pa i Vi imate modernu sliku!“ A on momentano: „Ne znači da sve što je moderno nije dobro!“

Predsjednik je volio da bude okružen umjetničkim djelima, slikama i skulpturama. O svakoj je vodio računa, tražio najbolje mjesto gdje će je smjestiti. Odnosio se prema njima kao prema živim bićima. O svemu od umjetničkih stvari što ga je okružavalо, sve je znao: i autora, i vrijeme kad je djelo nastalo, kako je nastalo . . . O svakoj stvari, u svakoj sobi je precizno vodio računa. On je sa svim tim djelima živjeo. Poslije službenih razgovora i referiranja, uvjek bi našao vremena da ostane sa čovjekom, da ga pozove na kafu, da prošeta s njim, da mu pokaže i slike i skulpture, da popriča o njima. Maltene, bila je obaveza da vas zadrži i na intimnom razgovoru.

Koliko god da me je uzbudivao onaj službeni

Tito na sceni sa umetnicima iz daleke Kine. Očito je obostrano zadovoljstvo.
Posle predstave Opere iz Pekinga i Narodnog umetničkog teatra iz Liaonina, u Beogradu 16. novembra 1955.

Vjeko Afrić

deo razgovora, toliko sam se radovao tom intimnom. A kad bi čovjek išao kod njega na referat, pripremao se kao đak za ispit, i to najteži diplomski ispit. Onaj ko je htjeo da mu kaže nešto novoga, morao je dobro da radi. Svojevremeno, putovao sam četrnaest dana iz Južne Amerike, sve vrijeme sam se pripremao, i — Predsednik je bio bolje informiran od mene! Ta referiranja su obično bila dijalog. Vi se obično pripremite da govorite o odnosima velesila i slične velike stvari, a on odjednom pita koliko košta kila kruha! A ja ne znam! Počnem da brbljam i objašnjavam kako kruh i mlijeko kupuje moja žena! A kruh je mjerilo: kilogram kruha i plata radnička, odnosi se odmah uspostavljuju. Tito je umio da uhvati stvar u korjenu, da vidi korjen koga vi ne vidite.

Bio je jedini čovjek, a bio sam ambasador dvadeset godina, koji me je kad sam se vratio, pitao: Kako živiš? To me nije pitao nitko, ni najintimniji prijatelji. On se interesovao detaljno kako ja živim sa platom koju primam, kakav mi je stan, kako su mi deca ... On je uvjek sve želio da zna.

(1980)

U prvim danima rata dugo nismo znali ime našeg Vrhovnog komandanta. Bili smo svesni toga da se u jednom ovakvom revolucionarnom pokretu mnoge stvari moraju držati u najstrožoj konspiraciji, pa ipak, veoma teško smo mogli svladati radoznalost da saznamo kako se zove čovek koji uzima odgovornost pred istorijom, koji htenja i želje naših naroda uobličava i ostvaruje?

Prvo što smo saznavali bilo je da se zove Tito. Čudno i za nas tada strano ime! Tek sada je naša radoznalost počela da raste. Utvrđili smo da to ime znaju i drugi partizani, a gotovo i svi ljudi na oslobođenoj teritoriji.

Mesec dana pre odlaska u Bosnu saznavali smo da se drug Tito zove Josip Broz. Za nas je to bilo veliko otkriće. Eto, znamo nešto što »obični partizani« još ne znaju.

Medutim, to nas još ni izdaleka nije moglo zadovoljiti. Pitali smo se radoznalo: odakle je? šta je po zanimanju? kako izgleda? koliko mu je godina? gde se sada nalazi?

Kad smo saznavali da odlazimo u Bosnu, prva misao nam je bila: »Možda ćemo videti druga Tita?«

Tako o tim danima iščekivanja susreta sa drugom Titom priča poznati umetnik Vjeko Afrić, režiser našeg prvog posleratnog igranog filma *Slavica*, čovek koji je kao filmski pedagog i dekan na Akademiji za pozorište, film i televiziju vaspitao mnoge filmske stvaraoce. I posle mnogo godina koje su prošle od tog dana 1942. godine poznati umetnik ne može da sakrije uzbuđenje pri sećanju na trenutak kada je kao član Kazališta narodnog oslobođenja prvi put sreo Tita, kako je doživeo te trenutke.

— Verovali smo da ćemo odmah u prvom bosanskom mestu naići na Vrhovni štab. Još i

više: u nama je živila iluzija da će mo na samoj granici Bosne naići na Vrhovnog komandanta. A možete misliti koliko smo bili razočarani kada smo dolazeći u Bosanski Petrovac saznali da je Vrhovni štab boravio u ovom mestu. Slično je bilo i na Oštrelju, i u Drvaru, i Mrkonjić-Gradu. Takođe i u Glamoču, gde smo čak posetili kuću u kojoj je nekoliko dana ranije boravio Vrhovni štab i, naravno, drug Tito. Jedno pitanje je, čini mi se, lebdeло na usnama svakoga od nas: »A gde je sad?«

Jedan drug nam je u poverenju, »strogo konspirativno«, saopštio da se drug Tito nalazi u neposrednoj blizini Glamoča. Drugi nam je opet u »apsolutnoj konspiraciji« šapnuo da se Vrhovni štab nalazi u Mliništu. Kad nam rekoše »Mlinište« uskliknuli smo od veselja, a niko od nas ni pojma nije imao gde je ni šta je to Mlinište. Ja sam razumeo da su to, verovatno, napušteni mlinovi pored Glamoča — osmehujući se objašnjava Afrić.

Istog dana predveče Afriću je saopšteno da će sa drugom Milutinom (Ivanom Milutinovićem) sutra u Mliništu, u Vrhovni štab, kod druge Tita. Tog trenutka započelo je njegovo uzbuđenje pogotovo kada je svojim zagrebačkim drugovima rekao da će sutradan videti Tita. Drugovi su ga, imajući u vidu nesvakidašnji susret, savetovali kako da se drži pred Vrhovnim komandantom.

— Savetima nije bilo kraja. Sa svih strana stizali su najraznovrsniji saveti i preporuke.

— Ne smeš mnogo pričati ni zapitkivati — govorili su jedni, da bi se odmah zatim neko suprotstavio:

— Zašto da ne priča i ne pita... Tito je naš drug, partizan...

— Drug, partizan, u redu... ali on je naš

vrhovni komandant. On je glava revolucije, i pred takvom ličnošću se čovek mora poнаšati drugačije nego pred 'običnim partizanom' — uporno su branili svoj stav drugi.

I tako u beskraj. Drugovi su mi pomogli da se sasvim — zbunim! Bogami, dobro sam se zamislio zahvaljujući njihovim savetima. Nikad u životu nisam razgovarao ni s jednim generalom, a nekog vladara nisam video ni izdaleka. Ni sa kakvim vojnim licima nisam nikad imao ama baš nikakvog kontakta. Igrao sam, doduše, na pozornici kraljeve i imperatore, legendarne heroje i velike vođe revolucije, stajao sam pred Cezarima i Napoleonima, pred prorocima i mesijama... Ali, sve je to bilo na pozornici. Znao sam ulogu i nikakvoj nervozni i strahu nije bilo mesta. A sad?

»O čemu da govorim s Vrhovnim komandantom naše partizanske vojske?« — po ko zna koji put postavio sam samom sebi pitanje.

I pored toga što cele noći nisam spavao, ustao sam nekako svež i bodar. Trudio sam se da budem miran i sabran. Tako je i bilo sve dok nisam stupio pred druga Tita.

Dočekao me je nasmejano i vedro, i veoma se srdačno rukovao sa mnom. Sve je kod njega bilo obično i jednostavno. Govorio je temperamentno prateći svoje reči živahnim pokretima. Već kod prvih reči bilo mi je jasno da je on čovek s kojim se može o svemu razgovarati i pred kojim se možeš potpuno slobodno ponašati. Odjednom sam osjetio neobično olakšanje i unutrašnje zadovoljstvo. Ta me je jednostavnost obradovala, pa sam od sreće što sve to doživljujem — počeo drhtati.

Nijednu misao više nisam mogao slediti. Za svaku rečenicu koju sam htio izgovoriti,

Tito i glumci moskovskog Hudožestvenog teatra, u veselom raspoloženju posle predstave *Kremaljski časovi* koju je ovaj poznati teatar izveo na gostovanju u našem glavnom gradu, 16. maja 1956.

odmah sam pomislio da je nevažna i neinteresantna. Na pitanja druga Tita odgovarao sam najkraće što sam mogao.

Opazivši moje drhtanje, drug Tito je, misleći da mi je hladno, naredio da mi donesu vruć čaj kako bih se ugrejao.

Cuteći sam popio skoro čitavu litru vrelog čaja sa rakijom, ali — i dalje sam se tresao. Uhvatilo me je već divlje besnilo na samog sebe. Igrao sam tolike velike i teške uloge, imao sam toliko važnih nastupa, ali mi nikad ni kapak na oku nije zadrhtao. A danas, vrlo je lep sunčan i topao septembarski dan i nemam baš nikakvog razloga da drhtim od hladnoće. Ali što sam se više silio i primoravao sebe da se saberem — uzbudjenje, zbumjenost i drhtavica sve više su ovladavali mojim bićem.

Drug Tito je verovatno mislio da sam anemičan i zimogrožljiv, pa mi je ponudio svoj kaput misleći da nisam dovoljno toplo obučen. A ja sam tog trenutka ispod vetrovke imao još košulju i dva džempera. Ova briga druga Tita me je još više uzbudila. Kad sam odlazio iz Vrhovnog štaba, drug Tito mi je poklonio svoj kaput. Bio je to, svakako, najdraži poklon koji sam ikada u životu primio — iako me je dugo podsećao na moju najveću tremu — kaže umetnik.

— Sutradan je došla i cela naša ekipa, jer je drug Tito htio da vidi našu priredbu. Tog dana smo svi ručali s drugom Titom, a posle podne smo Skrigin i ja napravili nekoliko snimaka, pa se i cela ekipa fotografisala s Titom — priča Vjeko Afrić. — Zatim smo požurili da uredimo »pozornicu«, jer smo hteli da nam za ovu priliku sve bude lepše i svečanije. Montirali smo čak i zavesu: bila je prava divota gledati kako se naša zavesa lagano pomera levo ili desno samo povlačenjem

jednog ili drugog konopca. Čaršavi, cilimi i šatorska krila sačinjavali su neku vrstu kulisa. Dve velike karbituše bile su predviđene za osvetljavanje ove šumske scene. Ispred pozornice su postavljeni sanduci, »fotelje« za starije članove Štaba i za druga Tita. Oko njih su na zemlju posedali mlađi članovi i drugovi iz Pratećeg bataljona. Tačno u zakazano vreme, nekoliko minuta pre osam časova, došao je drug Tito.

Program je trebalo da počne horskom recitacijom »Mi narodni smo zvučnik . . .«.

Svi smo stajali u stavu mirno očekujući da se pomeri zavesa.

Drug koji je bio »zadužen« da otvorи zavesu, verovatno i sam uzbuden prisustvom druga Tita našoj priredbi, skočio je i jednim naglim zamahom htio da otvorи »pozornicu«.

Nešto je zacvilišo nad nama, zaškripalo, pa kao da se i nakašljalo. Puče konopac, izvuče se kuka, ukoči se zavesa i pozornica ostade — zatvorena.

Kao prvu tačku našeg programa drug Tito je mogao videti kako cela ekipa nosi »u trijumfu« jednog druga koji nemilosrdno vuče zavesu čiji su iskidani delovi ležali sa strane.

... Posle srećno prebrođene druge tačke, nešto je odjednom zapištalo, zazviždalo i svež dašak jesenje šume zamenio je zagušljivi miris acetilena: jedna lampa se ugasila. U drugoj polovini programa osvetljavala nas je samo septembarska mesečina, jer je i druga lampa »izdahnula«. Tek pred završetak priredbe, kao po nekom naređenju, obe svetiljke su opet zasijale ...

Kao da se ništa nije dogodilo, drug Tito nam je posle priredbe veselo stisnuo ruke.

— Druže Tito, oprosti . . . izdala nas tehnika! Tako je protekla naša prva priredba pred

Ani Radošević

Vrhovnim komandantom.

Drug Tito je kasnije uvek posećivao naše priredbe kad god smo se nalazili u njegovoj blizini. Nije mu smetalo da i po nekoliko puta gleda isti program.

Proticali su dani Petrovca, Bihaća, Drvara, Livna, Duvna, Prozora . . . dani Zelengore . . .

— Video sam druga Tita i onda kada je, držeći ruku u belom zavoju, žurio da stigne na čelo kolone . . . Bio je to Vrhovni komandant, naš drug, partizan, čovek koji je zajedno sa nama gazio isto blato ili sneg, jeo s nama isti cremuš, probijao se kroz istu vatrnu i krvario istom krvlju.

I tih teških dana, i kasnije kada se rat završio, i, evo, do današnjeg dana ja se sećam svog prvog susreta sa Vrhovnim komandantom, njegove brige za čoveka i svega onoga što sam tada doživeo, a kasnije i zapisao u svoj dnevnik. Nikada neću zaboraviti onu strahovitu drhtavicu . . .

(1979)

Ani Radošević, koreograf baleta Narodnog pozorišta u Beogradu, koja je od pre deset godina u penziji, seća se dana iz rata kada je kao članica Kazališta narodnog oslobođenja, kasnije poznatog kao Partizansko pozorište, imala prilike da se sretne sa Titom.

Tihim i odmerenim glasom u kome se teško mogu naslutiti ili otkriti sve tegobe koje je prošla sa svojim kolegama iz Partizanskog pozorišta, Ani Radošević iznosi svoja sećanja na dane provedene u NOB-u.

Postala je članica Kazališta narodnog oslobođenja septembra 1942. godine. Došla je iz bolnice u Duvnu, gde je bila na lečenju, u Glamoč, na poziv Žorža Skrigina. Pored njega tu su bili i Vjekoslav Afrić, Joža Rutić, Ivka Rutić, Salko Repak, Milan Vučnović.

Članovi Partizanskog pozorišta prošli su, u istom sastavu, stotine kilometara. Onamo gde su išli Tito i Vrhovni štab, išli su i glumci. Kroz Bosnu, Hrvatsku, Crnu Goru, Dalmaciju i Hercegovinu.

Pored sećanja Ani Radošević na pokušaj Nemaca da likvidiraju Tita u Drvaru, ili onih, koja se odnose na dramatične noći prebacivanja Tita, Vrhovnog štaba i glumačke ekipe sa Tičeva kraj Drvara na Vis, najistaknutije mesto u njenim uspomenama zauzimaju njeni susreti sa Titom.

— *Prvi put sam Tita srela u Bosanskom Petrovcu, 7. novembra 1942. godine. U ovom gradu, oslobođenom od okupatora, već legendarni partizanski komandant i narodni vođa, odlučio je da se prigodnom proslavom obeleži datum Oktobarske revolucije. Glumci Partizanskog pozorišta došli su na poziv Vrhovnog štaba da uveličaju proslavu.*

— *Ulazili smo u salu dok je Tito govorio: . . . i tada sam dao obećanje drugu Dimitrovu . . .*

Ovih reči seća se Ani Radošević i sećaće se, kaže, uvek.

— Te ratne jesenje večeri prvi put sam videla i slušala Tita iz neposredne blizine! Bio je to za mene susret sa Istorijom. Moje kolege i ja bili smo veoma uzbudeni. Posle predstave na kojoj sam imala tremu kao nikada ranije i kasnije, ostali smo sa Titom do duboko u noć. Od tog dana vidala sam ga često. Bio je jedan od naših najvernijih gledalaca. Tito nas je voleo, što je pokazivao u svakoj prilici, tvrdeći da je naš doprinos NOB-u značajan i neophodan.

Nerado se Ani Radošević seća Pete neprijateljske ofanzive.

— Bila je dugačka, teška i krvava. U probijanju neprijateljskog obruča na Zelengori, u Milinkladama ranjen je Tito. Smirili smo se tek kada smo saznali da rana nije opasna po njegov život.

Međutim, iz ove ofanzive ona pamti i prijatnije događaje. Posebno se rado seća svog drugog susreta sa Titom.

— Sećam se jako dobro našeg susreta u Petoj ofanzivi. Išli smo u koloni već nekoliko časova a mene je sve više bolelo povređeno koleno. Kada smo dobili kratak predah nisam smela da sednem iz straha da posle neću moći da ustanem. Nastavila sam da idem prema čelu kolone nadajući se da će ubrzo doći naredba za pokret. Stigla sam do čela kolone dok su umorni borci još sedeli i nisam imala druge do da i sama to uradim. Dok sam sedela na nekakvom panju prišao mi je Tito i upitao me šta mi je. Kada sam mu rekla za koleno potapšao me je po ramenu.

— Izdrži još malo. Posle ćeš imati vremena da se odmoriš i izlečiš — rekao mi je.

— Možda sada zvuči kao fraza, ali Titove

reči dale su mi neku neobjašnjivu snagu. Uzbuđena susretom sa svojim komandantom i osokoljena zaboravila sam na bol i kilometre pred sobom. Izdržala sam kao što mi je Tito i rekao.

— Poslednji susret sa Titom imali smo na Visu gde smo igrali sve do odlaska u Italiju. Tito nije propustio nijednu našu predstavu.

Sa velikim žaljenjem seća se Ani Radošević neostvarenog susreta sa legendarnim vođom prilikom proslave Nove godine 1942—43. u Bihaću. Dok su njene kolege bile na proslavi ležala je bolesna zajedno sa Nadom Borozan.

— Došao je da nas obide Ivo Lola Ribar i da nas uteši što ne možemo i mi da prisustvujemo ovoj svečanosti. Bila je to jedinstvena prilika da Titu stegnem ruku i da mu poželim sve najbolje. Utoliko više žalim što mi se nije ostvarila.

(1980)

Žorž Skrigin

Ima ljudi kojima istorija mora da se obraća ako hoće da proveri dokumente, datume, likove, bitke ili samo običan život.

Ima ljudi koji su čitav svoj život posvetili drugima. Jedan od takvih je i Georgije-Žorž Skrigin . . .

Ovim rečima počinje predlog kojim je Centar filmskih radnih zajednica SR Srbije kandidovao za Nagradu AVNOJ-a 1975. godine poznatog borca-umetnika Žorža Skrigina, čoveka koji je svojim fotografijama iz NOB ovekovečio partizansku istoriju i svojom kamerom zabeležio najpresudnije trenutke jedne revolucije.

Na jednom primerku knjige ovog umetnika drug Tito je svojom rukom napisao:

»Drug Skrigin je u toku rata zaista uspio da ovjekovječi epizode koje su veoma važne za historiju našeg oslobodilačkog rata«.

Među mnoštvom od preko pet stotina fotografija koje je tokom rata snimio Žorž Skrigin, nalazi se i nekoliko portreta druga Tita — fotografije koje su obišle svet.

Dok razgovaramo u njegovom stanu, Skrigin se vraća na vreme svog prvog susreta sa drugom Tito i na svoje prve portrete vođe narodnooslobodilačke vojske. Ili, kako sam kaže, njegova dva najdraža snimka.

— U ono vreme nalazili smo se pri Glavnem štabu Hrvatske. Cela naša ekipa — Kazalište narodnog oslobođenja — izašla je na poziv KPJ iz okupiranog Zagreba i stigla među partizane. Boraveći pri Glavnem štabu Hrvatske obilazili smo jedinice po raznim mestima. Ja sam tada snimao u Lapcu, a pozorišna ekipa je radila u okolini Korenice, Lapca i drugih mesta. Prvi put sam tada na oslobođenoj teritoriji snimao fotografije koje su bile propagandne . . . Jednog dana video sam

neke dosta slabe fotografije druga Tita. Ne znam pod kojim su okolnostima one bile snimljene, ali su bile veoma slabe kao fotografije. Tada sam prvi put poželeo da se nađem sa drugom Titom i da snimim nekoliko njegovih portreta, tim pre što sam baš po portretima već tada bio poznat. Zato nije nikakvo čudo što sam žarko želeo da napravim dobar portret našeg Vrhovnog komandanta . . . A onda, jednog dana drugovi Vladimir Bakarić i Vladimir Popović saopštili su nam da nas je drug Tito pozvao da dodemo u Vrhovni štab . . .

Preko oslobođene teritorije Hrvatske i Bosanske Krajine stigli smo u Glamoč. Već prvog dana primio nas je drug Tito u jednoj šumi kod Mliništa. Raspitivao se kako smo, kakva je situacija u Hrvatskoj. Razgovarali smo o umetnosti. Predveče smo napravili priredbu. I pored toga što sam do tada u Zagrebačkom kazalištu igrao daleko teže partie nego što je obična ruska igra kazačok, osetio sam tada, čini mi se, najveću tremu u životu . . . Ne znam kako smo izveli taj naš program, ali je raspoloženje bilo dobro i drug Tito nas je pozvao na večeru. Seo sam preko puta njega da bih mogao studirati njegovo lice. Večera je protekla u srdačnoj atmosferi i obasuli smo Tita mnogobrojnim pitanjima. Ja za sve vreme nisam skidao pogled sa njegovih plavih ociju i energičnog lica, jer sam želeo da ga što pre i što bolje snimim — seća se Žorž Skrigin. — Karbituše su davale jedno rembrantovsko osvetljenje, tako da sam Titovo čelo, toplinu, energiju, njegovu vitalnost dosta dobro zapazio. U jednom trenutku, gotovo nesvesno, zamolio sam druga Tita da mi dozvoli da napravim nekoliko snimaka.

— Kakvu kameru imaš? — zainteresovao se

Tito je često okupljaо umetnike. U takvим prilikama stvarala se veoma
srdačna i intimna atmosfera.

Tito i Marija Crnobori prate interpretaciju Miodraga Petrovića Čkalje.

Karađorđevo, 1957.

Posle najnapornijih partijskih i državnih poslova Tito je rado gledao filmska ostvarenja i u zemlji i na putovanjima po svetu. Pored posebnih, Predsednik je često posećivao i javne projekcije. Prilikom dolaska u Pulsku arenu publika ga srdačno pozdravlja, 17. jula 1956.

Vrhovni komandant, a odmah zatim dodao: — Ali mi ovdje nemamo atelje. Gde će da poziram?

Uzbuđen zbog predstojećeg zadatka, Žorž Skrigin te noći nije najbolje spavao. Razmišljao je kakvo će biti vreme, hoće li moći da napravi onakav snimak kakav je zamislio? Sa tim mislima je i zaspao negde pred zoru, a već u šest ujutro su ga probudili podsećajući ga na dogovor sa drugom Titom.

— Kad sam ga zamolio da pozira rano ujutru imao sam u vidu da je tada sunce nisko i da će takvo osvetljenje istaći njegove crte lica. Za pozadinu sam izabrao šumu, kako bi se na tamnoj pozadini Titov lik još više istakao. Kada sam se tog jutra probudio sunce je osvetljavalo šumu baš onako kako sam želeo, stvarajući odlične kontraste. Kada je naišao drug Tito, u tamnoplavoj suknenoj uniformi koju je tada nosio, zamolio sam ga da sedne na predviđeno mesto. Vrlo strpljivo je drug Tito podnosio moje zahteve, a ja sam nastojao da dobijem što bolji izraz njegovog lica, da »uhvatim« njegovo raspoloženje... Tako je nastao prvi od pet-šest portreta. Sećam se, dok je tako sedeо ja sam se trudio da što brže završim posao da ga ne bih suviše dugo zadržavao, a Tito je primetivši moju žurbu strpljivo primetio:

— Samo polako, druže Skrigin! Snimci će sigurno biti dobri.

U trenutku kada je snimanje bilo završeno naišao je Vjeko Afrić i zamolio Tita za zajednički snimak sa glumcima-partizanima. Tito je pristao; seo je na travu a ostali se poređali oko njega. I njegov Reks je bio tu. Skrigin je pripremio kameru, ali je i sam poželeo da bude na tom zajedničkom snimku. Zato je zamolio jednog druga iz Pratećeg

bataljona i ovaj je bojažljivo »okinuo«.

— Sa nestrpljenjem sam očekivao da vidim kako su snimci uspeli — priča Skrigin — ali nisam imao prilike da odmah razvijem film. To mi je uspeло tek kada smo oslobođili Livno. Otišao sam jednom fotografu, zatvorio se u njegovu radnju i, sav uzbuđen, video na negativu da je sve ispalо kako sam očekivao. Napravio sam prvi portret druga Tita, koji je kasnije umnožavan i rasturan na čitavoj oslobođenoj teritoriji. Kasnije, septembra 1942. godine, kada smo oslobođili Jajce, uspeo sam da napravim onaj pravi portret. Pronašao sam u jednoj drogeriji koja je imala i foto-odeljenje potrebne hemikalije i veliki format foto-papira. Nisam imao velikih posuda za razvijanje, pa sam morao da razvijam pomoću sundera: nanosio sam razvijač, brzo ga prao i drugim sunderom fiksirao. Tu sam napravio tri velika portreta. Jedan smo uramili i poklonili drugu Titu, drugi poklonili Glavnom štabu Hrvatske, a treći je poslat u Dalmaciju...

Kasnije je Skrigin napravio još nekoliko Titovih portreta. Međutim, drugi najdraži portret napravio je u vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a, u Jajcu 1943. godine. Kako je uspeo da svojim »rolefleksom« 29. novembra 1943. godine snimi druga Tita?

— Rano ujutro došao je kurir i saopštio mi da me zove Čiča Janko (Moša Pijade). Padala je kiša dok sam išao k njemu. Čim me je video, Čiča Janko reče:

— Žorž, spremi se za sutrašnji veliki događaj! Treba da snimiš druga Tita.

— Kako da ga snimim po ovakovom vremenu? Nemam uslove da napravim snimak kao što sam ga, recimo, napravio prvi put — odgovorio sam.

— Opet ti meni!... Artističke priče mi

Ljubiša Jovanović

*pričaš! . . . Moraš da ga snimiš onda kada treba
a ne kada je sunce! — ljutio se Moša.*

*Prema tome, naredenje je trebalo izvršiti bez
pogovora. Uputio sam se gore ka kuli iznad
Jajca. Opet je sipila kišica. Vreme je bilo
tmurno . . .*

*Počeo sam snimati: jedan, drugi, treći portret.
Snimio sam Vrhovnog komandanta u šinjelu i
u uniformi s kapom, a onda sam ga zamolio da
se raskopča. Tito je, skidajući kapu i
otkopčavajući dugme na bluzi ispod vrata,
primetio:*

*— Vidiš, i ti si povećao zahtjeve. Prošle
godine na Mliništu nisam morao da skidam
kapu!*

Toga dana je Žorž Skrigin napravio i Titov
portret s profila, koji je kasnije najčešće
objavljuvan.

*Odmah sam film razvio. Video sam da su
dva-tri portreta dobro uspela. Onda je počelo
Drugo zasedanje AVNOJ-a, na kome je Tito
proglašen za maršala Jugoslavije. Tada mi je
postalo jasno i insistiranje Moše Pijade da baš
tog kišnog dana snimim druga Tita . . .
(1979)*

Glumac je slavio 30 godina rada. Mučnog
uspinjanja po lestvicama neizvesne pozorišne
slave. Posle 30 godina tek mogao je reći da je
potpuno uspeo. Bila je to velika svečanost.
Dvorana Narodnog pozorišta — puna. —
Gosti, prijatelji . . . Na sceni — kolege,
drugovi. Poklici, cveće . . .

Ljubiša Jovanović, prvak drame Narodnog
pozorišta u Beogradu, doživeo je počasti kao
malo koji glumac. Čitani su telegrami, čestitke.
A među njima je bila jedna naročito draga —
Titova.

Dodiri predsednika Tita i umetnika počeli su
davno — ima tome više od 15 godina, onda
kada se Maršal, odeven u svoju vojničku
uniformu, posle zamornih poslova i teških
bitaka, slatko smejavao Sreti »Numeri«, koga je
tako talentovano, tako istinito igrao 35-godišnji
Ljubiša Jovanović, glumac u partizanskoj
uniformi.

*— Bilo je to prilikom II zasedanja AVNOJ-a
u Jajcu. Igrali smo Nušićevog »Narodnog
poslanika« u obnovljenoj dvorani doma kulture
u kojoj je i AVNOJ zasedao. Uživali smo
gledajući kako se drug Stari divno zabavlja. A
kasnije, i posle rata, kad god bismo se sreli,
uvek mi je govorio: »E, Ljubiša, nikako ne
mogu drugačije da te zamislim nego kao Sretu
»Numeru«. A, eto, gledao me je i kao Otela, i
kao Edipa, Stanoja Glavaša . . .*

*Čudnovato je — nastavio je Ljubiša
Jovanović — koliko je taj čovek, taj naš veliki
čovek, uvek, u toku rata i posle rata, imao
vremena za našu pozorišnu umetnost, i kako
sada, kada je vremena manje, uvek nađe za
potrebno da kaže kako mu je žao da za nju ne
može da se interesuje onoliko koliko bi želeo!*

I zato, kad god mu se pruži prilika,
predsednik Tito želi da bude sa umetnicima.

— Jedne noći bio je neki prijem kod druga Tita. Bila je već prošla ponoć kada se on digao i pozdravio s nama. A mi, lepo raspoloženi, ni pomisliti da idemo, nego počeli da pevamo i pomalo pijuckamo. Nije prošlo ni pola sata kad — evo ti ponovo druga Tita: »Ne mogu«, kaže, »da spavam kad znam da se vi ovde tako lepo zabavljate!« I — ostade s nama do zore...

— Drug Tito ume da bude kozer, duhovit i spremam na odgovor. Sećam se, jednom sam u delegaciji dramskih umetnika bio primljen kod druga Tita. Sedeli smo u kabinetu njegovog privatnog stana. Jedan od zidova te prostorije, čitav zid, zauzima veliko platno Krste Hegedušića »Stubička bitka«. Veličanstveno platno sa mnogo detalja, sa čitavim rasporedom trupa te velike bitke u kojoj se borio Matija Gubec. Ja sam to platno gledao još dok ga je Hegedušić radio u svom ateljeu, pa sam to i rekao Predsedniku. »Da«, reče on, »to platno se dopada svakome ko ga je video. Bili su ovde u više mahova i stranci, pa su se i oni uvek poхvalno izražavali o toj slici«. »Samo«, na to će jedan od članova delegacije, »slika nije baš najbolja kompozicijski«. »Možda«, spremno će drug Tito. »Ja se u slikarstvo mnogo ne razumem, ali vam kao vojnik mogu reći da je to vrlo dobro — strateški!«

— Kad god sam dolazio u dodir sa drugom Titom — gotovo kao za sebe reče Ljubiša Jovanović — ja sam iznova bio osvojen ljubaznosću, optimizmom, prirodnosću koji iz njega zrače. Bilo da na večeri, koja je počela u malo suviše »zvaničnoj« atmosferi, ustane i sam otvorи prozor u dnu dvorane i tako odmah stvari prisniji štimung, bilo da čoveku, kao meni na primer, kaže malu ljubaznost: »Nisam

verovao, Ljubiša, da imaš toliko godina. Već si proslavio 30 godina rada!« Ili da onda kada sam dobio najviše odlikovanje u svom životu, na moje zahvaljivanje sasvim jednostavno kaže: »Ti si to i zasluzio!« (1959)

— Igrali smo premijeru »Narodnog poslanika« u Jajcu, 1943. godine, seća se Ljubiša Jovanović. Pred početak predstave tiskali smo se ko će prvi da proviri kroz prosek na zavesi. Nervoza je vladala celim ansamblom, ali je moje uzbudjenje, čini mi se, bilo najveće — prvi put ugledati Tita, makar i kroz uzani krug proseka zavese. Najzad, došao sam i ja na red. Sedi suvonjav, ozbiljan i čvrst čovek. Uistinu me fascinirao. Istovremeno obuzela me trema. Kako bismo mi morali da igramo večeras Nušićevu komediju da bismo nasmejali tu ozbiljnost, da bismo nasmejali te brige, tu odgovornost za organizovanje istorijskog zasedanja AVNOJ-a. Ko će nasmejati te prohujale patnje posle strašne Četvrte i Pete ofanzive? Ali, ja ga moram nasmejati.

I predstava je počela. Uspeh — ogroman. Kod nas uzbudjenje veliko. Doznao sam da je drug Tito rekao:

— Prvi put sam se posle Pete ofanzive slatko nasmejao.

I docnije kada sam igrao Sretu Numeru, tu čuvenu ličnost Nušićeve komedije, činilo mi se da se predstava odvija u Jajcu i da se na svakom sedištu nalazi po jedan ozbiljan i zabrinut Tito i da me stalno proganja jedna jedina želja i misao: Moram nasmejati Tita. (1978)

Tito je upoznao Vivijen Li prilikom gostovanja Šekspirovog memorijal teatra Beogradu, 4. juna 1957. godine. Tom prilikom Vivijen Li je u ime engleskih glumaca zahvalila Predsedniku Titu na časti koju im je svojim prisustvom ukazao.

Početkom juna 1957. godine u Beograd je stigao ansambl Šekspirovog memorijal teatra iz Stratforda predvođen rediteljem Peterom Brukom i glumačkim i bračnim parom Lorens Olivije — Vivijen Li. U pauzi predstave *Titus Andronikus* koju su gosti izveli, Tito, Edvard Kardelj i Lorens Olivije u srdačnom razgovoru.

Mira Sanjina

— Mnogo puta sam sretala druga Tita i uvek me je zadržavao svojom jednostavnošću. Posle predstave, na primer, mi umetnici bili smo veoma uzbudeni, a Tito je pri tim susretima bio tako jednostavan i prisan. Ali, prvi put sam druga Tita videla u Jajcu 1943. godine na usmenim novinama. Do tada sam o njemu mnogo slušala i sad ga najednom vidim u prvom redu i to je bio prvi i jedini put što sam pred njim igrala a da se nisam uplašila. Jer kasnije kad god sam igrala pred Predsednikom, a to je bilo često, uvek sam imala tremu.

Tada u Jajcu, Mira Sanjina je imala samo šesnaest godina i bila je prva partizanka koja je zaigrala u belom baletskom kostimu.

— Bilo je i ranije baletskih predstava, ali niko nije imao beli kostim. Ali, tada smo baš došli do jednog padobrana i dali su ga meni. Zamislite sada u krojačkoj radionici, u kojoj se šiju grube vojničke uniforme, najednom se šije i baletska haljina i u toj lepršavoj haljinici ja sam uveče zaigrala pred drugom Titom, Vrhovnim štabom, vojnicima i narodom. Igrala sam a nisam bila svesna utiska koji ostavljam. A utisak je bio jak: žene, meštanke, počele su čutke da izlaze iz sale. Za njih sam ja bila gotovo nepristojno odevena. Posle predstave održan je sastanak da se ispita da li treba i dalje davati baletske predstave i drug Tito je tada rekao da balet treba prikazivati i da ljude treba postepeno na njega navikavati.

U tome je bila veličina druga Tita: u surovim uslovima rata, kad je imao mnogo preće brige, stizao je da misli i o umetnosti. Na primer, za vreme borbi on je nas umetnike raspoređivao po manjim grupama, jer je tako bilo bezbednije. Kad sam postala balerina Narodnog pozorišta, kad god bih srela druga

Tita, uvek sam imala osećanje da mu je draga što je jedna partizanka, koja je u revoluciji doživela svoje umetničko krštenje, postala prvakinja u miru.

— Jer ja sam svoju baletsku karijeru bukvalno počela one večeri u Jajcu, pre toga sam bila učenica. Kasnije, kad god sam gostovala u inostranstvu i kad su nas, umetnike, dočekivali s pohvalama i ovacijama osećala sam da sve to oni upućuju nama zato što dolazimo iz Titove Jugoslavije.

Žao mi je što nisam pesnik pa ne umem lepše da izrazim svoja osećanja. Sve što je ljudsko to je Tito, a ono što je dao jeste natčovečansko. (1980)

Ivka i Joža Rutić

Jedna glumica, jedna žena, majka, prošla je kroz rat sa detetom na rukama, sa detetom oko vrata, nejakom devojčicom što ju je rodila u novembru 1942. i koju je pronela kroz najteže ofanzive.

Ivka Rutić, nekada zagrebačka umetnica, sada član Narodnog pozorišta u Beogradu, stigla je na oslobođenu teritoriju sa svojim mužem, takođe glumcem — Jožom Rutićem, već početkom 1942. Bio je to kraj muka — bar što se ticalo okupiranog Zagreba i života u njemu — i početak nečeg novog, velikog i značajnog.

Mesecima su oni živeli i borili se u hrvatskim šumama, dok nisu u septembru 1942. stigli u Mlinište da tamo stupe u tek formirano Pozorište narodnog oslobođenja pri Vrhovnom štabu. Tada su prvi put videli Tita.

— Sećam se, bio je šator na širokom zelenom proplanku. Titov šator. Iz njega se čuo zvuk pisaće mašine . . .

Za tih nekoliko kratkih minuta što su ga čekali, sve ono što se u toku čitavih meseci razmišljanja o Titu kondenzovalo u neku vrstu »utisaka uobrazilje«, prolazilo je kroz glavu još jednom — sada poslednji put.

— Zamišljao sam Vrhovnog komandanta — komandantski, i tako sam se i spremao da ga dočekam — seća se Joža Rutić. — Trema, naravno neizbežna — bila je tu. Uzbudjen, nisam imao predstavu šta će reći, kako će se ponašati. A onda se Tito pojавio i sve je odjednom postalo nekako drukčije. Pred nama se pojavio čovek, jednostavan i blizak, i na najjednostavniji način na svetu pozdravio se sa nama. U tom trenutku osetio sam kako su sve barijere pale . . .

A iste večeri već, na čistini u šumi, sastali su se svi članovi Vrhovnog štaba, Pratećeg bataljona i Pozorišta da saslušaju predavanje

Veselina Masleše o demokratiji.

— Diskusija je bila veoma interesantna, ali i zamršena — priča Joža Rutić. — U jednom momentu izgledalo je da samo zapali u čorsokak. Tada je reč uezao drug Stari. Sa nekoliko reči samo izveo je problem na čistinu. Odjednom je sve postalo jasno i jednostavno. I, meni je prosto bilo čudno kako se ja toga nisam setio. Eto, ne sećam se više formulacije, čak ni spornog problema, samo mi je ostao urezan duboko u svest taj snažan utisak . . .

— A onda — nastavio je umetnik — još nešto me je impresioniralo kod druga Tita. To je njegova sposobnost da se oduševi, da prihvati dati trenutak, da uživa i u najskromnijoj radosti sa nekom vrstom detinjske srdačnosti. Sećam se tako jedne priredbe Treće sandžačke brigade.

Pripremljena je bila usrdno, savesno i, naravno, amaterski. Ali — koliko je ipak drug Stari uživao! Sećam se, bio sam time ganut. Utoliko pre što sam onda saznao da je on već i tada poznavao mnoga velika pozorišta u svetu, da je gledao, na primer, sve značajnije zagrebačke predstave. A ipak, nije mu smetalo da po nekoliko puta gleda naš program, recimo. Jedan isti . . .

— Iskreno da priznam, ja sam ga tada studirao i kao glumac. Mada, naravno, ja po svome »fahu« nikada neću igrati taj tip heroja . . .

— Meni je u izvesnim trenucima ličio na tigra — kaže Ivka Rutić. Da, na tigra koga nikada ništa ne može da iznenadi. To su bili moji utisci o drugu Starom kada sam imala prilike da ga gledam u maršu, u ofanzivi. Prosto — sav jedan napor i sav jedna misao: pobediti!

— Mada, ta mu misao nije smetala da misli i

na neke, na izgled sitne stvari — dodaje Ivka Rutić. — Sećam se da je on o svim borcima iz svoje blizine znao sve. Kad neko ima bronhitis . . . I kakve su mu cipele, kakvo odelo . . .

— Jedna takva »sitna« Titova briga spasla je moje dete — dopunjuge Ivka. — Kada su partizani u toku rata oslobodili Imotski, naišli su tamo na velika neprijateljska skladišta hrane. Lično drug Stari setio se da bi od toga da vidi koristi i moja mala Dina, koja je tada imala samo nekoliko meseci. Naredio je da se za malu odvoji izvesna količina griza i šećera. Možete zamisliti kakva je to onda bila dragocenost! Ta dva smotuljka nosila sam posle kroz celu sledeću ofanzivu. Bilo je momenata kada je i od minimalnih količina hrane zavisio život deteta . . .

Dodala je:

— Dina sada ima skoro sedamnaest godina, viša je od mene i — nikad bolesna!

Uspomene, ratne uspomene — neiscrpne, nezaboravne.

— Seti se samo onog povlačenja na početku pete ofanzive — podsetio ju je muž.

— Bilo je to dirljivo — nastavila je Ivka Rutić. — Pešačili smo seoskim putem, jednim od poslednjih pre no što zakoračismo u bespuća. Bilo je to ono kobno vreme kada smo uništavali sve što se nije moglo sobom poneti. Survavalii smo u ponore dragocenosti da ne bi pale u ruke neprijatelju. Svi su nosili samo puške. Ja — samo svoju devojčicu. Pešačili smo, dakle, kad nas, odjednom, s leđa osvetliše farovi. Bio je to zaplenjeni automobil kojim se kratko vreme vozio drug Stari. Iz kola je izvirila glava šofera: »Ivka, uđi s detetom« — rekao je. »Poslao me drug Stari da povezem tebe i još koju drugaricu sve dok se može«.

Posle je šofer gurnuo automobil u ambis. Zamislite, nama je tada gorelo pod nogama. A drug Tito se ipak setio jedne takve »sitnice«. (1959)

Nada Borozan

Vitka, upravo mršava devojka, gotovo šiparica, sklona onom, na izgled bezrazložnom smehu, tako svojstvenom mladosti, nikada nije mislila da će postati glumica. Onda, kada je iz Zagreba krenula u partizane, kada se našla u Lici kao bolničarka, verovala je da će tako — u nekoj od jedinica — dočekati i pobedu. Ali, bio je to neobičan rat u kome se borilo i pevajući, i recitujući, i glumeći. A u njoj su otkrili glumački dar. Kako je to bilo laskavo i zbumjuće u isti mah, kada joj jedan Vjekoslav Afrić, kome je svojevremeno uzdrhtala srca i zažarenih dlanova aplandirala sa galerije kao Hamletu ili Ivanu Karamazovu, kaže da bi upravo takva mlada glumica — kakva je ona — bila potrebna partizanskom pozorištu koje se tek formiralo.

Tako je Nada Brnić (sada Borozan) stigla u Glamoč negde s jeseni 1942. I tu saznala da se i sam Vrhovni štab, koji je tada bio u Mliništu, interesuje za njihovu trupu.

— Naš program je bio sasvim skroman — priča Nada Borozan. — Nekoliko recitacija, pesama, »Internacionala« koju smo uvek pevali na početku, nekoliko improvizovanih igara. U svemu — činilo se to nama ne naročito uspelim, ili, bar, ne dovoljno uspelim, da bismo izvodili pred članovima Vrhovnog štaba i, čak, pred samim drugom Titom.

— Jednoga dana, međutim, došao je nekakav motocikl po Vjekoslava Afrića i odveo ga u Mlinište. Sa uzbudnjem smo očekivali povratak svoga »šefa trupe«. Vratio se sav ushićen, u novom plavom kaputu, rekavši nam da ga je dobio od Tita, i saopštio nam: »Deco, spremite se! Večeras — priredba!«

— Oh, te trke, tog spremanja! Još mi je jadnije izgledala moja tanka i oveštala cicana haljina, moje izlizane seljačke patike na kojima

se jedva držalo lice, moj izbledeli tamni žaketić. Ne, nije to bilo iz neke sujete. Samo, eto, i u ratu — mislila sam da nije pristojno da se takva pojavim pred drugom Titom. Bar da sam izgledala kao vojnik!

Naravno, drugog izbora nije bilo — krenula je odevena baš tako . . .

— Na mračnom proplanku na kome se samo nazirala pozornica od grubih dasaka i nekoliko šatora nešto dalje — iznenadno je zagrmela bleh muzika Kraljevačkog bataljona. Silno sam se trgla na te neočekivane zvuke. Pa ipak, iako je bila daleko od svakog savršenstva, ta muzika nas je ispunila panikom: zar još i ta konkurenциja? Naš, karbitušom osvetljeni podijum, nije nam dopuštao da vidimo »gledalište«. A znali smo — u njemu je drug Tito! Sećam se, bilo je i zbumjivanja i grešaka, no — ipak se sve nekako završilo. Program je bio kratak i čak smo kasnije, okupljeni oko vatre sa nekolicinom članova Vrhovnog štaba — dobili i lepe pohvale!

— Te večeri, posle predstave, drug Tito nije bio s nama. Ali sam upoznala pokojnog Vesu Maslešu, Ivana Milutinovića, Ćića-Janka . . . Naročito me je impresioniralo oštro i inteligentno lice Maslešino, njegove prodorne oči iza naočara. Činilo mi se da on čoveka skroz prozire. Pred njim sam imala užasnu tremu zbog svoje, kako mi se tada činilo, gluposti, zbog toga što nisam znala da govorim o marksizmu i svetskoj politici . . . Kasnije tek, kada sam ga bolje upoznala i videla koliko je on divan i jednostavan čovek, ispričala sam mu kako sam ga se bojala i kako sam se osećala izlišno u njegovom prisustvu — a on se na to slatko smejavao.

Te večeri neko nam je saopštio da je drug Tito, kada je video kako mi, devojke, drhtimo

u našim tankim haljinama, naredio da nam se dâ svakoj po jedno belo ličko čebe, koje se u tom kraju zove »biljac«. Bili su to divni meki i topli pokrivači duge dlake. Tom prilikom saznali smo da ćemo sutradan i večerati sa drugom Titom. Opet jedno uzbuđenje, jedno iščekivanje!

Pod vedrim nebom bio je postavljen dugi sto od dasaka, na oblicama povijenim u zemlju. Ipak, izgledalo je to u ono vreme veoma svećano.

— Sećam se — priča Nada Borožan — drug Tito je sedeo preko puta mene. Tada sam ga videla prvi put i bila sam impresionirana njegovim jasnim plavim očima, njegovom nerazdvojnom lulicom, čitavom njegovom pojaviom. Večera je, za ratne prilike, bila izvrsna: sir, čorba i — što me je naročito iznenadilo — šargarepa. Ali ja od uzbuđenja nisam mogla da jedem. Drug Tito je to opazio i povremeno me nudio. Kasnije, kada smo posle večere pušili, sećam se, drug Tito je malo ustao i prialio mi cigaretu. Bila sam impresionirana tom vrstom pažnje! Mi, drugarice u odredu, iskreno rečeno, bile smo se sasvim odvikle od takvih obzira prema ženi. Za mene je to bilo divno otkriće!

— Iako se te večeri dosta dugo razgovaralo o svemu i svačemu, ja od svega nisam zapamtila ni reči. Bila sam, prosto, samo obuzeta utiscima tog prvog susreta sa čovekom o kome sam doskora mislila da je — legenda.

— Međutim, on je kasnije pokazivao veoma praktičnu brigu za nas. Pre svega, dobili smo svi sasvim jednaka lepa tamnoplava odela i, što je mene naročito ushitalo, plave titovke sa petokrakom, kakve su uglavnom nosili članovi Vrhovnog štaba . . .

— A posle sam — priča dalje Nada Borožan

— češće viđala druga Tita. Iskreno rečeno, često smo i namerno dosta dugo šetali u krugu oko prostora na kome je bio Vrhovni štab, da bismo ga »slučajno« sreli. Ali, jednom, kada mi se bila pružila prilika da budem u njegovoј neposrednoj blizini, zažalila sam zbog toga!

— Bilo je to nekako pred samo Prvo zasedanje AVNOJ-a u Bihaću. U čast tog značajnog događaja pripremili smo priredbu. Bio je to ovoga puta ozbiljniji program. Ja sam zajedno sa Anikom Radošević i Žoržom Skriginom učestvovala u jednoj igračkoj partiji. Bili smo sašili i veoma lepe kostime od nekog zaplenjenog materijala iz italijanskog magacina. Prosto me je opčinila bela vazdušasta tkanina moje haljine i duge svilene trake! Dugo sam se zadržala glaćajući ih i uživajući u njima. Nisam ni osetila kako vreme odmiče, a naravno — nisam imala sat. Odjednom u sobu upade zadihano jedan moj drug: »Nado, gde si, tražimo te po celom Bihaću! Eno svi su već u dvorani, i Tito je tamo, a tebe nema!«

— Noge su mi se »odsekle«. Zgrabila sam svoj nesrečni kostim i pojurila ka dvorani koja se nalazila u jednom ženskom samostanu. Na žalost, neumoljive kaluđerice nisu mi dopustile da prođem kroz njihove prostorije da bih na scenu došla sa njene zadnje strane. Morala sam sredinom dvorane! A tamo sede drug Stari, drug Marko, Čića Janko — ceo Vrhovni štab, delegati, sva ta tako ozbiljna publika. Možete misliti kako sam se osećala kada sam, prosto zatrpana svojim kostimom i trakama, prolazila kroz sredinu pune dvorane — praćena začuđenim pogledima!

Naravno, nije ceo rat bio takav — ispunjen veselim i neobičnim zgodama. Videla je Nada

Tito čestita Božidaru Drniću, Savi Severovoj i Bojanu Stupici na
izvanrednoj premijeri Krležine drame *U agoniji*.
Narodno pozorište u Beogradu, 9. marta 1959.

Mira Stupica

Borozan druga Tita i u petoj ofanzivi, ranjenog; doživela da deca umiru na njene oči, da ljudi padaju od umora i gube pamet u tifusnoj grozniči . . .

Ali, eto, sada poznata glumica Narodnog pozorišta u Beogradu, nekadašnja mlada partizanka i pozorišni amater, zapamtila je i ispričala baš ova sećanja na jedno veliko i slavno vreme!

(1959)

S predsednikom Titom sretala sam se u mnogim prilikama i uvek iznova bila zadržljena što je tako veliki čovek, kao što je on bio, umeo u razgovoru da dozvoli ljudima da budu iskreni i svoji, da liče na same sebe.

Sećam se njegovog odlaska na predstavu Držićevo »Dunda Maroja« pedesetih godina kada smo mi glumci posle drugog čina bili pozvani u Titov salon, kako ga je Bojan, još dok je gradio Jugoslovensko dramsko pozorište nazvao. Bio je to skroman salon, ali ipak prijatan i lepo namešten da je ličio na ambijent u kojem smo mogli da primimo jednog tako visokog gosta.

Mi smo se poredali i ušao je Tito. Tog časa osetila sam da je naša predstava toliko učinila svoje, da nije bilo onog trenutka naše uzdržanosti, ili zbunjenosti. Sve barijere između nas bile su premošćene, odnosno između nas i publike — a Tito je tada bio naša publika.

Ušao je razdragan i vedar, odmah počeo razgovor, bez onog sedenja u muku i čekanja da Predsednik prvi progovori. Počele su i dosetke, svi su se ponameštali oko Tita i sećam se da je on s velikim zanimanjem slušao Vikija Starčića koji je govorio o našim problemima. Razgovarao je i sa Jožom Rutićem, prisećajući se rata i vremena delovanja Teatra narodnog oslobođenja, a s Bojanom je opet razgovarao o danima kada je bio njegov gost u Ljubljani, neposredno pred sam rat. Cak je pitao pojmenice za neke ljudе, raspitujući se šta je sa svakim od njih. Bili su to obični ljudi, saradnici pokreta, koji nisu kasnije postali značajni u društveno-političkom životu zemlje, ali eto, Tito ih se sećao i priznajem da me je to impresioniralo.

Razgovor je trajao dugo. Publika je stajala

ispred otvorenih vrata salona i gledala Tita u tišini. Ne treba zaboraviti da smo ga se mi, tokom ovih četrdeset godina, navidali ali tada je bilo malo ljudi koji su ga videli onako uživo.

Posle otprilike već sat pauze videla sam kako upravnik Velibor Gligorić gleda na sat. Prišao mi je i rekao kako bi bilo vreme da nastavimo predstavu. »Pa, druže upravniče, kažite to nekako«, rekla sam i sama uvidevši koliko je situacija delikatna. »Ja to ne bih mogao da kažem, ali jednoj ljupkoj Petrunjeli će se to oprostiti« — odgovorio je.

Prišla sam, i rekla: »Druže Tito, je l' Vas interesuje da gledate i treći čin? Mi, znate, imamo još jedan čin da odradimo.“

Tito je odmah skočio i počeo da nam se izvinjava sa: »Zar je već toliko vremena prošlo? Izvinite molim vas, ali vi ste krivi. Vi glumci ste veliki zavodljivci, i na sceni i ovako privatno, teško vam je odoleti.« I krenuo je u salu, a mi na scenu.

Jednom drugom prilikom, kada je Tito bio na predstavi »Sokratova odbrana i smrt« u Narodnom muzeju uočila sam do koje mere je on dobra publika. Bila sam uz njega i mogla sam da pratim njegove reakcije: kao što je sa »Dunda« izšao prosto razdragan, u sjajnom raspoloženju, onako kako se sa »Dunda« izlazi — sa »Sokrata« je izšao zamišljen, očigledno pod utiskom predstave i misli grčkog filozofa.

Tokom te večeri, sedeći s nama, često je replicirao Sokratove misli, komentarisan ideje upoređujući ih s drugim filozofima. Naravno, u Ljubi Tadiću našao je izvanrednog sagovornika i njih dvojica su zaista dugo razgovarali.

Nisam slušala taj razgovor ali uočila sam da ga je Ljuba veoma okupirao, na onaj svoj, »ljubinski« način. I opet je Tito prekoračio

vreme konvencionalnog sastanka.

Tita sam mogla da posmatram i doživljavam i na putu za Kolombo, glavni grad Šri Lanke, gde se održavao Peti samit nesvrstanih zemalja. Bili smo pod istim krovom, od jutra do mraka, na brodu »Galeb«. Videla sam njegovu izuzetnu sposobnost za uspostavljanje kontakta s ljudima. On se svakom čoveku obraćao direktno, ne automatski, kao što bi i odgovor slušao gledajući vas direktno u oči.

Recimo: prolazilo bi po nekoliko dana da mi se ni ne obrati, da me gotovo ni pogledom ne okrzne. Ali, i da me odjednom, iznebuha, s periferije te orbite na kojoj sam se nalazila izvuče direktno u centar. U jednom veoma prisnom kontaktu bi razgovarao sa mnom o pravim stvarima — a posle toga bi me ponovo vratio tamo gde sam bila.

Meni kao glumici, navikloj da sam gotovo uvek »u centru« to zaista nijednom nije zasmetal. Kada je Tito u pitanju takve norme procenjivanja ne važe jer je on do te mere bio izuzetak da se svako pred njim osećao prilično mali — osim njegovih najbližih saradnika. I ne zato što je Tito to tako hteo, već zato što smo mi našeg predsednika gledali.

Mislim da je to pravi, i jedino moguć način da se ne stvori kontinuitet u intimiziranju, koji bi doveo do toga da se ljudi, naravno iz ljubavi i prevelike odanosti, vešaju o njegov rukav. Takav odnos nije vredao, dajući svakome sva njegova prava, ali u isti mah i određujući distancu.

(1980)

Ljuba Tadić

Iz raznih susreta sa Predsednikom, kada sam mu bio bliže ili dalje, izdvajam ovaj koji je izbegao sve regule i koji je bio izuzetna prijatnost. Taj susret, koji je trajao skoro četiri sata, protekao je krajnje neobavezno, baš onako kako protiče veče ljudi koji su završili dan i sastali se da pročaskaju i da im bude lepo.

Na fotografiji je zapisano: jedanaesti decembar 1968. Slikana je u atriju Narodnog muzeja, posle predstave »Sokratova odbrana i smrt«.

Pokojni Bojan Stupica javio mi se toga dana oko podne, snimao sam nešto pa nisam ni dolazio u pozorište, i pripomenuo mi da na vreme dođem na predstavu. Rekao je, onako usput, da će i on doći. Čudio sam se, pa premijera je bila još u septembru!

Dodata u Muzej, i vidim da se nešto događa: nameštaju se fotelje, stolice... Pitam Bojana sta se događa. Kaže: dolazi Predsednik večeras, pozuri da se demaskuješ da bismo se posle predstave pozdravili sa njim. Dobro.

Predstava je tekla sasvim normalno. Bilo je i dosta publike. Govorili smo normalno tekst, kad nestade svetla. U to vreme u Beogradu nije bilo ništa čudno da nestane struje. U onom mraku osetim komešanje iza scene, u gledalištu je bila relativna tišina. Nastavim da govorim, očekujući da će se u trenu upaliti svetlo. Prekid je trajao tridesetak sekundi ali je to na sceni mnogo dugačko. Svetlo se upalilo baš na mestu kada govorim: »Dakle, da ja nisam kriv tužbe Meletove...« Pogledam, i primetim da se Predsednik smeška. Ne shvatam zbog čega. Vrlo je pažljivo i koncentrisano pratio predstavu.

Posle završetka brzo dođemo da se pozdravimo, a ja se pripremim da ga pitam za

TITO, POZORIŠTE I FILM

onaj osmeh. Preduhitrio me je. Kaže: »Znam, Sokrat nije kriv, nisam kriv ni ja što je nestalo svetlo, kriv je Branko Pešić!« Pešić je tada bio predsednik grada.

Tako sa tom opaskom o Pešićevoj »odgovornosti« počeo je uz smeh taj neoficijelni susret. Predsednik je trebalo da ostane sa nama tek toliko da se pozdravi. Ali, bilo je drukčije. Razmestili smo stolice, počeli su razgovori.

Prisećajući se te večeri i noći, ne mogu da zaobiđem anegdotu kojoj se i danas sмејем. Naravno, svi su hteli da budu što bliže Predsedniku i da se slikaju sa njim. Jedan naš glumac stajao je odmah iza Predsednika. Malo se prignuo da čuje šta Predsednik govori. U ruci je držao cigaretu. Dim je Titu išao u oči, ali ja to nisam primetio, sedeо sam sa druge strane. U času mi je Marijan Lovrić prišapnuo da kažem našem kolegi da se skloni malo ili da ugasi cigaretu, jer Predsednik je već počeo da trlja oči i skida naočari. Kada se Predsednik okrenuo nešto nekome da kaže, signalizirao sam kolegi da gasi cigaretu. Odmahnuo je rukom i nastavio da puši. Predsednik je opet skinuo naočari...

Tek kada je ona cigareta dogorela, kolega je morao da ode i da je ugasi. U tom trenutku Predsednik se okrenuo meni: »Je l' ovaj tvoj ili moj?« Skrušeno priznam: »Moj!« On se nasmeja i reče: »Onda ništa!«

Predsednik je voleo da razgovara sa glumcima, svi njegovi susreti sa nama uvek su bili mnogo duži nego što je to protokol odredivao. Te večeri nije odoleo a da nam ne kaže kako je voleo da se češće sastaje i druži sa glumcima. Koliko je ta noć bila oslobođena svih stega, kako je prolazila u potpunoj opuštenosti i slobodi, govori i moja sloboda

Mnogobrojna zbivanja u umetnosti i kulturi bila su pod visokim pokroviteljstvom Predsednika Tita: pozorišne igre, filmski festivali, prigodne proslave, jubileji...

Povodom proslave stogodišnjice Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu i Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu, Tito je primio predstavnike Odbora za proslavu i delegacije ovih pozorišta. U Beogradu, 28. oktobra 1960.

trenutka. U jednom času, kada je raspoloženje bilo ono pravo a svestan da će moja šala biti pravilno shvaćena, pitao sam: »Koliko novca imate u đzepu?« On se zgrauuo, okrenuo se ljudima koji su bili sa njim, i kaže: Boga ti, šta me on pita! Pa ja i nemam novca, šta bih nosio novac?! Kažem: „Onako, izade se negde, jedan plati piće, drugi plati, treći...“

Sluša me i sasvim ozbiljno: »Boga ti, ja sam jedan rob! Mene ne puštaju nigde, ne mogu ni da izadem, posedim i porazgovaram sa ljudima, stvarno...« Da li sam bio preterano slobodan? Predsednik mi nije zamerio.

Kažem, bilo je dosta susreta sa drugom Titom, dva su mi u sećanju po toj neobaveznosti, opuštenosti i prisnosti. U vreme dok smo snimali film »Sutjeska«, drug Tito je primio glumce na Tjentištu. Taj susret ima i svoju vrtoglavu predistoriju.

Jedne večeri uleteo je u moju kuću Bata Živojinović. Furiozno mi je rekao da se oblačim i da krećemo. Kuda, šta, zašto! Imaš li tamno odelo? Gde ti je čista košulja? Imaš li cele čarape? Oblaci se brže! On ide po kući i kupi šta je odlučio da ja ponesem, a ja se kao nešto spremam a ne znam kuda. Konačno, kuda to žurimo? Predsednik će glumce iz »Sutjeske« primiti sutra u jedanaest. Moramo da stignemo — odlučio je Bata da me obavesti. U toku noći, stignemo nekako i do Foče. Nekako smo se smestili, da se ispavamo nije bilo uslova. Kako smo izgledali, ne treba pričati. I Predsednik nas je malo čudno pogledao. I taj susret imao je prisnosti. Tito se sećao Sutjeske, pričao o toj borbi, odgovarao na sva naša pitanja. Kako sam igrao Savu Kovačevića, morao sam da ga pitam o njemu. Pričao mi je kada i gde ga je sreo, o dobrom

*utisku koji je Sava ostavio na njega. Bilo je mnogo reči i o filmu, Predsednik je voleo film, to svi znaju, i bio je u stanju da isti film gleda i po nekoliko puta... Voleo je glumce...
(1980)*

Bela Krleža

Ostavio nam je divne uspomene koje su potrebne u najtežim časovima svakog čovjeka. Njegov životni zanos i elan prenosio je na sve nas koji smo imali sreću da ga vidamo.

Dolazio je na sve značajne naše predstave — zagrebačke, kao i beogradske — jer je volio kazalište i odavao svojim aplauzom iskreno priznanje, cijeneći naše ogromne napore. Svojim prisustvom uveličao je atmosferu i klimu takvim svečanim predstavama.

(1980)

Miroslav Čangalović

Obišao je mnoge zemlje i gradove, oduševio Pariz u kome je osvojio i jednu značajnu umetničku nagradu, pevao širom Amerike, aplaudirali su mu gledaoci Boljšog teatra u Moskvi. U zemlji opere, Italiji, ocenjen je najlaskavijim pohvalama. Nudili su mu angažmane u inostranstvu pod najpovoljnijim uslovima, a Miroslav Čangalović se uvek vraćao u svoje pozorište, u svoj grad, u svoju zemlju.

— *Gde god i kad god sam gostovao van zemlje — kaže prvak Beogradske opere — ljudi su mi posle predstave prilazili i, čestitajući mi, uvek govorili o Jugoslaviji i Titu. Tito — to je čovek o kome oni znaju — čak i ako ne znaju mnogo o našoj zemlji. To je ličnost koja im je, ako su je upoznali — a takvih sam ljudi dosta sretao na svojim turnejama — ostala u dubokom i neizbrisivom sećanju. »Upoznao sam Vašeg Predsednika! Neobičan čovek, velika ličnost!« — govorio mi je u Americi jedan demokratski funkcioner. Video sam na njegovom licu ponos zbog tog poznanstva. »Razgovarao sam sa Titom« — hvalio mi se neki Parižanin, koga nisam poznavao, srdačno mi stiskajući ruku. Bio je to jedan od onih koji su nas opkolili posle našeg uspeha u »Faustu«. »Pozdravite Tita!« — najiskrenije su mi poručivali u Poljskoj . . . »Šta radi Tito?« — pitali su me svuda.*

— Sećam se — kaže Čangalović — da je jedan ugledan državnik sa Istoka, indijski predsednik Prasad, koliko se sećam, rekao jednom o Titu da je on »građanin sveta«. Na svakom svom putovanju u inostranstvo sve više sa radošću i ponosom uviđam koliko ima pravo. Tito je, ako mogu tako da se izrazim — u izvesnom smislu i naša umjetnička reputacija. Ako ste kao jugoslovenski umetnik u

inostranstvu, na vas uvek gledaju i kao na ambasadora svoje zemlje, Titove Jugoslavije. I to — što pripadam zemlji koju zovu »Titova Jugoslavija« — razlog je više što ne mogu da je ostavim.

Ličnih dodira sa predsednikom Titom imao je umetnik u više prilika.

— Ali — kaže Čangalović — često je čovek u njegovom prisustvu suviše uzbuden da bi se mogao postaviti u položaj nekakvog racionalnog posmatrača. Bar što se mene tiče, uvek je tako bilo. Pa, iako nisam imao mnogo prilika da s drugom Titom dugo razgovaram, stekao sam utisak da je to čovek koji je u stanju da razume svačiju nevolju, tegobu, i nije nimalo čudno što naš običan građanin, kad smatra da mu je učinjena neka nepravda, često kaže kako će zbog toga »otići do Tita« . . .

— A mi, umetnici, koji smo baš takvi, obični jugoslovenski ljudi, ne jednom smo se osvedočili u Titovu srdačnost, u njegovu brigu i interesovanje za nas i naše probleme. U retkim prilikama kada sam s njim razgovarao nije propuštao da se zainteresuje za rezultate mojih gostovanja u inostranstvu. Sećao se svih detalja objavljenih u novinama; čak — izvesnih polemičkih članaka, kritika . . . I — nikada nije pokazivao ni traga nepoverenja kada su u pitanju naši umetnički uspesi. Nikada ni jednog sumnjičavog pitanja. Samo iskrena radost i zadovoljstvo što su naši ljudi, svaki prema svojim mogućnostima, proneli slavu svoje zemlje van njenih granica, uvrstili je u red kulturnih zemalja.

— Još bih nešto htEO da dodam — kaže Miroslav Čangalović. — To, što smo mi, jugoslovenski umetnici konačno izišli u »veliki umetnički svet« — kako se to obično kaže — imamo da zahvalimo i predsedniku Titu.

Zahvaljujući njemu mi smo danas narod koji ne pati od osećanja »manje vrednosti«, pa je takva postala i naša umetnost.
(1959)

Ilija Džuvalekovski

Ilija Džuvalekovski, glumac i profesor na Fakultetu dramskih umetnosti u Skoplju, dobro se seća susreta sa Titom na ostrvu Vangi pre 13 godina i njegovih reči:

— *Razgovori sa umetnicima me zaista odmaraju i razgaljuju. Sedeo bih ovako sa vama satima.*

Bilo je to posle Pulskog festivala, kada je delegacija filmskih radnika došla na Brione.

— *Primio nas je odmah čim smo stigli i sa svakim od nas se rukovao. Kada se pozdravio sa mnom, pogledao me je i rekao ostalima: »Ma, znam ja njega odavno, a pored toga, pratim njegov put na filmu«. Prošli su mi trnci kroz telo; prosto nisam mogao da verujem da čovek koji se sreo sa svim značajnim svetskim ličnostima ovoga vremena, zna i za mene. Tada sam shvatio da je Tito pamtio i obične ljudе.*

Prvi susret bio je na Visu, 1944. godine. Jedan brkati momak je upravo stigao na ostrvo.

Odmah su bile zapažene njegove karakteristične crte lica i brkovi, bez kojih kasnije, dužih ili kraćih nisu mogli da se zamisle filmovi.

Avgust je, more je naoko mirno. Nemački ratni brodovi krstare podalje, a mine ispod površine čekaju plen. Mir je sve bliži.

Džuvalekovski je znao za Vrhovnog komandanta samo po jednoj fotografiji što se u zimu 1943. godine pojavila u Prilepu. Na glavi mu je bila titovka. Svi su gledali sliku i tako nameštali svoje kape, a preko grudi kožni remen.

Sada je susret bio potpuno neočekivan, na mestu gde bi se tome najmanje moglo nadati. Borci koji su bili pripojeni Kazalištu narodnog oslobođenja sede na plaži. Pojavljuje se čamac i zastaje na oko pola kilometra od obale.

Jedan čovek glavačke skače u vodu, za njim

ogromni vučjak.

Neko uzbudeno kaže: »Evo ga Stari, dolazi!« Brkati momak pita ko je Stari.

Svi ga gledaju začuđeno.

»Ma, Tito, čoveče!«

Dok se on snašao od zaprepašćenja, Tito je već izišao iz vode.

— *Bio je u kupaćim gaćicama. Prava sportska figura. Svi su se glumci poznavali s njim. Kažu mu da su tu i dva druga iz Makedonije (sa mnom je bio Tomčo Grnčarov). Kako se Tito obradovao kada je to čuo. Kaže nam: »Hajde, recite nešto!« A nas dvojica se ukočili, stisli, jedva da nešto prozborimo. Međutim, osmehom, toplim plavim očima i rečima, razgalio nas je da smo ubrzo zaboravili da stojimo pred velikom ličnošću. Čak mi se činilo da sam ga poznavao ko zna od kada, da mi je nešto najbliže, rod. A onda me Tito pita: »Jesi li bio na ASNOM-u?« Kažem: »Jesam, ja sam dirigovao horom«. Nasmejaо se, ali je rekao ozbiljno: »Eto stvorena je makedonska država, a sada svi narodi Jugoslavije treba zajednički da sačuvaju to što su postigli«.*

Petnaest dana kasnije Prva dalmatinska brigada je slavila godišnjicu. Uprava pozorišta obavezuje Iliju da uvežba jednu pesmu sa brigadom jer će na proslavi biti i drug Tito.

Pesma je pripremljena za sat i po. Kako provesti ceo dan, kako pobeći od treme?

Sutradan aerodrom postaje pozornica. Avioni, postrojena vojska. Stiže Tito u plavoj uniformi.

— *Kada se završila ceremonija, prošetao sam okolo. Nisam znao kuda da odem i stao sam na začelje stroja Dalmatinaca, mislio sam da tu neće niko da me vidi. A Tito krenuo od jednog do drugog borca, njih pet stotina, i sa svakim se rukuje. Ja se malo povučem unazad. On došao, ugleda me, i viknu: »Dobro,*

Marija Crnobori

Makedonac, šta ti tražiš ovde?«

— »Ja sam dirigovao«, kažem.

— »A, to si ti dirigovao. Dobro su pjevali«.
Vanga, 1967. godine. Delegacija filmskih
radnika se iskrcala na ostrvo. Sa Titom su se
sreli oko četiri sata posle podne. Ispratio ih je
sutradan u dva ujutru.

Glumac Ilija Džuvalekovski je tada bio treći i
poslednji put sa Titom.

— *Bilo je u njemu nečeg što imaju najveći
umetnici. Oni od detalja naprave remek-delo.
Od melodije simfoniju, a on, ako je jednom
video neko lice, pamtio ga je godinama.
Oduvek me je fasciniralo to ljudsko u njemu.*
(1980)

*Uveče 19. decembra 1949. godine bilo nas je
mnogo nagrađenih na prijemu kod Maršala
Tita. Svi smo se poznavali. Maršal je za svakog
našao ugodnu reč. Čestitali smo jedno drugome
i žagor je bio prilično velik. Najednom se sve
smirilo. Počeo je improvizirani program.*

*Začula sam divnu pevačicu Marijanu Radev i
najednom mi sine u mislima: verovatno će i
na tebe doći red. Malo sam se, da me nitko ne
primeti, osvrnula levo i desno u nameri da
šmugnem, jer nema neugodnije situacije no
neočekivano biti zamoljen da recitiraš. I tek
što sam želeta da umaknem, već je preda
mnom bio drug Ivo Frol. Moram li? — zapitala
sam. I samo što sam zapitala, već sam i
pristala. Ali, zamolila sam ga da recitiram
posle ostalih, da se malo smirim.*

*Kad me je najviše strah uvek izaberem
Balotinu pesmu »Sipe piva«, jer sam sigurna
da na čakavštini neću zapeti pa ma recitirala i
iza smrti.*

*Izvedba je bila gotova, došao je i na mene
red. Stala sam na određeno mesto, srce mi je
bilo u grlu, imala sam tek toliko vremena da
na brzinu primetim da Maršala nema u blizini.
Dobro — pomislih — ako zapnem, biće manje
bruke. No, koncentracija je od straha bila
toliko jaka da ne bih zapela, mislim, niti da
sam htela. Kada sam završila pesmu osetila
sam da mi je krv šiknula u lice i da mi kolena
podrhtavaju. Pošla sam da se uklonim. Kako
sam išla pogнуте glave videla sam samo ženske
i muške cipele gde se miču i ustupaju mi
mesta da se probijem. Idući tako nosom u pod
primetila sam da se jedan čovek ne miče,
čvrsto stoji. Kasno je bilo da se uklonim i šta
sam mogla! Dignem glavu. Preda mnom je
stajao Maršal. Držao je u ruci lulicu i
osmehivao mi se. Bila sam zbunjena. Šta sad?*

Tito je došao na scenu da pozdravi umetnike iz Sovjetskog Saveza.
Obostrano oduševljenje susretom ovekovećeno je na fotografiji, 6. juna
1963.

Tito je veoma voleo muziku i bio čest posetilac operskih predstava. Susrete sa operskim umetnicima imao je i van scene. Tito i Edvard Kardelj u razgovoru sa Anitom Mezetovom i Aleksandrom Marinkovićem, 1962. godine.

Zaustavio me je rečima koje sam dobro čula:

— Mislili ste da Vas neću čuti. Ja sam Vas ipak čuo. Lijepa je pjesma. Iz Istre?

- Da.
- Iz kojeg ste kraja?
- Iz Banjola.
- Tamo je tvornica sardela.
- Da.
- Imate li koga tamo?
- Roditelje.
- Posjećujete li ih?
- Da.

— Posjećujte ih. Lijep je to jezik, njegujte ga.

Lijep je to kraj.

Tek mi je onda bilo drago što sam recitirala i što sam recitirala baš Balotu, baš »Sipe piva«, i bilo mi je drago što nisam umakla.

Jednom drugom prilikom, posle velike priredbe priredene na Beogradskom sajmištu u čast četrdesetogodišnjice Partije, drug Tito je priredio prijem za nas soliste. Trebalо je da ostane sa nama pola sata, a ostao je puna tri časa.

O čemu sve nismo govorili. Čak i o penzijama glumaca.

— Nemoj ići u penziju — rekao je drug Tito, čini mi se, Raši Plaoviću. — Neka ide ko hoće!

Opsedali smo ga. Svi smo hteli da mu pridemo. Osećali smo potrebu da s njim govorimo. Samo, neko je bio više, neko manje hrabar. A on — za svakoga je našao poneku reč. Ja sam, između ostalih, imala prilike da zajedno sa Ljubišom Jovanovićem govorim sa Predsednikom o zatvaranju kragujevačkog Teatra. On je mirno saslušao ono što smo mu o tome govorili i jednostavno rekao:

— Zbog novca nije potrebno zatvoriti teatar. Jer, često takva brza odluka nosi daleko veće posledice.

Sticajem okolnosti sedela sam pored Maršala.

I, sećam se, pitao me:

— Kako Ljetne igre?

Tada je već bila desetogodišnjica Dubrovačkih letnjih igara i Predsednik je već bio pokrovitelj ovog festivala. Ja sam bila upućena u sve probleme, jer je moj muž, Marko Fotez, bio jedan od osnivača Igara. Brzo mi sine i kažem: nismo još dobili novce.

— Koliko? — upita drug Tito.

Ja kažem: trideset i osam miliona.

Kako je u blizini bio drug Minčev, Predsednik ga pozove i porazgovara sa njim. U toj situaciji dogоворимо se za sastanak i ja posle toga odem kod druga Minčeva. Ne samo što su Igre dobile taj novac, nego su dobile i još sedamsto hiljadu za štampanje publikacije povodom deset godina održavanja Igara.

No, to ne bi bilo rešeno da drug Tito nije imao jedan normalni, ljudski, vidoviti odnos prema kulturi, i prema dogadajima koji, konačno, predstavljaju našu zemlju pred svetom.

(1980)

Jozo Laurenčić

Na topлом suncu ljeskao se široki Dnjepar. Sa njegove leve i desne strane lebdela su polja zelene Ukrajine, mirni vrbaci, tamni i vlažni peščani sprudovi. U daljini videli su se sivi obrisi Kijeva. Bila je to lepa šetnja po reci na belom izletničkom brodiću. Jugoslovensko dramsko pozorište završavalo je svoju turneju po Sovjetskom Savezu. Bio je juni 1956.

Posle susreta sa predsednikom Titom u Lenjingradu, samo nekoliko dana kasnije, utisci su bili još sveži. Kako su ga bili dočekali Lenjingrađani! Taj prizor duboko se bio urezao u sećanja naših umetnika. O njemu se posle danima govorilo. Pa i toga svetlog, toplog popodneva, na belom izletničkom brodiću na tihom žućkastom Dnjepru.

— *Jeste li zapazili njegove oči?* — primetio je Jozo Laurenčić, prvak Jugoslovenskog dramskog pozorišta — popularni Pomet. — *Hteo bih nešto da vam ispričam o njima.*

Bio sam izabran za predsednika Saveza dramskih umetnika Jugoslavije. Negde 1949. godine naša delegacija dramskih umetnika bila je pozvana u Beli dvor. Vreme, kao što se sećate, najžešće hajke na našu zemlju i njenu nezavisnost. Sećam se, svoj govor, koji sam bio spremio za tu priliku, naučio sam napamet. Nikada se nisam odlikovao nekom odrešitošću pred drugom Titom! Baš sam se na to žalio i Dimitru Kjostarovu pred sam prijem. »Samo ti njega gledaj pravo u oči« — savetovao mi je on — »pa ćeš videti kako će nestati treme«. Sad, šta je — tu je! Skupio sam hrabrost i stupio pred druga Tita sa svojim unapred pripremljenim govorom. Ipak, zbumjenost nisam izbegao, iako sam se trudio da ga gledam u oči. Govorio sam, sećam se, o tome kako je ceo njegov, Titov život jedna teška duga, neprestana borba . . .

Na toj reči »borba«, učinilo mi se, suviše sam insistirao — tako da mi je zazvučalo patetično, skoro kao fraza. Zastao sam, zbumjen u nedoumici kako da »izvučem« započetu rečenicu, tražeći bezuspešno neki sinonim samo da bih izbegao da ponovo upotrebim reč »borba«. Drug Tito kao da je osetio šta se u meni zbiva. I — na moje veliko čudo i olakšanje — podržao me je rečima: »Da, da, borba — ceo život je borba. Nije to nikakva fraza!« Posmatrao me je duboko i pravo svojim čudnim očima koje kao da sve vide i proziru« — završio je Jozo Laurenčić. (1959)

Viktor Starčić

— *Bilo je to za sve nas, nagrađene umetnike, po mnogo čemu nezaboravno veče. Za mene, pre svega, zato što sam prvi put video druga Tita i — zbog toga što me je činilo srećnim priznanje, nagrada za umetnički trud. A ipak, osećao sam se pomalo nelagodno u atmosferi zvaničnog prijema — počeo je glumac Viktor Starčić. — Sve one blistave svetlosti, svečano odeveni ljudi, blizina druga Tita i mnogih državnih rukovodilaca ... Stajao sam po strani čuteći i verujući da niko ne primećuje, da niko ne prozire moja osećanja ...*

— A tada — prišao mi je drug Tito: »Molim Vas, zašto ne priđete stolovima, zašto se ne služite? Večeras ste Vi ovde domaćini« — rekao mi je srdačno, izvukao iz džepa tabakeru i ponudio me cigaretom. Kao nekom čarolijom, sve što me je sputavalo — nestalo je.

Odjednom sam se osetio kao kod kuće i velika dvorana za prijem učinila mi se nekako manja, intimnija ...

— A zatim, trebalo je da čekam dosta dugo na sledeći susret sa drugom Titom — nastavio je Viktor Starčić. — *Bilo je to na Dubrovačkim letnjim igrama, 1956. Davali smo »Hamleta«. Predstavi su prisustvovali i predsednik Tito sa suprugom i njihovi gosti — grčki kralj Pavle i kraljica Frederika. Drama se odigravala među drevnim zidinama tvrđave Lovrijenac. Taj čarobni i strogi ambijent uvek je na nas, aktere, delovao kao veliki umetnički podstrek. Te večeri, međutim, činilo mi se da smo stihove Šekspira izgovarali sa izvesnim oduševljenjem ...*

Ali, na žalost, odjednom je počela da pada kiša. Plahi mediteranski pljusak nije obećavao da će biti blagonaklon prema glumcima i gledaocima.

— *Primetio sam — nastavio je Viktor Starčić,*

TITO, POZORIŠTE I FILM

koji je igrao Polonija — kako su Predsednikova supruga Jovanka i kraljica Frederika gledale predstavu zaklonjene kišobranima. *Igrali smo tako, po pljusku, još desetak minuta — praćeni šumom vode i grmljavinom. Najzad, morali smo prekinuti. Predstava za goste tako je propala.*

— *Kasnije, našli smo se sa drugom Titom, njegovom suprugom i gostima u zaklonu. »Verujte, bilo je impresivno gledati Hamleta ovako. Duh se pojavio osvetljen pravim munjama. To se ne viđa često!« — rekao nam je drug Tito. »Zato se, valjda, i našem gostu toliko svidelo« — dodao je misleći na kralja Pavla. »Nije mu, izgleda, smetala čak ni kiša da uživa u predstavi«. Stvarno — bili su svi prilično pokisli — seća se Viktor Starčić.*

— *Osetio sam, iako je to drug Tito izrazio u malo reči — nastavi je umetnik — koliko on ume da uživa u lepoti stihije i lepoti reči, u čari pozorišta. Kasnije, prilikom našeg sledećeg susreta, o tome sam se još jednom osvedočio.*

— *Bilo je to prilikom jednog od susreta predsednika Tita sa umetnicima. Imao sam sreću da budem među pozvanima na večeri u Karadorđevu. Ponoć je bila prevalila, raspoloženje, tako reći, na vrhuncu, mi, glumci, oduševljeni posle jedne divne i po nas laskave zdravice, u kojoj je drug Tito sa velikom naklonosću govorio o našoj pozorišnoj umetnosti i njenim rezultatima. Bio sam ushićen, ali ne i — govornički raspoložen. U tom, Ljubiša Jovanović ustane i rekne: »Drug Viktor Starčić želi nešto da kaže«. Bio sam iznenaden i iskreno — tremiran. Glas me tada nije služio najbolje — upravo sam bio preživeo jednu tešku i neuspelu operaciju glasnica, ali sam ipak ustao. Govorio sam kako sam najbolje znao i kako sam osećao o našem*

Izvođenju *Salome* i *Maskerata* u Jugoslovenskom dramskom pozorištu

Tito je prisustvovao 1. decembra 1963. godine.

Tom prilikom susreo se sa starim prijateljem Miroslavom Krležom, autrom dela. Prisutni se sećaju da je susret bio veoma srdačan. Uz njih je Olgica Spiridonović.

U susretima sa Titom trema bi brzo iščezla. Razlog tome bila je Titova spontanost u kontaktima sa ljudima.
Predsednik u društvu Miroslava Krleže i Viktora Starčića, 1. decembra 1963.

Titova reč se sa velikom pažnjom slušala. Članove Jugoslovenskog dramskog pozorišta obradovo je i ohrabriло Predsednikovo mišljenje o predstavi *Saloma i Maskerata* koju je u njihovom teatru gledao.
U Beogradu, 1. decembra 1963.

Na predstavama koje je gledao drug Tito bila je prisutna i ona publika koja je karte kupila na blagajni teatra.
Tito otpozdravlja gledaocima posle predstave u Jugoslovenskom dramskom pozorištu, 1. decembra 1963.

Radmila Bakočević

pozivu, o našim htenjima, o tome kako, ako smo došli do nekih rezultata, imamo da zahvalimo samo tome što svoje inspiracije crpemo iz naroda.

— I — rekoh još kako zahvaljujem drugu Titu na lepim rečima, ali mislim da nas je, u svojoj ljubaznosti, možda, pomalo i precenio. Bio je to povod za odgovor druga Tita.

— Kako mi je žao što ga nisam mogao od reči do reči zapamtiti! Bio sam za to suviše uzbudjen. Sećam se samo da je drug Tito rekao kako on dobro zna koliko je naš posao težak. »Vi se bavite poezijom, vi svakoga dana pišete u sebi — čitave referate o životu« — čini mi se da je tako formulisao. »Nije svakome dano da to može da čini. Zato ja i smatram glumački poziv jednom vrstom poezije« . . . To su bile reči koje se teško zaboravljuju. U trenucima sumnji, koja često prati naš zanat, ja ću na te reči uvek misliti — završio je Viktor Starčić.

(1959)

Tito je stvarno bio jedna izuzetna ličnost, tako da svakom čoveku, koji želi da kaže nešto o njemu, uvek izgleda suviše bledo to što govori u odnosu na ono što je Tito bio u suštini. Zato takve priče mogu da deluju nepotpuno, kao fraze koje su toliko puta ponavljane. A i u čovekovoj je prirodi da ono što najdublje doživljava obično ne može na adekvatan način da izrazi.

Imala sam mnogo susreta s drugom Titom i kao umetnik, i uz mog supruga Aleksandra Bakočevića. Prvi put smo se sreli 1957. godine. Bila sam tada na početku karijere i došla u Karadžorđevo kao učesnik u programu, ali sam bila pozvana i kao gost, na večeru. Dobila sam počasno mesto, pored Predsednika. U prvom trenutku bilo mi je teško da se snađem, jer nisam znala o čemu bismo mogli da razgovaramo. Međutim, njegova sposobnost uspostavljanja kontakta pomogla mi je, pa sam već posle pola sata razgovarala s Titom kao sa čovekom koga dobro poznajem.

Ti susreti su se ponavljali. Osećala sam da je Predsednik pratio moju karijeru jer nije bilo videnja da mi nije rekao kako je pročitao u novinama, ili čuo na radiju, odnosno televiziji, da sam bila u određenoj zemlji, na toj i toj sceni, s takvim i takvim rezultatima.

Umetnik sam, čovek koji nije bio u stalnom kontaktu s Maršalom, kao što su to bili njegovi direktni saradnici, pa mi je to tim više bilo drago i davalo podstreka u radu. Predsednik je znao da sam došla u Beograd kao muzički analfabeta, dete iz naroda, bez ikakvog prethodnog kontakta s onim što će mi kasnije postati profesija. Verovatno je cenio tu moju želju da se kompletno muzički opismenim, kao i to što sam ove godine odbijala da potpišem dugoročne ugovore koji

Svečana proslava u čast 20-godišnjice Drugog zasedanja AVNOJ-a održana je u beogradskom Narodnom pozorištu. Nakon predstave drug Tito se rado odazvao želji izvodača programa da se slikaju sa njim. U klubu pozorišta, 28. novembra 1963.

bi me vezali za inostranstvo, i ostala tu, da vratim dug društvu koje me je stvorilo.

Predsednik je veoma voleo umetnost, a naročito muziku. Moje kolege iz inostranstva koje su imale priliku da se sretnu s Maršalom Titom, a inače su sretali i druge velike državnike u svetu, nikada nisu ni o jednom od njih govorili kao o Titu — o toj jednostavnosti koju ostali znameniti ljudi svetske politike nisu posedovali.

Ljudi koji se bave jednim poslom obično su toliko zaokupljeni njime, da za ostalo ostane malo vremena. Kod Tita nije bilo toga — on je uvek stizao!

Predsednik je bio na mnogo mojih predstava i koncerata, a i ja sam prisustvovala mnogim zvaničnim ručkovima i večerama koje je on priredivao. I nikada se nije dogodilo da u takvim prilikama drug Tito prođe pored mene, a da se ne zaustavi i ne predstavi me svome gostu. A da ne kažem da, i kad nisam učestvovala u programu, da sam uvek nosila note znajući da će pevati. Čak se Maršal jednom prilikom i našalio rekavši kako mu je žao što ja njegov poziv na večeru uvek moram i da odradim. Naravno, ja sam odgovorila da ja to činim drage volje, jer želim da vratim bar deo one pažnje i brige kojom on prati moj umetnički put i razvoj.

Tito je umeo da sa mnom porazgovara i o drugim stvarima, ne samo o umetnosti. Ja nisam mogla takvom jednom čoveku da kažem bilo šta što on već nije znao, ali sam stekla utisak da je on uvek htio da čuje i moje mišljenje o stvarima van profesije. To je kod mene stvaralo neku sigurnost, a istovremeno pokazivalo i svu njegovu širinu.

Sećam se jednog puta za Zlatibor, kada smo suprug i ja bili u Predsednikovoj pratnji.

Putovali smo vozom od Beograda do Čačka, prolazeći kroz te krajeve, drug Tito se do detalja sećao imena ulica, ljudi, šta se s njima kasnije dogodilo — da sam bila šokirana! Nisam odolela da ga ne upitam na koji način to postiže, a on mi je odgovorio da jednostavno vežba pamćenje. Za mene je to bila još jedna zagonetka — kako trenirati memoriju? Onda mi je Tito ispričao da, dok se odmara, pokušava da se seti nekog događaja, bez obzira kada se odigrao. Ukoliko mu se dogodi da ne može da se seti u tančine šta se zbio, on insistira sve do momenta kada se seti i poslednje sitnice. Dakle, i u tome je bio fenomen!

Godine 1975. slavila sam jubilej — 20 godina umetničkog rada. Za tu priliku odabrala sam »Tosku« i prilikom jednog od susreta s Maršalom pozvala sam ga da prisustvuje toj predstavi, što je on prihvatio. Po završetku otisli smo svi zajedno u Skadarliju, kod »Tri šešira«. Večera je trajala do jedan sat po ponoći, kada smo krenuli kući. Na izlasku iz »Tri šešira«, Predsednik je upitao: »Šta je ono?« Bila je to kafana »Ima dana«. »A zašto mi ne bismo videli kako tamo izgleda?« — zapitao je. Ljudi iz pratnje, koji su vodili brigu o njegovom zdravlju i trudili se da ga poštede svih većih napora, nisu bili oduševljeni tim predlogom ali smo ipak prešli u »Ima dana«.

To veče je za mene iz mnogo razloga ostalo nezaboravno. U mom životu bilo je već velikih uzbudjenja: prilikom nastupa u prvim godinama karijere, kao i onih na velikim svetskim scenama kao što su milanska Skala, Metropoliten, Kovent Garden . . . Ali, sad svim tim što mi se događalo na umetničkom planu, dominiralo je ovo veče posle moje proslave. To uistinu nije bila večera posle predstave, bilo je

Ljiljana Molnar — Talajić

to mnogo više!

Dok je muzika diskretno svirala, Predsednik je ustao, poklonio se i počeo da recituje Ljermontova. Drug Kardelj je pevao jednu divnu, staru slovenačku pesmu koju čak i ja, koja znam mnogo tih narodnih pesama iz svih naših republika, nikada do tada nisam čula. Sećam se da je drug Stambolić recitovao monolog Mitketa, a i ostali prisutni učestvovali su u tom slavlju.

Ostali smo do šest ujutru, kada smo se razišli, iako nas je Tito pozvao da svratimo još njegovoj kući, u Užičku, da nastavimo još malo u istom raspoloženju. Morali smo da ga odbijemo, znajući da već tog istog dana ima bezbroj obaveza, a samo dva dana kasnije očekivao ga je tradicionalni diplomatski lov u Karadordjevu, na koji smo i sami bili pozvani.

Dva dana su proletela i mi smo se ponovo sreli, na večeri koja se odvijala u srdačnoj atmosferi, ispunjenoj uglavnom pričama o lov i ulovu. Očekivali smo da u određeno vreme Predsednik ustane u napusti večeru, što bi za nas ostale bio znak da krenemo kući. Umesto u deset, Predsednik je ustao oko jedan da otprati strane goste. Po povratku se iznenadi i upita: »Gde ste vi krenuli? Pa, valjda čemo sada mi domaći malo da se zabavljamo!«

I tako smo opet ostali, diveći se njegovoj neiscrpanoj energiji.

(1980)

Povodom dočeka nove godine u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu 1976. godine bilo je predviđeno da te večeri jedan broj naših umetnika uzme učešće u programu namenjenom predsedniku Titu i njegovim gostima. Među pozvanim bila sam i ja ali sam, na žalost, morala da odbijem poziv jer sam se na prethodnom gostovanju u Ljubljani ozbiljno prehladila.

Bilo mi je žao jer, iako to ne bi bio moj prvi susret s maršalom Titom, svaki susret s njim je kao prvi, svaki put veliki doživljaj. Taj čovjek je u svojoj spontanosti bio tako velik da se pred njim nikada nisam osjećala zbunjenom. Uvjek je nešto toplo iz njega zračilo, toplo i prijateljsko. A imala sam tu čast i sreću da sam pre tog poziva s Titom bila četiri, pet puta.

Iako sam odbila zbog bolesti insistirali su da dodem makar u salon i budem jedna od zvanica, pa makar i ne pjevala. I tako ja odem. Tamo svijeta onoliko. Približavam se drugu Titu da ga pozdravim, a on me ponudi da sjednem u fotelju do njega. Meni nezgodno, znam da ima ljudi koji su zaslužniji od mene, pa nek' oni sjednu. Ali kako sam već bila tu, ja sjednem. Počnemo da razgovaramo.

Kažem: »Moram Vam reć', Maršale, da sam ljubomorna na koleginicu Radmilu Bakočević koja je imala sreću da pjeva pred Vama »Travijatu«, a meni nikada niste bili na predstavi.«

Istina, mene je Tito slušao kako pjevam jednu ariju iz »Madam Baterflaj« devet godina pre toga, i to u Beogradu, u njegovoj rezidenciji. Izbor »Baterflaj« nije svakako bio slučajan: za nju sam dobila republičku nagradu BiH, osvojila nagradu na konkursu »Madam Baterflaj« u Tokiju i obišla dobar dio svijeta.

Posle izvođenja *Kralja Lira*, Predsednik Tito je izašao na scenu i
čestitao ansamblu Kraljevskog Šekspirovog teatra iz Londona na
izvrsnoj igri.
U Beogradu, 4. marta 1964.

Oto Deneš

I tako kažem: »Sjećam se da ste rekli da Vam je »Madam Baterflaj« najdraža opera i žao mi je što mi se nije pružila prilika . . .«

Tito je, po protokolu, trebalo po dočeku Nove godine da otputuje iz Zagreba, ali kaže:

»Ostaću još jedan dan ako se izlečite.« A ja: »Pa, ne mogu, bolesna sam.« I kako je uvijek bio spremna za šalu on mi onda preporuči tobože najbolji lek za pjevače — čaj s viskijem.

Isprovocirana njegovom izjavom da bi ostao dan duže da me čuje, a valjda i ona pjevačka sujeta u meni, nije mi dala mira i ja ustanem da ipak nešto otpjevam. Promenivši intonaciju za jedno pet tonova, ne čekajući Nikšu Barezu koji je odmah otrčao po note, zapjevala sam kako sam tog trenutka mogla, onako sama, bez klavirske pratnje.

Strop je bio nizak, vazduh pun dima, ja bolesna već pod temperaturom — sve u svemu osrednje. Bilo mi je žao zato što sam znala da je Tito i ljubitelj i dobar poznavalac muzike, a i da mu je »Madam Baterflaj« najdraža. Nisam je baš otškripala ali kažem . . . nije ni moglo da bude oduševljenja.

Te iste večeri moje zdravstveno stanje se pogoršalo i koliko sutradan našla sam se u bolnici, s dijagnozom infiltrat pluća. Posle sam čula da je maršal Tito rekao kako se nada da moja bolest nije posledica novogodišnje večeri. Niko mene nije naterao pjevat', niti pjevača iko može natjerat' da pjeva. Ko pticu nagoni da pjeva? Niko! Pjeva sama od sebe jer to prija njenoj duši . . .

Eto, nemadoh tu sreću da Titu ispunim želju, na moju duboku, duboku žalost!

(1980)

TITO, POZORIŠTE I FILM

Film je u to vreme za njega bio samo željena i nepoznata umetnost. Samo budućnost. Imao je 22 godine, poručnički čin i — veliku tremu posle trodnevnog iskustva na filmu!

Oto Deneš, 1948. jedno nepoznato ime, jedno skoro dečačko lice, jedan »postavljeni« reditelj. Sve je bilo neobično i sve zastrašujuće.

— *Snimio sam svoj prvi film — storiju o Kongresu ratnih vojnih invalida. Poslednje kadrove filma je trebalo snimiti na svečanom prijemu kod druga Tita.*

— *Strahovito uzbudjen, petljao sam oko reflektora, među dugim kablovima o koje sam se saplitao. Bio sam, srećom, sam u velikoj dvorani i mislio sam da niko neće biti svedok moje nespretnosti. Odjednom, pred me je iskrnuo veliki vučjak. Posmatrao me je svojim sjajnim ocima. Sigurno ga je zabavljao moj preneraženi izraz. Ali, bio je to dobar pas — naviknut na ljude. Nije čak ni zarežao. Odmah zatim — pojavio se i Tito . . .*

— Šta se to radi? — upitao je drug Tito.

— *Snimamo, druže Maršale — odgovorio je mladić. — Snimamo film o Kongresu.*

Tito je još jednom pogledao oko sebe, osmotrio mladića kome se svako osećanje čitalo na licu i upitao smešeći se:

— A umete li Vi to da radite?

— Ne — odgovorio je iskreno mladi Oto Deneš.

— Pa koliko se dugo bavite tim poslom?

— Tri dana — priznao je »reditelj«.

— O, pa Vi ste neki humorista — nasmejavao se drug Tito i, kada je video poraženo lice mladića, dodao dobrodošno: — Ali ne brinite, biće sve dobro! — i zatim se udaljio.

Godinu dana kasnije, među mnogobrojnim nagrađenim umetnicima, u masi tamnih odela skromno se krila jedna siva poručnička

Hrvatsko narodno kazalište iz Zagreba gostovalo je u Beogradu 15. marta 1964. godine sa predstavom *Luda iz Šajoa*. Tito je bio najdraži gledalac. Posle predstave izvođači su požurili da naprave zajednički snimak sa Predsednikom.

uniforma. Oto Deneš bio je nagrađen za svoj dokumentarni film »Pozdrav sa granice«. Prijem za nagrađene umetnike priredio je drug Tito. Sa svima se pozdravio, svima čestitao. Prišao je i Denešu i — odmah ga poznao:

— No, čestitam! Kako ste? Jesam li rekao da će sve biti dobro!

— To je samo za podstrek, druže Tito — našalio se jedan od njegovih bliskih saradnika koji se tu nalazio.

— Ne — rekao je Tito sa punom ozbiljnošću.

— To je za rezultat. Ali — to će nesumnjivo biti podstrek . . .

— *Kasnije — priča Oto Deneš — imao sam sreću da zajedno sa snimateljem Nenadom Jovičićem pratim predsednika Tita na putu po Aziji. Bilo je to 1954 . . .*

Na dalekim prostranstvima, mladim umetnicima — rediteljima i snimatelju — pružale su se vanredne mogućnosti. Snimali su pod jarkim tropskim suncem, u raskošnom zelenilu indijske i burmanske flore, u egzotičnim dvorcima i hramovima, na naftunosnim poljima, u tek podignutim fabrikama.

Indija, Burma . . . Koliko novih pejzaža i neotkrivenih lepota i koliko mogućnosti da se sklope nova prijateljstva.

— *Kao da nijedan ambijent nije bio stran predsedniku Titu — priča Oto Deneš. — Njegova ličnost izvrsno se uklapala u svaki pejzaž i svaku sredinu. Sećam se kako je umeo da uživa u vitkim belim i kitnjastim linijama hrama Tadž-Mahal, kako je i sam sa svojom malom kamerom umeo da odabere i fiksira lep i živopisan detalj. Kako je umeo da se divi zlatnom Švedagonu u Rangunu, i kako je, prosto domaćinski, zainteresovan razgovarao o brigama i uspesima mlade Burme.*

— *Svuda, svuda je pristajala njegova prilika. Drug Tito se brzo i spontano utopio u mnoštvo oduševljenih radnika na naftunosnim poljima u Čaoku. Sećam se — nastavio je Oto Deneš — organizatori dočeka bili su postavili neku žicu između prostora na kome je, kako su mislili, trebalo da se odigrava protokolarni deo posete i ostalog dela zemljišta. Bila je to neznatna prepreka za druga Tita koju je on prosto — preskočio i, približivši se radnicima, izmešao se s njima. I tada se ponašao kao pravi »evropski Aung-San« — kako su često voleli da ga nazivaju Burmanci prema svom voljenom nacionalnom heroju, koji se, opet, svojevremeno, pre no što su ga neprijatelji ubili, ponosio svojim nadimkom »azijski Tito«.*

Citavo to vreme kamere dvaju mlađih umetnika pratile su događaje, ličnosti i predele. Stvarali su se filmovi »Tito-Zindabad!« iz Indije, »Otvorena srca« iz Burme; zatim »Inle — jezero mašte«, »Lepotica Burma« i »Burma — kako je prijatelji vide«.

— *Bio je to posao lep i težak. Hiljade metara smo snimili, ništa nismo hteli da propustimo. Često smo i nehotice smetali nametljivom kamerom. Kako smo žeeli da budemo neprimetni, i kako to nikako nismo uspevali!*

U tim danima punim tempa i događaja, nismo nikada dolazili u priliku da razgovaramo sa drugom Titom. Tek na kraju posete, kada je već trebalo da se rastanemo sa Burmom, pao je predlog da se svi Jugosloveni snime za poslednje kadrove filma.

Mladi reditelj se nije priključio velikoj i vedroj grupi. Predsednik Tito je bio jedan od retkih koji je to zapazio.

— Zašto se Vi niste slikali s nama? — upitao je Deneša.

— Pa, ja radim taj film, druže Predsedniče —

Prilikom posete Pulskom festivalu jula 1966. godine, Tito se susreo sa filmskim umetnicima. Trenutak kada Predsednik čestita Ljubiši Samardžiću na ostvarenim ulogama u nagrađenim filmovima *Štićenik* i *San*.

odgovorio je umetnik.

— Mislim da film zato ništa ne bi izgubio ako biste se i Vi na njemu videli — rekao mu je na to drug Tito.

Potom je došao period sređivanja i montaže hiljade metara filmske vrpce. Divni egzotični prizori, dvorci kakve može da zamisli i realizuje samo istočnjačka mašta, bujna vegetacija, ogromni, tek započeti poslovi velikih i tek probuđenih naroda, a, ipak, u centru svega — voljena i velika Titova ličnost.

Bio je to dug i ne baš lak posao. Filmove je prvi put trebalo prikazati na Brionima prilikom posete burmanskog premijera U Nua Jugoslaviji.

— *Sedeo sam pred filmskim platnom, negde u poslednjim redovima gledalaca — seća se Oto Deneš. — Činilo mi se da se ta projekcija nikada neće završiti. I, kao što to obično biva ako ste dugo i nestrpljivo radili — izgleda vam da je sve moglo biti bolje, ubedeni ste da su gledaoci nezadovoljni, da niste baš najslavnije obavili svoj posao. Takve, nimalo svetle misli obuzimale su me sve dok filmovi nisu završeni. Tada je Jovičiću i meni prišao premijer U Nu i čestitao nam. Drug Tito je stajao uz njega i osmehivao se, a kada je već pošao kod nas, rekao nam je: »Mislim da su ovo dobri filmovi. Ovo su vrlo dobri filmovi!« Rekao je to na svoj jednostavan, srdačan način, razbio tako moje sumnje i nepoverenje u delo do koga mi je bilo veoma stalo. Kakvom su me srećom ispunile Titove reči! Bila je to najkraća, najlepša i najdraža kritika koju sam ikada dobio!*
(1959)

Tokom dugogodišnje baletske karijere imala sam čast da se desetinu i više puta sretnem s Predsednikom i ti susreti uglavnom su proticali u okvirima predviđenim protokolom. Maršal bi posle našeg nastupa došao da nas pozdravi, tu i tamo bi se nekome obratio direktno ili bi neko od nas smogao malo hrabrosti da ga oslovi, popili bismo po čašicu, eventualno se slikali... i to bi bilo sve. Kratko, i bez pravog kontakta koji je, verujem, svako od nas umetnika priželjkivao. Mogli smo, dakle, samo da se zadovoljimo spoljašnjim utiscima: Tito je bio privlačan i imao je sve one osobine koje imponuju — inteligenciju, šarm, duhovitost, eleganciju, a iznad svega autoritet!

U neka lepa vremena kada je publika hrlila u pozorište, a naš balet bio jedan od najboljih u Evropi, da ne kažem u svetu, i Predsednik je češće dolazio na predstave. Jedan od najpopularnijih posleratnih baleta, »Ohridsku legendu«, koreograf Dimitrije Parlić tek što je obnovio, odabравši mene za ulogu Biljane, a kolegu Boru Mladenovića kao Marka.

Čuli smo uoči predstave da će doći i Predsednik, s gostima. Njegov dolazak označio je buran aplauz prisutne publike u Narodnom pozorištu. Mi, iza scene, nismo ga videli. Virili smo kroz otvor teške zavese ne bismo li ugledali maršala koji je sedeо u centralnom delu na prvoj galeriji.

Njegovo prisustvo, čini mi se, izazvalo je onu vrstu napetosti koja, umesto da inhibira, pomaže igračima da bolje rade i doprinose uspehu igre. Ako je i bilo treme, ona je postojala samo do trenutka kada se digla zavesa. Bila je to jedna od veoma dobrih predstava »Ohridske legende«. Po završetku maršal je došao na scenu, pohvalio nas, popili smo po čašu šampanjca, malo popričali,

fotografisali se. Taj susret protekao je na način koji sam pomenuša na početku — strogo protokolarno.

Povodom stogodišnjice smrti indijskog pesnika Gandija, Bora Mladenović i ja bili smo pozvani kao gosti pozorišta na Crvenom krstu, gde je trebalo da odigramo nešto na indijsku muziku. Proslavu je uveličao dolazak Predsednika. Po završetku programa, još tako reći zadihani, u kostimima, sa šminkom, pozvani smo u pozorišni salon. Kako je zaista bilo malo mesta, posedali smo gde smo stigli, uglavnom na naslone fotelja u kojima su se smestili gosti. Atmosfera je bila krajnje opuštena, bez ustezanja se pričalo o raznim komičnim nezgodama naše profesije i svima je bilo priyatno. To je potvrdilo i njegovo odbijanje da krene dalje gde su ga čekale druge obaveze. Ostali smo još da pričamo, očarani maršalovom neposrednoću i divnim osećanjem za humorno. Zato mi je to najdraži od svih susreta s Predsednikom.

Inače, moj prvi susret bio je šezdesetih godina, u vreme kada sam tako reći tek zakoračila na scenu Narodnog pozorišta. Jednoga dana rečeno nam je da smo pozvani u Beli dvor gde ćemo za Predsednika i jednog visokog gosta igrati »Bahčisarajsku fontanu«. Kakvog uzbudjenja za mladu balerinu! Videti Tita uživo, možda razgovarati s njim, videti Beli dvor!

Pozornica je bila smeštena u prekrasnom parku, na otvorenom, pored jednog jezerceta. Verujem da je prizor u kojem su naše krhke figure lebdele osvetljene reflektorima, u tami noći, bio zaista prekrasan. Tito je s gostima sedeo s druge strane jezera i činio se suviše dalek. Dok je moje telo poslušno išlo za taktovima muzike, moje misli bile su

zaokupljene drugim — hoćemo li videti Tita uživo, hoće li nas uopšte primiti?

Naravno, prijema je bilo, a umesto korpe s cvećem, beogradski balet dobio je gigantsku zdelu svežih malina. Poklon je bio originalan — i sladak!

Prvi susret zapamtila sam po malinama, a poslednji po jednom izuzetnom osećanju ponosa. Titov gost tih dana u Beogradu, pre nekoliko godina, bio je Leonid Brežnjev. U Saveznom izvršnom veću organizovana je svečana večera na koju je bilo pozvano nekoliko beogradskih umetnika, uz druge goste. Sto je bio u obliku slova p (ćirilicom), s nekim tridesetak zvanica.

Iako je gost dolazio iz jedne velike zemlje, a njegov domaćin bio iz neuporedivo manje, zdravica koju je održao naš Predsednik bila je izrečena na način koji me je veoma uzbudio. Tog trenutka bila sam ponosna što pripadam zemlji koja стојиiza takve ličnosti kao što je Tito. Videlo se da je velika ličnost, čovek od velikog autoriteta u svetskoj politici, miran, superioran, koji ume i sme da kaže. To su osetili svi prisutni, pozdravivši njegov govor snažnim aplauzom.

(1980)

Milka Stojanović

Bilo je to jedne noći 1970., posle one nezaboravne predstave »Otela« u beogradskom Narodnom pozorištu, sa Mariom del Monakom, najvećim tenorom sveta, i Milkom Stojanović, u glavnim ulogama. Izvođenju čuvene opere prisustvovao je predsednik Tito. Oduševljen umetnicima, pozvao ih je u goste po završetku predstave.

— *Bili smo razdragani uspehom i čestitkama koje nam je predsednik Tito uputio — seća se Milka Stojanović. Steklo se te večeri sve najlepše što se u životu umetnika može dogoditi. Pojavila sam se sa velikim partnerom, pred našim voljenim Titom! Iako sam više puta pevala pred Predsednikom Republike, iako sam znala da voli operu, da ceni moj glas i talent, uvek sam pred njim imala užasnu tremu. Te večeri sam doživela ovacije i Titov poziv za posetu.*

Brzo smo se spremili, ceo ansambl, i otišli na Dedinje, Titu u goste. Dočekao nas je srdačno, domaćinski, kako je to valjda samo on, na svetu, umeo. Negde sam jednom pročitala da od osobina naših naroda najviše ceni poštovanje, hrabrost, otvorenost i gostoprимstvo. Nosio je u sebi i vedro ispoljavao sve te osobine. Kad smo stigli, srdačno se pozdravio sa svima nama, još jednom nam svima lično čestitao, a zatim smo svi seli u jednom od salona. Dobila sam najpočasnije mesto, do Tita! Neobično sam se radovala i ponosila zbog toga, mogla sam i lično da mu se obratim. Atmosfera prisna, srdačna, drugarska. Sećam se da je Del Monako bio fasciniran i veličinom i jednostavnosću Titove ličnosti. U jednom trenutku spontano se poveo razgovor o umetnosti i umetnicima. Druga Tita su obavestili da sam na tu predstavu »Otela« stigla iz Minhena nekoliko minuta pred

U jednoj od poseta SSSR-u, Predsednik Tito je gledao nadahnuti program Omladinskog ansambla iz Omska. Tom prilikom Tito je požeo da ove umetnike vidi i jugoslovenska publika. Omladinci iz Omska, uzbrzo zatim, došli su u našu zemlju. Stari poznanici našli su se još jedanput na okupu, 26. februara 1966.

početak. Pohvalio je moju kondiciju i upornost. Tada sam dozvolila sebi, valjda zbog takve atmosfere i ispoljene Titove brige za život i rad umetnika, da mu se i požalim. Rekla sam mu da patim od nesanice, pretpostavljajući da je to zbog čestih putovanja, promena klime, mnogih gostovanja i odgovornosti koju osećam pred publikom i svojom zemljom. Tito me je pažljivo slušao, a onda mi je gotovo prekorno rekao da o svom zdravlju, pa i o dobrom snu, moram da povedem računa. Izneo mi je svoje iskustvo u tom pogledu i to će pamtitи dok sam živa. Rekao je kako je sam sebe navikao da pre važnih poslova i odluka, samo ako ima vremena, zaspi brzo i odspava onoliko koliko mu vreme dozvoljava. Dodao je da treba u sebi pobediti nesanicu. Veoma je vredeo taj savet druga Tita.

Milka Stojanović je, kao i više naših najistaknutijih umetnika, bila često pozivana da peva pred Titom i njegovim gostima.

— *Bila je to uvek velika čast za sve nas. Osećala sam se ponosna kao Titov gost i srećna što učestvujem u programu. Silno sam želeta da mu nekom prilikom zbog poštovanja i divljenja koje sam osećala prema njemu poklonim nešto. Jednom sam bila pozvana da pevam u Karadorđevu, posle velikog lova i večere koju je Tito priredio za strane diplome. Mislila sam šta bih mu ponela i odlučim da to bude moja tek snimljena ploča s arijama koje sam najradije pevala. Ipak, pitala sam drugove iz Predsednikove pratnje i oni nisu imali ništa protiv. Pevala sam prvo, te večeri ariju Mimi iz »Boema«. Drug Tito mi je čestitao, a ja sam mu, i dalje ne verujući da sam zbog treme pevala kako najbolje umem prilično stidljivo pružila svoju ploču, zamolivši ga da primi dar. Tito se nasmešio i primio moj*

U komunikativnost i srdačnost druga Tita uverili su se i svi prisutni na prigodnom programu u Prištini, 25. marta 1967. godine. Posle priredebe Predsednik se uhvatio u kolo pored Nedžmije Pagaruše.

skromni poklon.

Sećam se nezaboravnog dočeka 1978. godine na Brionima. Bila je jaka zima, vladao je grip. Našoj grupi umetnika skrenuta je pažnja da vodimo računa o zdravlju druga Predsednika, da mu se ne približavamo suviše, zbog moguće infekcije. Bili smo, naravno, puni razumevanja, jer smo znali da druga Tita uvek čekaju mnogi državnički poslovi i da bi bila šteta ako bi zbog infekcije morao makar i koji dan da odsustvuje. Ali, Tito je bio domaćin izuzetno pažljiv i srdačan. Nekako, kad se završio program, u ponoć, drugu Titu su čestitali Novu godinu najbliži, visoki gosti i lični prijatelji.

U jednom trenutku ugledao je grupu nas umetnika, srdačno nam prišao i upitao nas šta čekamo, što ne sednemo za njegov sto. Gotovo u horu smo odgovorili da se bojimo da mu ne prenesemo grip. Tito je odmahnuo rukom i sve nas pozvao. Mislima sam da je u takvoj, razdraganoj atmosferi, nepodesan repertoar koji pevam, pa sam to kazala drugu Titu. A on mi je na to rekao da uvek u programu želi da čuje i neku opersku ariju. Onda sam zamolila da otpevam nešto po svojoj želji. Drug Tito je rekao: »Samo izvoli«. I otpevala sam ariju Liu iz opere »Turandot«. Mislim, bolje nego ikada, jer mi je drug Tito srdačno pljeskao. Veselje se nastavilo. Neko nam je rekao da bi Predsednik želeo da Živan i ja pevamo u duetu. Naravno, oduševljeno smo prihvatali i zajedno otpevali, prvo »Tiho noći, moje zlato spava«, a zatim »Sa Ovčara i Kablara«, pesmu koju je Tito naročito voleo.

Niko, valjda nikada neće zaboraviti makar i kraće susrete s Titom a ja se osećam bogatom i prebogatom, srećnom što sam imala više prilika da budem njegov gost.

Tito je ljude ohrabrvao u razgovoru i

upućivao na otvorenost. Ja sam to prosto osećala i toliko sam se ohrabrla, u jednom razgovoru o samoupravljanju u pozorištu, da sam drugu Titu slobodno iznela jednu svoju, smatrala sam, veliku manu. Bila sam baš tih dana izabrana u umetničko veče svog pozorišta. Priznala sam da teško savladujem samoupravljanje, terminologiju, da često ne umem samoupravljački da postupim kako bih želeta i morala. Bilo je to, doduše, pre petnaestak godina, kad se samoupravljanje tek probijalo u pozorišne kuće. Tito se blago nasmešio i rekao da za sve ima vremena, da će, ako nastojim, vremenom postati samoupravljač, ali da je moja prvenstvena dužnost da svoju umetnost poklanjam našoj publici, i slavu jugoslovenske umetnosti časno prinosim svetom . . .

(1980)

Olivera Marković

Više od dvadeset puta poznata dramska umetnica Olivera Marković nastupala je pred Titom. Nezaboravan je svaki taj trenutak, a ona nam je ispričala iz mnoštva susreta dva izuzetno upečatljiva.

— Pre gotovo dve decenije, sećam se, bio je rođendan druga Kardelja. Na okupu su bili najблиži saradnici druga Tita i Kardelja, nekoliko prijatelja i jedna grupa umetnika. Kad smo završili sa svojim, za ovu priliku pripremljenim programom, drug Tito me je pitao šta spremam i kakvi su mi budući planovi. Kazala sam mu da ćemo uskoro otići na gostovanje u SSSR.

Nakon povratka iz Sovjetskog Saveza, opet sam imala priliku da budem uz predsednika Tita. Odmah se interesovao za naš nastup u SSSR, posebno je želeo da zna kako nas je primila publika. Prenela sam mu ne samo oduševljenje sovjetskih gledalaca, nego i jednu istinitu epizodu — razgovor s taksistom u Moskvi koji je bio oduševljen što vozi mene, jugoslovensku građanku, i tom prilikom divio se ličnosti druga Tita. Kad je to slušao, Tito je rekao: »Jeste, ruski narod nas ceni.«

Nikad neću zaboraviti ni premijeru Krležinog »Vučjaka« kojoj je Tito prisustvovao zajedno s Krležom i saradnicima. Poslao mi je na scenu veliku korpu cveća na kojoj je dominirala mašna, u obliku jugoslovenske trobojke. Naravno, cveće je davno uvenulo, ali sva sećanja i tu vrpcu čuvaću zauvek.

(1980)

Petre Prličko

— Ja sam iz Titovog Velesa i ponosan sam što moj grad nosi ime tog našeg velikog čoveka, druga Tita — počeo je svoju priču Petre Prličko, istaknuti makedonski umetnik glume, koji je, pored mnogih drugih priznanja, nosilac i nagrade AVNOJ-a.

Roden u legendarnom veleškom Kojniku, mahali u kojoj se »sve događa«, Prličko je tu još kao dečak video mnoge vojske ...

— Marširali su tu, pred mojim očima, Mladoturci, koji su pevali pesmu »Ileri«, što znači »napred«; pa onda — Garibaldinci sa svojom »Cara biondina, capricciosa . . .«, pa Bugari sa pesmom »Veliki je naš vojnik« i Srbi sa Soluna uz svoje pesme i koračnice . . . Video sam čak i Zuave, te živopisne vojнике francuskih kolonijalnih trupa, od kojih smo mi, dečaci, naučili jednu neobičnu igru . . . A onda sam dočekao, već u zrelosti svojoj, da ulicama Velesa koračaju partizani koji su pevali »Hej, Titova mlada armija!«. Bili su to dani slobode i sreće.

I tako — kada bi me neko zapitao koji mi je bio najsrećniji dan u životu, odgovorio bih bez razmišljanja: to je dan moga prvog susreta sa Titom, Vrhovnim komandantom mlade armije. Takvu sam tremu imao tada, pred taj susret, kakvu nisam imao ni pred jednu svoju premijeru, čak ni kada sam igrao Molijerovog Tartifa . . .

— Međutim — nastavlja Petre Prličko — kada sam sreo te plemenite oči, namah je iščezla i moja trema . . . Beše to neki veliki prijem u Belom dvoru, u Beogradu. Kako sam išao iz jedne prostorije u drugu, obreo sam se najednom u grupi u čijem je središtu bio drug Tito. Iz njihovog razgovora shvatio sam da su to nagrađeni istraživači rudnih blaga. Slušao sam Titov razgovor sa njima i, priznajem, ta

Predsednik Tito je u godini proslave jednog veka postojanja Narodnog pozorišta u Beogradu u više navrata posetio ovu pozorišnu kuću. Posle predstave baleta *Ohridska legenda* Tito se na sceni našao u zagrljaju izvođača, 1. oktobra 1968.

tema, taj razgovor, bili su mi »španska sela«. A Tito je sa toliko razumevanja, znalački postavljao pitanja, komentarisao odgovore, pa opet pitao, slušao... Bilo je u tome nečeg iskonskog — bar se meni tako činilo. Čekao sam samo da kaže: »Kopajte tamo — tamo ćete naći!«

— Svoj drugi susret sa Titom doživeo sam na Filmskom festivalu u Puli 1962. godine. Posle prikazivanja makedonskog filma »Do pobede i dalje« u režiji Žike Mitrovića, trebalo je da se susretnemo sa drugom Titom. I — opet me je uhvatila ona ista trema, kao onda, pre nekoliko godina... Reših da ja ne odem. Neće se, valjda, primetiti, pa bilo je tu toliko ljudi. Ali — Titovom oku ništa ne izmiče. Rekao je: »Ne vidim ovde Prlička!« Naravno, odmah su došli da me potraže. I tako — stignem sa zakašnjnjem i — još većom tremom zbog toga. Tito kao da je to osetio. Načinio mi je mesto do sebe — bio sam najstariji u ekipi — i odmah me na onaj svoj prisni način koji razbija svaku nelagodnost upitao: »Prličko, onaj veliki kamen, što ste ga na filmu podigli, je li bio pravi?« »Druže Tito, ako sam ja dočarao da je pravi — onda je tako!« — odgovorio sam. »A zašto se, onda, kamen onako ljuiljao na vetu kada ste ga ostavili?« — primetio je uz smeh drug Tito. Naravno, svi smo se smeiali — odmah se stvorilo prijatno, lepo raspoloženje...

— Nemojte misliti da »navijam« za svoj stalež, ali meni se čini da drug Tito neobično voli glumce — zaključio je Petre Prličko.
(1978)

Nenad Jovičić

— *Stajali smo u gustom čestaru očekujući hajkače. Sa nestrpljenjem sam mislio na trenutak kada će se, možda, pojaviti veliki i strašni divlji vepar. Tada će, mislio sam, Tito opaliti iz svoje puške i životinja će se srušiti. A ja ću sve to do detalja uhvatiti svojom kamerom...*

Bilo je to prilikom jednog lova na divlje svinje u Bačkoj. Snimatelj Nenad Jovičić stajao je u zasedi neposredno iza druga Tita, »naoružan« samo svojom kamerom.

— *I tako, napregnuto sam iščekivao, verujući da je i drug Tito okupiran samo mislima na lov i divljac. Trgao sam se kada mi je prišao jedan mlad oficir iz pratnje. »Drug Predsednik Vam poručuje« — rekao mi je — »da se popnete na neko drvo i sa njega snimate. Vi nemate oružja, a divlja svinja može da bude opasna po život ako joj se nadete na putu. Pronašao sam zgodno i bezbedno mesto među granama jednog velikog drveta i nastavio svoj posao.*

To je jedan od prvih susreta našeg istaknutog filmskog snimatelja Nenada Jovičića sa predsednikom Titom.

— *Bio sam njime impresioniran!*

Mladi umetnik tada nije ni slutio da će mu bliska budućnost doneti izvanrednu priliku da duže vremena i sasvim izbliza prati Predsednika.

— *Sa svojim prijateljem Oтом Denešom, režiserom, krenuo sam u daleku Burmu. Trebalо je da za filmsko preduzeće UFUS snimimo seriju filmova »UFUS vas vodi kroz svet«.*

Kroz nepodnošljivu tropsku jaru, po pritajenoj i opasnoj površini Bengalskog zaliva, brzinom od 4 morske milje na sat, putovali smo indijskim brodom »Džala Durga«.

TITO, POZORIŠTE I FILM

— *Mi nismo tada ni znali — seća se Nenad Jovičić — da je »Džala Durga« prodata Burmi kao staro gvožđe. Inače, sigurno bismo se smrtno uplašili tajfuna koji nas je »za dlaku« mimošao, preteći nam samo izdaleka svojom uvis ustremljenom »pijavicom«, uzvitlanim vodenim vrtlogom koji se bio uzdigao ka beličastim i pretećim horizontima vrele i uskomešane pučine. Imali smo sreće! Na tom brodu, neposredno posle vesti koju smo čuli preko radija — da nas je tajfun mimošao, saznali smo da drug Tito uskoro dolazi u Burmu. Bili smo srečni što se naše putovanje poklopilo sa njegovim i — odlučili smo čvrsto da o tom istorijskom boravku snimimo film...*

Ali, lakše je bilo zamisliti nego ostvariti. Snimanje tih filmova nije bilo predviđeno, finansijska sredstva nisu bila obezbeđena. Zato je snimatelj, sam, sa malo novaca i mnogo dobre volje, krenuo iz Burme u Indiju — u susret Predsedniku i njegovoj pratnji.

— *Stigao sam u Bombaj natovaren samo svojom kamerom, u jednom jedinom odelu — priča Nenad Jovičić. — Opile su me boje ovih čarobnih »vrata Indije«. Bio sam frapiran njihovim šarolikim skladom i »uvrteo« sebi u glavu da film moram snimati u koloru. Ta moja želja, toliko u suprotnosti sa malim sredstvima kojima sam raspolagao, odvela me je najvećem filmskom magnatu Indije — Patelu. Izvanredno ljubazan i predusretljiv, Patel me je vodio da mi pokaže svoje ateljee, svoja studija, čak — svoju kuću sagradenu na čuvenim »visećim vrtovima« Bombaja. Bilo je to kao da su oživele stranice iz nekog romana Luisa Bromfilda. Rezultat tog poznanstva bio je za mene povoljan: stotinak metara američke kolor-trake nabavio sam po relativno niskoj ceni.*

Jubilarnom stotom izvođenju opere *Boris Godunov* prisustvovao je drug Tito. Nakon predstave dugo se zadržao u razgovoru sa Miroslavom Čangalovićem, nosiocem naslovne uloge.
Narodno pozorište u Beogradu, 25. februara 1968.

Uzbuđen, snimatelj je čvrsto pritiskao uza se kameru dok se Tito iskrcavao na pristaništu »Vrata Indije«.

Bio je to za Nenada Jovićića početak jednog neočekivanog puta jer — on se nije odmah vratio u Burmu, kako je to bilo predviđeno. Neočekivano je nabavljen novih sto metara trake. Presrećan, sa ručnom torbom i kamerom u rukama krenuo je snimatelj na prekrasni, stotine i stotine kilometara dugi put. Krenuo je kao »padobranac« — kako su ga, uostalom, svi i nazivali u šali — jer za njega nije bilo predviđeno mesto u vozu. Ali — šta je to smetalo! Indija je nudila svoje lepote radoznalom objektivu. A tu je bio i Tito! U sasvim neposrednoj blizini.

Valjda zbog onog nezaboravnog utiska sa lova u Bačkoj, Nenad Jovićić je strasno želeo da snimi predsednika Tita u lovnu na tigrove. I to — u istom kadru sa tigrom!

— *Saopštio sam tu svoju želu generalu Žeželju. »Baš ste vi, filmadžije, neki čudan svet!« — rekao mi je general kroz smeh. Ali, uskoro mi se pružila prilika. Bio je priređen veliki lov na tigrove u gustoj indijskoj džungli. I, opet sam stajao iza druga Tita, koji ovom prilikom, istina, nije bio lovac — već samo posmatrač. Odjednom, ne znam ni sam zašto, stavio sam kameru u pokret, a u tom momentu baš jedan ogroman riđi tigar, prekrasan u svojoj divljoj gracioznosti, proletoeo je ispred druga Tita i moje kamere.*

— *Divno! — skoro sam zaurlao. »Šta je to bilo? — iznenada se okrenuo i upitao drug Tito. »Imam ih!« — uskliknuo sam ponovo, sasvim nekontrolisano. General Žeželj je objasnio drugu Titu da sam ostvario svoju veliku želu: snimio sam ga sa tigrom u istom kadru!*

Bogate su i divne te uspomene iz Indije. Nezaboravni prizori koje je pružao osunčani Tadž-Mahal, beli spomenik jednoj velikoj ljubavi. Uz tu prekrasnu građevinu Jovićić je snimao predsednika Tita i njegovu pratnju sa izuzetnim zadovoljstvom. Bilo jeisto toliko slikovito i živopisno uklopliti naše ljude u neobični ambijent Simle, grada pod himalajskim vrhovima, u kome caruje čudna vrsta drskih i veselih majmuna.

— *Ali mesto gde sam najdublje, i ako hoćete najpotresnije osetio Indiju, bio je Benares na Gangu. Dolazili smo sa reke. Široki Gang gubio je već rumene odsjaje krupnog, zalazećeg sunca. Nalazili smo se raspoređeni u dva broda. Ja sam bio u prvom. Drug Tito sa svojim najbližim saradnicima u drugom. Još pre no što smo stupili na obalu, pozdravio nas je sjaj upaljenih baklji i neko čudesno bruhanje što dopire iz hiljada grla, šum tihih glasova koji izgovaraju nepoznate, zvučne reči. Bio sam već na obali kada je brod sa drugom Titom pristajao uz kej. Iza sebe prosto sam čuo disanje ogromne mase, osetio njen uzbudnje i njenu želu da bude što bliže onome koga je došla da pozdravi. Čuo sam čak kako su počele da pucketaju debele bambusove oblice, koje su, povezane jakim konopcima, odvajale gusto mnoštvo od praznog prostora na keju, gde su bila parkirana kola pripremljena za druga Tita i njegovu pratnju...*

— *Setio sam se priča o tome kako se u ovom istom Gangu svake godine, prilikom pranja vernika u »Svetoj reci«, dave hiljade fanatizovanih ljudi potisnutih masama onih koji hoće što pre da uđu u mirne i mutne vode. Istovremeno slušao sam poklike iz hiljade grla: »Zindabad, zindabad!« (Živeo, živeo!) i pucketanje bambusa koji je popuštao pod*

Dragica Tomas

navalom ovog zastrašujućeg ushićenja.

— Iz mase su izašla tri mudraca da poklone Titu zlatnu jabuku Benaresa. Oduševljenje je dostiglo vrhunac. Odjednom, bambusova barijera je popustila — našli smo se u masi... .

— Uspeli smo da se ipak nekako dohvativimo kola i krenemo kroz gусте povorke praćeni usklicima i crvenim sjajem baklji.

— A kada smo stigli na mesto određeno za stanovanje, komentarišući ovaj nesvakidašnji i uzbudljivi doživljaj, konstatovali smo da među nama nema dvojice Jugoslovena: novinara — specijalnog izveštča »Politike« Miroslava Badojića i Tanjugovog dopisnika iz Indije Bože Rafajlovića. Pomislili smo da smo ih izgubili u onom mnoštvu. Medutim, kasnije se ispostavilo da je Bafajlović, koji je poznavao Benares, odmah odveo Badojića na poštu da bi poslali Beogradu izveštaj sa ovog veličanstvenog dočeka.

— Uveliko je bio mrak i moja kamera bila je nemoćna da bilo šta zabeleži, što ni danas ne mogu da prežalim — završio je Nenad Jovičić.

— Ali, moje oči zauvek su upile onaj prizor, ona tamna i lepa lica osvetljena crvenim odsjajem vatre, moje uši nisu zaboravile onaj tih i moćni šum probudene, ushićene, drevne Indije. »Tito — Zindabad!« — govorilo je sve u Benaresu, Bombaju, Simli, Delhiju... A tako smo i mi nazvali svoj film.

(1959)

Pred Predsednikom Titom nastupila sam četiri puta. Prvi put to je bilo u Jajcu 1968. godine povodom proslave 25. godišnjice AVNOJ-a. Priredena je tada Svečana akademija u Spomen-domu, u režiji velikog Bojana Stupice. Učestvovali su izabrani umetnici iz svih naših republika i pokrajina.

Kako se blžilo veče izvođenja, pojačavala se kod mene i trema, a i strah od neuspjeha.

Kada je program počeo sala je bila ispunjena do poslednjeg mesta. Naš Predsednik sjedio je u prvom redu. Ja se nisam usudila da ga pogledam sa scene od nekog silnog, neobjašnjivog, divnog uzbudjenja. Govorila sam pjesmu Mirka Banjevića, crnogorskog pjesnika, »Bazgovor kostiju«, iz poeme »Sutjeska«. To je jedna potresna revolucionarna pjesma.

Nisam uopšte mogla da kontrolišem sebe kako govorim, kao da sam bila u transu. Tek ogroman aplauz koji se prołomio trgao me je iz tog stanja. Kada sam se sa scene povukla, Bojan Stupica me je potapšao. To je bio dokaz da je sve dobro prošlo.

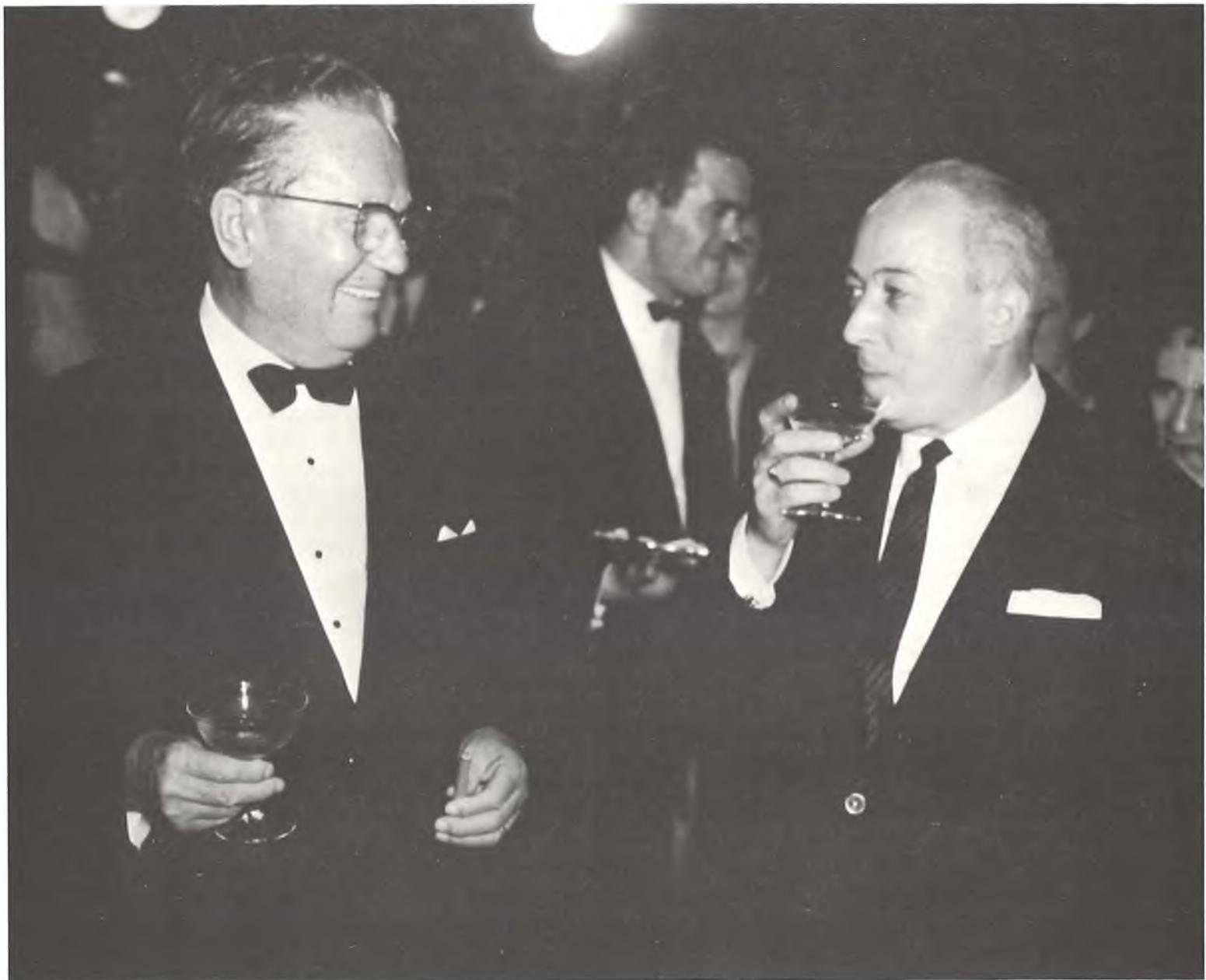
Kada je program završen, priredjen je veliki prijem na koji su bili pozvani umjetnici — učesnici programa. Naš Predsednik stajao je na ulazu u tu veliku svečanu salu i sa svima nama se rukovao. Kada je meni pružio ruku, rekao mi je — to sam dobro zapamtila i pamtiću za ceo život:

— Dobro ste govorili.

Zapamtila sam tada da mi je, između ostalih, cestitao na interpretaciji i naš Veljko Milatović, čovjek koga izuzetno poštujem, čovjek koji je veliki prijatelj umjetnosti.

Predsednik Tito ostao je sa nama dugo i neki glumci su sa njim prisno razgovarali: Mira Stupica, Mira Župan, Ljubiša Jovanović... Ja se nisam usudila da mu pridem. Samo sam ga

Predsednik Tito bio je veoma zadovoljan predstavom *Ohridska legenda*.
Odao je najviša priznanja Dimitriju Parliću za koreografiju i režiju
ovog baleta.
U beogradskom Narodnom pozorištu, 1. oktobra 1968.

Predsednik Tito je prisustvovao proslavi 100. godišnjice Narodnog pozorišta u Beogradu. Pre izvođenja komada *Podvala Milovana Glišića*, Tito sa programom predstave, 22. novembra 1968.

čitavo veče posmatrala i divila se tom velikom čovjeku.

Moj drugi nastup pred našim Predsednikom Titom bio je na Žabljaku, u avgustu mjesecu 1970. godine. U programu koji je priređen učestvovao je i moj voljeni suprug, glumac Petar Tomas, što me je posebno ispunjavalo radošću.

Petar je govorio Šantićevu pjesmu »O Boki Kotorskoj«, a ja jednu veoma dirljivu, revolucionarnu pjesmu Jure Kaštelana, u kojoj majka u logoru, iza žica, piše sinu da istraje u borbi za slobodu i da ni po koju cjenu, pa i cjenu njene smrti ne posustane. Po tom sunčanom danu, uz prekrasni pejzaž Žabljaka — pred Predsednikom Titom i ogromnom masom ljudi i žena, u čijim su očima iskrile suze dok sam govorila tu potresnu pjesmu — odvijao se još jedan izuzetan trenutak u mojoj glumačkoj karijeri i u mom životu. Još pamtim taj dugi aplauz kakav se rjetko u mom poslu dobija. A ja, tada sam i nesvesno gledala samo u ruke našeg Tita koje su mi srdačno pljeskale.

Treći nastup pred drugom Titom bio je februara 1975. godine, u Miločeru, prilikom jednog od njegovih boravaka u Crnoj Gori. Trebalо je da govorim anegdote Sule Radova, protkane duhovitošću i šalom na račun nas Crnogoraca. To je podrazumevalo da glumac mora biti izuzetno opušten i smiren, da bi mogao nekog da nasmije i razonodi. Pošto sam se ranije pred drugom Predsednikom predstavila isključivo kao dramska glumica, bila sam posebno radosna što mi je ukazano povjerenje da upravo ja govorim anegdote sa ovim specifičnim humorom.

Potpuni nestanak i najmanji trag treme nastupio je onog trenutka kada se naš drug

Tito od srca nasmijao po završetku ove anegdote:

*Koji ljeb Crnogorci najviše iju?
Ako ga iju — najtvrdi!
Koju vodu piju?
Ako je piju — najbistriju!
A kojim putem Crnogorci najrađe idu?
Prijekim!*

Ispraćena sam osmjesima i aplauzom. Na kraju, rečeno nam je da će se naš Predsednik fotografisati sa učesnicima u programu. Prirodno da je želja svih nas bila da budemo što bliže Titu. U toj žurbi, pomalo i gurkanju, ja se nisam baš najbolje snašla, pa sam stala na samom kraju. Drug Tito, kao da je u mojim očima pročitao tugu što neću moći da budem bliža njemu, obratio mi se ovim rečima:

— A što ste se Vi tamo sakrili?

Zamolio je da mi naprave malo mjesta i ja sam se našla baš pored njega. Tu fotografiju čuvam kao jednu od najdražih stvari koje posedujem.

Maja 1977. godine dobila sam poziv od Miroslava Belovića, reditelja Jugoslovenskog dramskog pozorišta, da učestvujem na Svečanoj akademiji u čast 85-tog rođendana našeg Tita. Naravno da sam sa ogromnim zadovoljstvom prihvatile taj poziv.

Akademija je održana u velikoj sali Doma sindikata u Beogradu. U programu su i ovoga puta nastupala velika imena jugoslovenskog pozorišta i muzike. Svi su se trudili da pruže najviše što mogu i program je izuzetno uspio.

Svaki slobodan trenutak kada nismo bili angažovani tekstrom, neprekidno smo gledali u druga Tita. Nije nam promaklo da se našem drugu Predsedniku pojavila i suza u oku, koju nije skrivaо — kao reakciju na neki tekst, na rječi koje mu umjetnici upućuju sa scene.

Filibert Benedetić

Mislim da nije potrebno posebno naglasiti izvanrednu čast koju je predsednik Tito ukazao Gledališču slovenske narodne manjine u Trstu dolaskom na predstavu »Tri sestre«, kojom je naše pozorište gostovalo u Beogradu marta 1969. godine, na sceni Jugoslovenskog dramskog pozorišta. Predstavu je režirao Bojan Stupica, u to vreme upravnik Jugoslovenskog dramskog, pa smo nas dvojica sačekali predsednika Tita u pozorišnom foajeu, u prisustvu brojnih gostiju i novinara, uz obavezno sevanje bliceva i zujanje kamera.

Stisnuto sam mu ruku rekavši koliko smo srečni i ushićeni njegovim dolaskom, na šta je maršal odmah spontano dodao da ne preterujem jer mi umetnici nikada nismo ushićeni. Tom primedbom Tito je odmah uspostavio dobar kontakt, što je inače njegova poznata odlika u susretu s ljudima. Ponudio me je cigarom i stvorila se topla atmosfera iako smo svi mi, još čas pre toga, bili napeti u iščekivanju tako važnog gosta.

Predstavu je pratio pažljivo, čak ponavljaajući replike, onako više za sebe, i jednog trenutka se okrenuo ka meni i prošaputao: »To je glumac koji je igrao Leona u »Glembajevima«. Bio sam više nego iznenaden predsednikovim pamćenjem jer su »Glembajevi« u Gavelinoj režiji igrani u Trstu 1951. godine.

U pauzama između činova razgovarali smo o našem pozorištu, slovenačkom pitanju u Italiji, našim školama, oduzimanju zemlje, problemima omladine. Tito je temeljno poznavao materiju i probleme, do detalja. Rekao nam je da je potrebno stvoriti uslove za što bolju saradnju sa Italijom i naročito se interesovao za omladinu. Kada sam mu rekao da je naša omladina aktivna, rekao je: »Da, dobro ste to rekli 'naša omladina'.«

U pozorišnom programu bila je štampana moja pesma »Ne jokaj zemlja«, koja je počinjala stihovima:

*Hvala za sonce ki me okopa,
hvala za burjo, za češnje, za skale.
Za moj mali narod hvala,
in za živlenje.
Ne jokaj zemlja,
hvala da lahko govorim s teboj.*

Tito je to pročitao, za trenutak se zamislio i mirno rekao: »Zemljo, nije potrebno da plačeš, biće sve bolje.«

Ništa manje treme nije imao ni ansambl našeg teatra, deleći uzbudjenje s kolegama iz Jugoslovenskog dramskog. Zbog napetosti neki delovi susreta Tita s našim glumcima verovatno su mi promakli i ne sećam ih se više dobro, ali se, recimo, sećam da je drug Tito srdačno razgovarao s Dušanom Kalcom, jednim od učesnika predstave. Njih dvojicu povezivao je događaj iz vremena kada je Tito ilegalno radio, putujući po svetu, pa je na putu za Pariz spavao kod Kalca u Trstu.

Danas kada više nema Tita među nama, a ni Bojana Stupice, osećam ogromnu zahvalnost — prema Bojanu jer je uspeo da takvog gosta kao što je predsednik republike dovede da nas vidi na delu, a prema Titu što je ansamblu Gledališča i meni lično priredio praznik kakvih je malo u životu umetnika. Titov dolazak na predstavu »Tri sestre« bio je ujedno i priznanje dugogodišnjem radu slovenačkih entuzijasta i njihovoj umetnosti!

(1980)

Po završetku predstave *Podvala* kojom je Narodno pozorište obeležilo jedan vek postojanja, Tito je došao na scenu i čestitao Pavlu Minčiću, Branislavu Jeriniću, Stanislavi Pešić, Ratku Sariću i ostalim izvođačima na uspešnim glumačkim ostvarenjima. U Beogradu, 22. novembra 1968.

Meri Boškova

Imala sam sreću da druga Tita vidim nekoliko puta. Prvi put videla sam ga lično i bila blizu njega 1949. godine, kada su dodeljivane prve Državne nagrade. Bila sam pozvana u Beograd, zajedno sa svojim kolegom Petrom Pličkom i režiserom Dimitrom Kjostarevim. Ne mogu da vam objasnim to osećanje da ču da vidim druga Tita i da ču se sresti oči u oči sa njim. Naučila sam i jednu recitaciju od Ace Šopova, specijalno sam je naučila za druga Tita, njemu da je kažem.

Stigli smo na Dedinje, u Beli dvor. Svi nagrađeni su imali prijem — činilo mi se da se nalazim u bajci, zato što je tu trebalo da se sretнем sa drugom Titom. I odjednom ulazi On, nastaje jedna čudesna tišina, pozdravlja se sa mojim kolegama, bilo je dosta i naučnika, lekara, profesora... i polako osećam da dolazi prema meni. I konačno stiže do mene i upita me odakle sam. Jeden trenutak sam ga gledala u oči, to su bile oči koje nisam u svom životu srela, verovatno da ih neću ni sresti. Odjednom ona trema što sam je imala, ono uzbuđenje iščeze — sasvim me osloboodi, uspela sam da kažem da sam Makedonka i da sam član Drame Narodnog teatra u Skopju. Upita me kako radimo, šta spremamo — uspela sam da mu kažem ono što je trebalo. Ovim hoću da kažem koliko me je oslobođio, mislila sam da neću moći da kažem ni jednu reč, međutim, razgovarali smo tako kao da smo se pre toga videli već nekoliko puta. To je bio jedan čudesan susret koji nikad u životu neću da zaboravim.

Još jednom sam se srela sa drugom Titom. To je bilo 1959. godine u Beogradu, kada smo proslavljali 40 godina Komunističke partije Jugoslavije. Imala sam tu čast da učestvujem na svečanoj Akademiji, na Sajmištu, sa

Povodom proslave 25-godišnjice Republike, u Jajcu je 28. novembra 1968. prireden prigodan program u kome su uzeli učešća umetnici iz svih naših republika i pokrajina. Posle priredbe provedeni su nezaboravni trenuci sa Predsednikom Titom.

recitacijom »Tutunoberaćite« Koče Racina. Kada se završila Akademija, sve oči, svi mi koji smo bili na sceni, bili smo okrenuti drugu Titu. Osetismo da dolazi k nama. Svi se pogledasmo, zanemeli od radosti da će doći kod nas i da ćemo se izbliza videti. I dode konačno do nas, pozdravi se sa mojim kolegama recitatorima. Svi su žeeli da napravimo zajedničku fotografiju. I odjednom drug Tito poče da se okreće, kao da traži nešto, i na moju sreću, iako sam bila skrivena iza Čangalovića, on me izvuče i reče mi: »A ti dodi pored mene!« Ja od radosti... ja nikad... zaista nemam reći i ne mogu ništa da kažem posle ovog. Našla sam se pored njega, uzbudena, ču se frenetičan aplauz publike. I ja sama počeh zajedno sa njima, eto tako, spontano da aplaudiram... to se vidi i na fotografiji, imam i fotografiju — zbumjena, zbumjena, prepuna od zadovoljstva. Srećna, eto, da sam se ja, Makedonče, našla tu, kraj druga Tita.

(1980)

Josip Pejaković

*Rodio sam se u Titovoj Jugoslaviji.
Ja i ne pamtim drugu nego samo
Titovu.
Stanovao sam u Ulici Maršala Tita.
Vojsku sam služio u Kasarni »Maršal
Tito«.
Završio sam u roku rudarstvo i bio
sam Titov stipendista.
Svoj prvi radni odnos zasnovao sam
u rudnicima
Tito — Banovići.
I tako, ja sam stalno uz Tita.*

Mislim da ova pjesma koju sam napisao 1977. godine za predstavu »Čovjek kao mi« najbolje ilustruje moje raspoloženje 1977. godine kada smo gotovo svi željeli dati svoj doprinos obilježavanju velikih naših i Titovih jubileja. Imao sam ogromnu sreću da te godine učestvujem na centralnoj proslavi u Domu sindikata u Beogradu. Kao umjetnik, svoj prvi susret sa Titom sam imao te godine iako je želja za tim susretom postojala gotovo trideset godina. Od onog dana kada sam u svom rodnom Travniku ponio prvi put štafetu pa sve do dolaska u Sarajevo, razmišljao sam kako bi to bilo: da budem u blizini najdražeg čovjeka.

Impresioniralo me to što smo svi izvođači, a bilo nas je skoro 700, u sebi imali isto osjećanje. Bila je to jedna generacija istomišljenika koja je devet dana radila jedan posao koji se u normalnim okolnostima radi mnogo više. Sve sa jednom željom — što bolje reći. Došao je i taj dan, vođen izuzetnom rukom Miroslava Belovića i ogromnom odgovornošću.

Nas četvoro smo predstavljali jednu republiku. Uradili smo taj časni posao na vrlo zavidnom nivou jer je pred nama bio čovjek pred kojim se ne može grijesiti i ne smije podbaciti. Cini

mi se da je naša pojedinačna i grupna djelatnost dobivala sasvim drugu dimenziju ushićenja i radosti i nadasve onog umjetničkog nivoa koji nedostaje inače umjetnosti kojom se bavim: iskoristiti sansu, prostor i vrijeme, ovladati sobom i biti najbolji. U dvorani je bilo gotovo hiljadu ljudi. Ja nikoga nisam vido osim Tita. Jednostavno zato što je taj trenutak moje umjetničke radosti bio posvećen njemu. Imao sam osjećaj, gledajući ga, da mu ništa nije promaklo, da je svako pojavljivanje ili oglašavanje umjetnika na sceni u njemu uvijek pobudilo interes da pogleda u brošuru i sazna ime izvođača. Na njegovom licu se vidjela ocjena izvedbe, nije ni želio da je sakrije. Bio je vrlo uzbuden ali je to stalno potiskivao u neki drugi plan čuvajući svoje već poznato dostojanstvo jer je i on duboko osjećao odgovornost trenutka. Živio je za nas i saučestvovao u našim tremama i time pomagao da cijela manifestacija dobije onu dimenziju koju stvarno i zasluzuje.

Bilo je nešto čudesno kad su se pojavila djeca. Zaigralo je to oko o kome su i Krleža i Čolaković i Joža Rutić i Vidmar i Ribar pisali, ali čini mi se da ni jedan nije opisao to što sam vido to veče. Oni su ga poznavali u drugim situacijama, kada su te oči reagovale u nekim težim vremenima. Te oči su bile tople, ljudske, okupane raspoloženjem jedne mladosti i htjeli mi to ili ne, jedne izvjesne sigurnosti jer pred Titom je mladost. Pred Titom su njegova djeca. Pred Titom su bili sljedbenici jednog novog življenja. Bilo je veličanstveno. Bilo je neponovljivo. Ne vjerujem da će više ikada u umjetničkoj karijeri imati takav osjećaj i mislim da ne postoji pisac koji bi to mogao opisati. To samo treba doživjeti. Ako moja umjetnička preokupacija u budućnosti

Nakon završetka programa proslave 25-godišnjice Drugog zasedanja AVNOJ-a, 28. novembra 1968. u Jajcu, ponovo su se sreli Predsednik Tito i Božidar Jakac. Obnovljene su uspomene na novembarske dane 1943. kada je slikar izradio tako poznate Titove portrete. Razgovoru je

prisustvovao i Ljubiša Jovanović, prvak Jugoslovenskog dramskog pozorišta.

Veljko Bulajić

bude težila savršenstvu, pokušaću dokučiti taj trenutak. Kad ovo kažem mislim na zanimanje jer sam već kao tridesetogodišnjak obasut raznim priznanjima i pohvalama — gradskim, republičkim i saveznim. Taj mi trenutak pomaže da shvatim kako je to što donose ova priznanja tako prolazno, tako nepredvidivo i ne mogu reći beznačajno jer bih time povrijedio one koji su u tom trenutku mislili da mi time odaju priznanje. To godi ali je u nekom petom planu u odnosu na trenutak 24. maja 1977. godine u 20 sati u Domu sindikata, jer ja nisam trideset godina maštao da dobijem Sterijinu nagradu, ne znam da li sam uopšte i maštao o njoj, niti sam razmišljao o tome da li će me jednog dana u Zagrebu gledati sedam hiljada ljudi, ali sam trideset godina gorio i izgarao za tim trenutkom. Zato je, vjerovatno, i bio tako velik.

Završio bih sa pjesmom koju sam posvetio Aliji Sirotanoviću:

Rujem te, zemljo, a ti ruješ mene.
Srce ti param, zemljo, utrobu tvoju
vadim
za bolje dane i tvoje i moje.
Volim te, zemljo moja, jer svima si
nam dala
čeličnog sina al' srca ljudskog.
Tita si nam dala.

(1980)

Svečana projekcija i premijera filma reditelja Veljka Bulajića održana je 29. novembra 1969. godine u Sarajevu u velelepnoj Skenderiji. Protokol je najpre predviđao da Predsednik posle prikazivanja filma ostane sa glumcima, a među njima su bila i svetska imena, na večeri. Kako je sutradan trebalo da podje u posetu Dalmaciji, prisustvo Predsednikovo na večeri je došlo u pitanje. Ipak, kako se to često događalo, i ovoga puta Tito je bio sa glumcima. Tada je dugo razgovarao sa Orsonom Velsom i Julom Brinerom. Veljko Bulajić se seća:

— *Predsjednik me je znao pitati: zašto ne stvorimo uvjete da istaknuti svjetski režiseri upravo u Jugoslaviji snime neki vrijedan film, pogotovu ako imaju teškoća negdje drugdje. Bilo mu je posebno stalo do toga da Orson Vels snima kod nas. Prema Velsu Tito je imao poseban odnos. Cijenio je njegov šarm i otvorenost, duhovitost, iskrenost. Vels je govorio uvijek ono što je mislio. Mislim da se to jako svidjelo Titu. Uza sve to, Vels je i veliki umjetnik. Ali, mislim da je Tito prema Orsonu Velsu osjećao i posebno poštovanje. Naime, Vels je bio prvi značajniji čovjek Amerike među umjetnicima i javnim radnicima koji je još 1942. počeo seriju napisa o izdaji Draže Mihajlovića.*

Svaki put kad sam se sretao s Titom, obavezno me je pitao za Velsa: kako je, šta snima, šta sprema. Kad sam jednom govorio da trenutno ne radi ništa, da nema angažmana, gotovo je ljutito prokomentirao: „Pa dobro, zašto ga mi ne angažiramo da snimi film u Jugoslaviji“. Znam dobro da bi se Tito bio obradovao da je Orson Vels u našoj zemlji, koju je on kao i Tita duboko cijenio, napravio jedno svoje značajno djelo.

Gertruda Munitić

Titovi omiljeni glumci, kaže Bulajić, bili su Boris Dvornik, Milena Dravić, Ljubiša Samardžić, Fabijan Šovagović, Bata Živojinović. Sjećam se da mu je Šovagović, koji je interpretirao lik poremećenog komandanta Boška, bio jedan od najboljih glumaca u »Neretvi«. Sviđao mu se i lik pukovnika Krenzera kojeg je tumačio Hardi Kriger. Za vrijeme snimanja filma, Tito je osobito dobar odnos imao sa Julom Brinerom. Pitao me je jedanput, nekoliko mjeseci poslije završetka rada na filmu:

— Dobro, šta je bilo sa Brinerovim šoferom? Kad sam mu rekao da je poznati glumac u Trstu, na rastanku nagradio šofera koji ga je vozio u toku snimanja sa milijun dinara, Titu je bilo drago. Svidio mu se taj gest:

— Lijepo je kad ljudi koji su toliko stekli znaju drugima dati.

A to su samo detalji sećanja.

(1980)

Pred Titom sam prvi put nastupila 1973. godine u Jajcu na proslavi tridesetogodišnjice II zasjedanja AVNOJ-a. Poziv za nastup na koncertu sam dobila od Umjetničkog ansambla JNA. Poslije koncerta su svi umjetnici bili pozvani na večeru sa Titom. U jednom momentu drug Vladimir Bakarić me poveo da se upoznam sa predsjednikom. Željela sam da mi se potpiše na pozivnicu ali kad smo došli do Tita, primijetila sam da sam je zaboravila na stolici. Drug Bakarić je rekao: „Druže Tito, Gertruda želi da te upozna i pita da li ti se svidio koncert“. U tom momentu sam zanijemila i bila sam toliko zbumjena da nisam mogla reći ni „dobar veče“. Tito je to primijetio i odmah razbio moju tremu rekavši: „Čestitam Vam. Krasno ste pjevali uspavanku partizanke. Dirnuli ste me. Vidite, Vi ovdje predstavljate Bosnu a Dalmatinu ste, a Čangalović je Bosanac a predstavlja Srbiju. To mi se svida. To je slika našeg bratstva i jedinstva.“ Zapanjila sam se njegovim poznavanjem operske umjetnosti i obaviještenosti o nama umjetnicima. On je znao gdje sam rođena i gdje sam pjevala do tada i pitao me zašto nisam angažovana u Beogradu. Tada mi je rekao da bi me volio cuti kao Rozinu u „Seviljskom brijaču“. Iznenadilo me kako je pravilno ocijenio moje glasovne mogućnosti i koliko je imao muzičkog znanja.

Najveće priznanje su bile Titove riječi pohvale ali mi je veoma draga i pismena pohvala koju sam dobila poslije tog nastupa:

»Osjećam obavezu i prijatna mi je dužnost da se lično zahvalim Vama na učešću u koncertu i ličnom angažovanju, na Vašem dostoјnom držanju i umetnički visoko datoј interpretaciji, što je, bez ikakve sumnje, doprinelo opštem

Tito čestita Ljubi Tadiću na upečatljivoj igri i kreaciji naslovne role u predstavi *Odbрана Сократова и смрт*.
U Beogradu, 11. decembra 1968.

uspehu koncerta, a time i uspehu umetničkog ansambla JNA u celini.

**Načelnik
Umetničkog ansambla JNA
pukovnik
Vojislav Šiljegović.**

Drugi susret s Titom sam imala u Bugojnu 1977. godine i od tada sam često pjevala pred drugom Titom u raznim prilikama. U Bugojnu sam pjevala napitnicu iz prvog čina »Travijate« i Tito je našao vremena da mi se zahvali i kaže: »Divno ste pjevali napitnicu. Hvala, Gertruda.«

Teško je izdvojiti bilo koji od susreta s drugom predsjednikom i reći da je najdraži ili najljepši. Svi susreti s Titom su najljepši i svima se pamte zauvijek. Na Supetu na Braču 1977. godine se desilo da smo Boris Dvornik i ja zakasnili i došli tek kada je ručak bio gotov i gosti se spremali na razilazak. Kada je Tito video da smo stigli, rekao je da želi još da ostane i da nas čuje. Pjevala sam ariju »Daleko je moj biser mora« iz »Male Florami« i ariju iz »Splitskog akvarela« od Ive Tijardovića. Uvijek kad sam pjevala Titu, želio je da čuje i »Daleko je moj biser mora«. Nije to bilo samo zbog moje tople i osjećajne interpretacije, kako ju je on ocijenio, nego zato što je tu pjesmu veoma volio našavši u njoj nešto od ljepote cijele Jugoslavije.

Drug Tito je želio da čuje što više od mog repertoara. U vili Tikveš kod Belja, kada je kod Tita u posjeti bio Janoš Kadar, imala sam priliku da otpjevam šest-sedam arija iz opera i opereta. Njegova memorija je bila genijalna. Tom prilikom u čestitci se sjetio: „Hvala za Jajce, za Bugojno, Supetar... i još ćemo se vidjeti“. Bio je neposredan i topao i činilo vam se, kad ste s njim, da ga godinama znate. Pred njim

se nije moglo ponašati drugačije nego otvoreno i iskreno jer je on stvarao takvu atmosferu. Uvijek je rasterećavao osjećanja krutosti i tremu. Poslije tog susreta, na Brionima, za dan Jugoslovenske narodne armije, pjevala sam ariju Rozine. Znajući Titovu želju da gleda cijelu operu, prije nego što sam počela pjevati, rekla sam da će pokušati da odglumim i odigram ariju kao da sam na sceni. Titu se to dopalo i zahvalivši mi na dobroj izvedbi rekao je da je prvi put bio na koncertu koji je ličio na predstavu.

Neposredno nakon toga dobila sam poziv za doček Nove godine. Pjevala sam Norinu iz „Bala pod maskama“. Bila sam prehladena, ali nisam mogla da se ne odazovem takvom pozivu. Drugi dan sam opet pjevala i pošto sam se liječila čajevima i tabletama i dobro se odmorila, glas mi je bio sasvim u redu. Tito je to primijetio. Njemu se nije moglo zabušavati jer je imao mnogo znanja i osjećaja za muziku. Zato sam uvijek pred nastup imala tremu i veliki, veliki respekt i poštovanje. Bila je velika odgovornost nastupati pred Titom jer je djelovao fascinirajuće i umjetnik je morao da se potpuno preda.

Bila sam i na Vangi. To je, možda, najljepši doživljaj koji sam imala. Bilo je čudesno. Vanga je Titovo djelo. Tu je sve urađeno predsjednikovom rukom. Pili smo vino koje je Tito pravio i na odlasku, svi koji smo tada nastupali pred Titom, dobili smo po korpicu mandarina koje je Tito uzgojio. Te mandarine je uzbajao da bi pokazao našim poljoprivrednicima da i na sjeveru naše zemlje, iako se smatra da je klima preoštra za to, mogu da uspijevaju.

Divan je bio i susret u Kašteletu 1978. godine kada smo davali »O kućo mala« Ive

Milena Dravić

Tijardovića. Poslije te predstave je rekao: »Bogami, ovo mi se svida. Volio bih još jednom gledati, tada bih drugačije gledao. Krasan humor i dobra muzika.«

Od svog prvog nastupa pred drugom Titom željela sam pjevati onako kako bi se njemu svidjelo. I uspjela sam. Kao rijetko koji umjetnik, imala sam čast i priliku da pred Titom otpjevam sav svoj repertoar osim Đilde. Izuzetno je cijenio umjetnike i nikad nije dozvoljavao da se razgovara dok umjetnik nastupa. Bio je najbolji slušalac na svijetu i za to mu beskrajno hvala. Pažljivo je slušao svakog umjetnika i svako ko je nastupao imao je osjećaj da Tito samo njega prati. To njegovo držanje je tražilo da se umjetnik maksimalno angažuje i da u svakom trenutku daje najviše što može.

(1980)

U sećanjima Milene Dravić je dosta susreta sa Predsednikom. Događali su se na raznim mestima, u razna vremena, veoma često posle projekcija na Pulskom festivalu.

— *Jednom prilikom sam sa grupom naših glumaca, reditelja i scenarista bila u poseti našem Predsedniku na Vangi. Izuzetno ljubazan domaćin pokazao nam je celo ostrvo objašnjavajući nam sve što nas je interesovalo. Naravno, mi smo bili radoznali i stalno smo pitali i zapitkivali. Protokol je predvideo da taj susret traje dva sata, a mi smo u gostima ostali znatno duže.*

Dok je razgovor tekao u najboljem raspoloženju, mene je Predsednik „izgrdio“. Ne znam ni sama kako sam tada izgledala, ali Predsednik mi je rekao da treba da se ugojam. »To važi i za Vas« — okrenuo se »strogog slovenačkoj glumici Manci Košir koja je uvek imala manekensku liniju.

Na tu posetu Predsedniku podseća me i jedan poklon koji sam dobila. Dok nam je pokazivao svoju foto-laboratoriju i mnoge fotografije koje je snimio, odvojio je jednu — bio je to detalj sa ostrva — i dao mi je za uspomenu.

Tokom godina bilo je mnogo prilika za susrete. Svojeveremno, a u vreme posete američkog predsednika Džeralda Forda, bila sam pozvana na svečani prijem. Drug Tito je i tada našao vremena za svakog svog gosta. Kao i obično, on je o svima nama sve znao: i šta ko radi, i šta ko snima, i šta igra na televiziji. Tada je baš na televiziji bila zabavna serija »Obraz uz obraz« i bila sam veoma polaskana kada mi je rekao da mu se svida i da je gleda kad god ima vremena.

(1980)

Vukosava Doneva

Svakom čoveku predstavljalo je posebnu radost da bude u neposrednoj blizini našeg dragog Tita.

Ja, kao umetnica, imala sam tu čast i tu radost 1968. godine, prilikom obeležavanja 25-togodišnjice AVNOJ-a, u našem legendarnom Jajcu. Za tu svečanost bio je pripremljen recital. Bila sam delegat iz Makedonije. Zajedno sa mnom bili su i moji kolege Petre Prličko i Dragi Kostovski. Bila sam uznemirena, bila sam uzbudena. Kako će uspeti naš recital, kako ćemo sve ono što smo spremali i radili da pokažemo pred drugom Titom? Recital je prošao u uzbudjenju, u svečanosti, a ono što će mi ostati u sećanju to je razgovor, tačnije, prijem koji smo imali kod druga Tita. Sedela sam naspram njega, sa jedne strane je bio drug Edvard Kardelj, a sa druge Mira Stupica . . . i dalje drugi umetnici. Drug Tito me je upitao »Da li ste Makedonka?« Bila sam iznenadena što se obratio meni. Odgovorih: »Da« . . . i dalje dodade: »Znate šta, Vaša recitacija me je posebno inspirisala.«

Ne mogu da opišem šta se tada dešavalo sa mnom. Posle toga sam shvatila zašto me je On pitao da li sam Makedonka — ja sam recitovala pesmu »Teškoto« Blaže Koneskog, u čiju je suštinu utkano sve ono što znači makedonski narod — i da te lepe reči nisu upućene samo meni lično. Veoma mi je žao što se nismo fotografisali te večeri, ali imam njegov potpis na programu koji su nam dali sa posebnom zahvalnicom za učestvovanje u Recitalu.

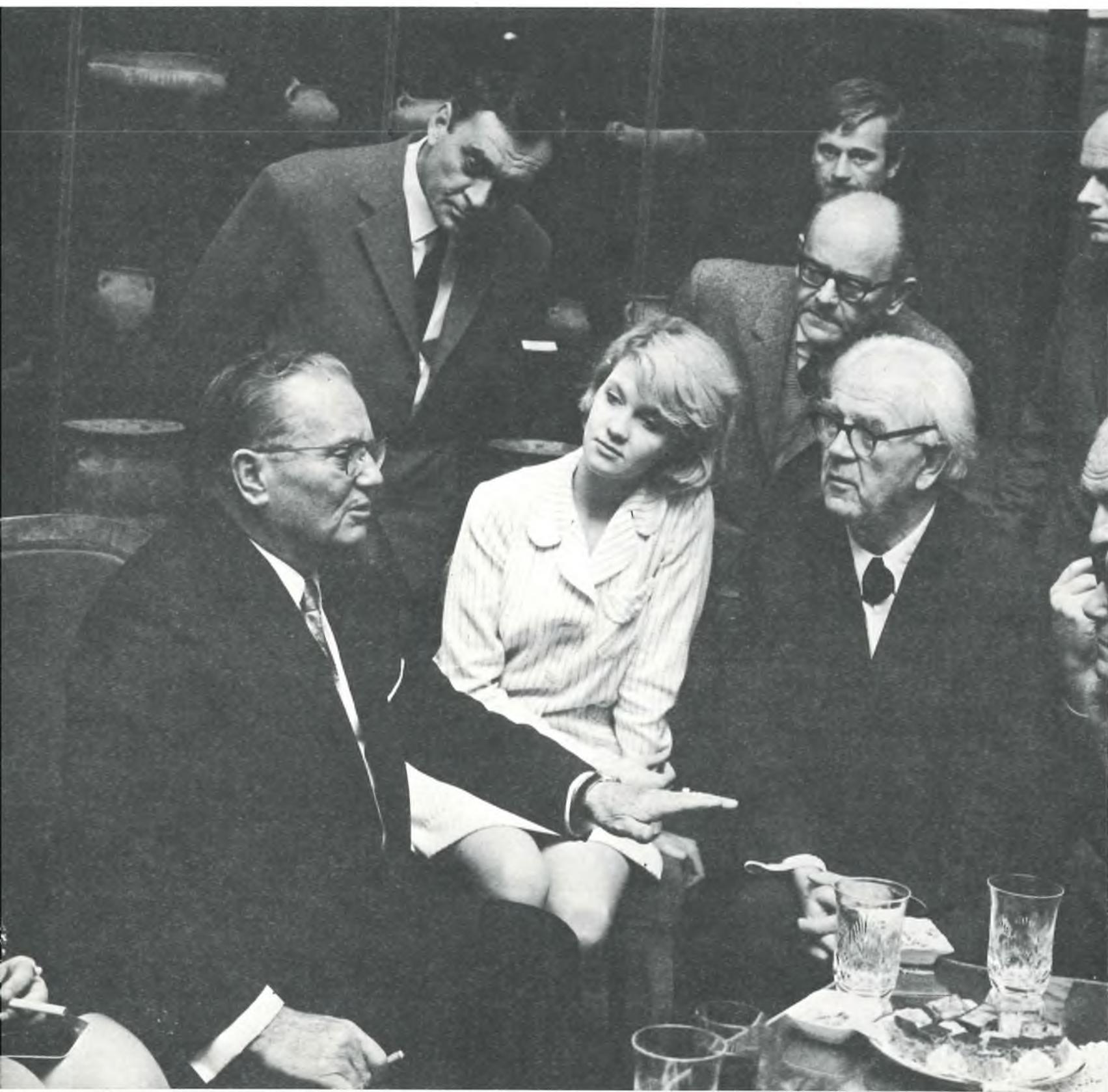
Godine 1969. drug Tito je bio prisutan u Skopju na obeležavanju 25-godišnjice ASNOM-a. Tada sam takođe učestvovala u recitalu koji se održao u Univerzalnoj sali, međutim —

Posle predstave *Odbrana Sokratova i smrt*, drug Tito je mimo protokola ostao do dugo u noć razgovarajući sa umetnicima Jugoslovenskog dramskog pozorišta.
U Beogradu, 11. decembra 1968.

nisam imala sreće da se još jednom lično sretнем i porazgovaram sa njim.

Odonda, uvek se setim toga razgovora, na ono šta je značilo to veče. Na sve ono što je on rekao — interesovao se za našu tvorevinu, za to što znači dramski umetnik u našoj socijalističkoj zemlji i šta bi i kako bi trebalo da radimo i da osećamo našu profesiju.

Sad, otkad ga nema, mi, u suštini treba da produžimo bez njega, a kao da smo sa njim.
(1980)

Bata Živojinović

Poznato je da je predsednik Tito voleo film. Imao je i svoje omiljene glumce. Među njima je bio i Bata Živojinović koji je preko dvadeset puta imao čast da bude gost druga Tita.

— Teško je izdvojiti bilo koji od tih susreta — jednom je ispričao Bata Živojinović.

Prilikom jednog takvog susreta dobio sam i nadimak od druga Tita. Kaže: »Ti, Zagorac, kako si?« Predsednik je mislio pri tom na moju ulogu u filmu »Breza«. »Nisam ja Zagorac, ja sam Šumadinac iz sela Koraćice!« »Zagorje i Šumadija su po mnogo čemu slični« — prokomentarisao je Predsednik.

Jednom drugom prilikom, rekao sam drugu Titu da zaslužujem visok čin u našoj Armiji. »Kako to?« — iznenadio se. »Pa, druže Tito, ja sam samo Sutjesku prelazio godinu dana, a već više od dvadeset godina ratujem kao partizan i da moje ratne »zasluge« već zbog same dužine ratovanja nisu male. Predsednik me je pogledao, nasmejaо se, »priznaо« je da zaslužujem čin — a ja i danas ratujem! Kad smo već kod Sutjeske i snimanja istoimenog filma, sećam se dana kada je Predsednik došao da poseti ekipu. Neprijateljski avioni su išli u brišućem letu, padale su »granate« i postojala je mogućnost da neko bude ozleđen. Drugovi iz obezbeđenja rekli su Maršalu da se skloni ispod zaštitnog krova, jer i taj filmski rat krije opasnosti u sebi. Odgovor je glasio: »Kad se obezbjede svi glumci, i ja ću u sklonište!«

Drug Tito je veoma dobro poznavao i naš i strani film. Neke filmove je gledao i po nekoliko puta. Od naših filmskih ostvarenja, rekao mi je to prilikom jednog ručka, najviše su mu se dopadali »Sutjeska«, »Neretva«, »Kozara« i »Breza«. U nekom od tih razgovora saznao je da ja, bez obzira koliko su scene u pojedinim filmovima opasne, nemam dublera.

Predsednik Tito u društvu Mire i Bojana Stupice na predstavi *Odrhana sokratova i smrt*.
Atrijum Narodnog muzeja u Beogradu, 11. decembra 1968.

Pružio mi je tada ruku i rekao: »Tako se na pošten način zarađuje hljeb«. Setim se toga često.

(1980)

Ljubiša Samardžić

Bilo je leto hiljadu devet stotina sedamdeset i neke, kad stiže poziv iz Predsednikovog kabineta da trećeg avgusta grupa filmskih umetnika poseti Tita na Vangi. Rečeno je: da ga poseti neoficijelno. Bejah radostan i uzbuden, ali na mukama. Kako se obući na temperaturi od 35 stepeni u pet časova posle podne. Drznem se i obučem lanenu belu košulju i bele pantalone. Kad stigoh na pulski mol, ugledah sve pozvane u svečanim crnim odelima. U mene se useli veliki nemir i taj nemir se poveća ogromno i izvestan stid me obuze kad ispred slavoluka od zelenila videh našeg domaćina u svetloplavom besprekorno sašivenom odelu, s kravatom. Ali, šta je tu je, mišljah, iz ove se kože ne može. Bejah među zadnjima. Uzbudeno sam se pozdravio s Predsednikom, a on, videvši me tako obučenog, sasvim jednostavno reče:

»Ljubiša, danas je zaista tako toplo«. I skide kravatu, skide i sako. Meni pade kamen sa srca.

(1980)

Slavko Pervan

Četiri puta sam radio kao koreograf na završnim svečanostima povodom Dana mladosti u Beogradu: 1977, 1978, 1979. i 1980. godine. U tom periodu sam se dva puta sreo sa drugom Titom. To je uvijek bio doživljaj, susret sa velikom koji ne samo svojim djelima nego svojom ličnošću, pojavom, beskrajno dubokim i toplim očima daje svom sagovorniku mogućnost spoznaje da je velikan. Da je veliki čovjek. Genije.

Prilikom prvog susreta sa Titom primio sam od njega pohvale za svoj rad i za rad saradnika. Za drugi susret s Titom, 25. V 1979. godine, veže me jedna „neugodna“ situacija: poslije predaje štafete i izvedenog programa na stadionu JNA u Beogradu, trebalo je da drugu Titu predam album sa slikama upravo završene manifestacije. Taj album rađen je dijelom na generalnoj probi a dijelom u toku svečanosti (početak i kraj, tj. fotografije sa predsjednikom Titom). Kada sam zgrabio album da bih ga predao Titu, nisam bio siguran da li su sve fotografije na svom mjestu. Nisam očekivao da će Tito tražiti da mu odmah, na licu mjesta, pokažem album, ali „radoznao“ kao i uvijek, želio je da ga tada i pogleda. Bilo mi je veoma neugodno zbog pomisli da sve fotografije nisu u albumu. Dok je Tito listao album, „priznao“ sam mu da nisam siguran da je sve tu. „Ništa, ništa“ — rekao je drug Tito — „važno je da ste napravili lijepu priredbu“. Na kraju se pokazalo da je moj strah bio bezrazložan jer su sve fotografije bile na svom mjestu, pa i ona kada drug Tito prima štafetu.

Tito je uvijek bio poseban stimulans za rad i zadovoljstvo jer je bio izuzetno istančanog ukusa, posebno za umjetnike i njihov rad.

(1980)

Milan Đoković

— *Tito je čest posetilac pozorišta, ali nije često na premijerama — počeo je svoje izlaganje direktor drame Narodnog pozorišta u Beogradu književnik Milan Đoković.* — *Predsednik ne spada u onu ekskluzivnu „premijersku“ publiku. Čini mi se, u tome je izražena i njegova duboka želja da svoje lične utiske o predstavi podeli sa utiscima one obične, svakodnevne, rekao bih pozorišnim jezikom — „prave“ publike.*

Predsednik Tito u Narodno pozorište dolazi u ložu koja se zove po njemu, bolje — koju u teatru zovu „Maršalova loža“, ali koja se, u dane kad on nije u gledalištu, prodaje publici kao i svaka druga.

— *Drug Tito — nastavlja Đoković — najčešće dolazi na komade koji su već igrani. Glumci za njegov dolazak saznaju po tome što se uvek, obavezno, u glumačkom salonu pre predstave pojavi velika korpa cveća sa njegovom vizitkartom — za ceo ansambl, a često još i posebni buketi za tumače glavnih uloga.*

Može se tada zamisliti atmosfera u garderobama!

— *Te večeri kad je Tito prisutan u gledalištu, atmosfera na sceni, u garderobama, sasvim je izuzetna, razume se! Samo — nije reč o tremi. Možda je i čudno, ali glumci pred Titom nemaju onu tremu koju osećaju kad saznaju za prisustvo ponekih ljudi u gledalištu. Nisu to uvek samo strogi pozorišni kritičari!*

Tito je za glumce ona prava pozorišna publika, ona koja voli glumce, pozorište — kao takvo. I — nemir koji se javlja među glumcima, tamo gde radoznaško oko gledaoca ne može da dopre — iza kulisa i u garderobama — izvire iz želje da se te večeri predstava što bolje odigra, kako bi se drugome pričinilo

Tito je voleo film i pokazivao izuzetno interesovanje za ostvarenja u jugoslovenskoj kinematografiji. Tokom snimanja prvog domaćeg ratnog spektakla *Bitka na Neretvi*, Predsednik je primio ekipu filma. U razgovoru sa Silvom Koščinom, Veljkom Bulajićem i Tomislavom Pinterom, 21. januara 1969.

zadovoljstvo; ne da bi se pred drugim istaklo!

To je, možda, tanana i nepozorišnom čoveku neobična razlika, ali — ona postoji!

— *A u ličnom kontaktu, koji drug Tito često uspostavlja sa glumcima za vreme pauza, ili posle predstave, on nikad — bar koliko sam ja to čuo — ne govori kao strogi sudija — kaže Milan Đoković.* — *On ne izlaže svoje utiske sa autoritativnošću čoveka čije je mišljenje presudno, nego upravo govori onako kako smo navikli od njega da čujemo kad govori o umetnosti: prisno, kao ona srdačna publika koja zaista voli pozorišnu umetnost.*

U dva maha na drami, drug Tito je dolazio i na premijere. Prvi put prilikom proslave 80-godišnjice rada u zgradbi na Trgu Republike.

Davao se obnovljeni „Stanoje Glavaš“. Nije potrebno da naglašavam koliko je dolaskom predsednika Republike proslava bila uvećana.

Drugi put Predsednika je privukao šareni i prijatni spektakl Sremčeve ljupke komedije „Zona Zamfirova“, koju je, kao i „Stanoja Glavaš“, režirao Milan Đoković. Tada je drug Tito na prvo prikazivanje došao sasvim neočekivano.

— *Ni danas ne znam šta ga je privuklo baš na tu predstavu — kaže Milan Đoković.* — *Možda je, prepostavljam, bilo posredi i neko, pomalo i sentimentalno sećanje na ilegalni boravak u Beogradu, kada je, opet kažem možda, gledao „Zonu“. Možda je opet zaželeo da uživa u srdačnim i vedrim Sremčevim šalamama.*

I, još nešto je ispričao Milan Đoković o pozorišnom gledaocu — predsedniku Titu:

— *Za nas, rukovodioce pozorišta, uvek se postavlja jedan problem prilikom Predsednikovih dolazaka na predstave: kako da pomirimo opravdanu želju publike da ga*

Uroš Kravljača

pozdravi — na način svojstven našim ljudima: srdačno i temperamentno — i njegovu, isto toliko razumljivu želju da ostane neprimećen, da se tako stopi sa gledaocima, izjednačen sa njima pred zajedničkim pozorišnim doživljajem.

— To rešavamo tako što predstava počinje tačno u određeno vreme. Onog momenta kada se gledalište potpuno zamrači, a scena osvetli — drug Tito diskretno dode na svoje mesto, u prvi mah obično neprimećen od ostalih gledalaca. Tada je on — makar i samo do prve pauze — običan, skroman pozorišni gledalac.

(1959)

Jedan sam iz generacije sretnika koja je odmah poslije rata, 1945. godine, vidjela Tita. I kasnije sam se sretao s njim. U Puli, u Mornaričkoj podoficirskoj školi imao sam sreću da Tita više puta vidim, jer je tada često boravio na Brionima. Tu se odmarao poslije putovanja. Imao sam sreću da vidim i čujem Tita izbliza: kao mornar iz obezbjedenja i slušajući njegove govore po povratku sa puteva.

U to vrijeme sam, zbog nedostatka kadrova, još kao mornar radio u Pulskom kazalištu. Poslije obaveza prema JNA nisam primljen u Narodno pozorište u Sarajevu, pa sam se morao vratiti u Pulu u kazalište. U to vrijeme, zahvaljujući direktoru Pulskog kazališta Miljenku Paraviću, divnom čovjeku, Pulsko kazalište je imalo sreću da pred Titom izvede mnogo predstava i da gostuje na Brionima.

Da je Tito volio umjetnike, mnogo je pisano i rečeno. Ja to mogu samo potvrditi ličnim iskustvom jer sam pred Titom — od pedesetih godina pa do 1977. godine imao sreću da nastupam više puta. Izdvojiću nekoliko „doživljaja“ s Titom. Počeo bih negdje 1953—54. godine. Prvi put sam igrao pred Titom kao glumac u „Zlatarevom zlatu“ Augusta Šenoe u Pulskom kazalištu. Taj nezaboravni dogadjaj ostao je tako u meni usaćen da se sjećam skoro svakog detalja sa te predstave. Predstava je bila specijalno organizovana za sve rukovodioce Jugoslavije sa Titom na čelu. U predstavi sam imao ulogu koja odmah na početku kreće i od silnog oduševljenja i snage doživljaja, izgovarajući prvih par rečenica teksta nisam bio svjestan ni šta govorim ni gdje se nalazim. Medutim, poslije su mi kolege rekle da su svi imali isti osjećaj ali da niko nije griješio. Znali smo da Tito voli biti sa

Od 1977. godine, Jugoslovenske pozorišne igre bile su pod visokim pokroviteljstvom predsednika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Josipa Broza Tita. Drug Tito je ovim činom odao najviše priznanje delatnosti ove institucije u razvijanju i širenju kulture naroda i narodnosti naše zajednice.

U razgovoru sa dr Josipom Vidmarom, predsednikom Sterijinog pozorja, 2. juna 1969.

umjetnicima i nadali smo se da će to htjeti i ovaj put. Ženski dio ansambla je dobio cvijeće, a mi smo očekivali da posjedimo sa Titom. Kad se predstava završila Tito je otisao. Ostali smo sami. Jedino su direktor i njegova supruga otisli sa Titom. Nismo znali gdje su. Glumci su bili kivni na mene i smatrali me krivim što i mi nismo sa predsjednikom, jer sam tada, iako veoma mlad, bio sekretar partijске organizacije. Ja tu ništa nisam mogao učiniti i u toj „žalosnoj“ situaciji sjetio sam se da je iza centralne lože, gdje je inače bio šnajderaj, napravljen priručni bife da bi se na pauzi drug Tito i zvanice mogli osvježiti. Da bih utješio glumce odveo sam ih, bez ičijeg znanja, u taj „bife“. Sjeli smo i počastili se. Naravno, bilo je i suza. Kada smo se malo okrijepili, dozvolio sam sebi da potražim gdje je Tito. Htjeli smo da ga bar vidimo. Bilo je već iza ponoći. Mislili smo da je Tito u Domu mornarice ali smo se prevarili. Jedan milicioner nam je rekao da se Tito i ostale zvanice nalaze u privatnoj kafani „Delfin“ u ulici Treći maj. Na svoju odgovornost smo krenuli prema „Delfinu“. Kad smo došli pred tu kafanu, drugovi iz obezbjeđenja su nas zaustavili i pozvali svog rukovodioca koji je na nas „osuo paljbu“: „Gdje ste vi glumci? Pa dokle će predsjednik da vas čeka!“ Iako smo mu objasnili da nismo pozvani, jer nismo znali da su nas tražili a nisu nas ni mogli naći u onom „bifeu“, uveli su nas. Prethodno se, dok smo mi sami slavili, jedan stariji kolega dosta napio. Kad smo ulazili nekako smo zaboravili na njega tako da je ostao posljednji. Po širini dvorane je bio sto gdje je sjedio Tito. S jedne strane mu je sjedio naš direktor, a sa druge njegova supruga. Preko puta njih je stajao prazan sto. To je bio naš sto. Sto za glumce. Kada smo ulazili Tito

se obradovao i pitao direktora ko je šta igrao te večeri u predstavi. Bio je zadovoljan predstavom. Stigle su stolice, piće i meze. Onaj zaostali drug je plakao i pitao: „Gdje je drug Tito?“ Tito je to primijetio i u jednom trenutku podigao ruku i rekao: „Tu sam“. Ne može se reći koliko smo bili sretni i zadovoljni. Vjerovatno je trebalo i ranije da ode. Bili smo uzbudeni kada je rekao da je želio ostati sa nama. Ostao je do tri sata ujutro. Tada kao i kasnije, govorio je i upozoravao na potrebu, svrhu i važnost pozorišne umjetnosti na Istarskom terenu koji je konačno pripao matici zemlji i kojem je trebalo dati nešto što je njegova kultura. Na zgradu u kojoj smo se tada nalazili je stajala parola — **ZABRANJENO JE GOVORITI JEZICIMA ROBOVA**. Po Titovom odlasku nastavili smo slavlje do zore.

Tito je imao običaj, to je i dokaz da je volio glumce, kad god je u slobodnom vremenu dolazio u Pulu da se odmori, da pozove u svoje društvo i nas. Jednom se desilo da je za vrijeme probe zazvonio telefon i iz hotela gdje je Tito boravio su nas pozvali. Naš direktor je rekao da sakupim članove KP i da podemo u hotel jer Tito želi da u društvu budu i glumci. Ja sam, kao sekretar KP prenebregao to naredenje: „samo članovi KP“ jer sam bio uvjeren da Tito nije tražio samo njih. Prekinuo sam probu i poveo sve prisutne. Na ulazu u hotel šef obezbjeđenja je rekao: „E, moj Uroše, velika ti ta partijска organizacija!“ Plesalo se, bilo je muzike, puno naroda... Tito je rekao: „Želio sam da večeras budem sa vama“ i ostao je dugo, dugo — do zore.

Htio bih izdvojiti neke susrete na Brionima. Ima podatak da je Tito prvi put gledao „Zajednički stan“ D. Dobričanina Pulskog kazališta na Brionima (praizvedba). Za

Umetnici, kulturni i javni radnici okupljeni oko druga Tita na prijemu u čast XIV Jugoslovenskih pozorišnih igara.
Petrovaradin, 2. juna 1969.

vrijeme gostovanja na Brionima sa tom predstavom imao sam lični susret sa Titom. Pošto su Brioni lijep prirodan ambijent u kojem ima dosta plemenite divljači, a ja izuzetno volim prirodu i divljač, obilazio sam Brione i oduševljavao se. Tako sam se sreo sa Titom koji je naišao svojim automobilom. Zaustavio je kola i pošto sam ga pozdravio upitao je: „Izgleda, glumac, da voliš prirodu“. „Volim, druže Tito“. On se nasmijao i rekao: „Nemoj zakasniti na predstavu“ i otisao.

Drugom prilikom smo na Brionima igrali „Lažu i paralažu“. Negdje prije tog gostovanjaizašao je Almanah Pulskog kazališta, na čijoj je prvoj stranici bila fotografija druga Tita i faksimil plakata predstave „Zlatarevo zlato“. Kad smo došli na Brione, jedan stari glumac natjerao me da igramo šah mada ja loše igram. Htio je da igramo u špricer, a ja sam znao da će izgubiti i radije bih platio špricer bez igre. Zanijeli smo se u igru kad je neko iznenada rekao: „Evo Tita!“. Kad smo se trgli, Tito je već bio kraj našeg stola. Ustali smo i pozdravili se s njim. Zagledao se u figure na ploči i kao dobar šahista vidio da je to loša partija. Pitao nas je: „Ko je gori?“ na što sam ja rekao: „Obojica“. Tito se osmijehnuo svojim divnim, blagim osmijehom i odgovorio: „Tako je“ i produžio. Nas dvojica smo bili zadovoljni i kolega je platio špricere, ako je bio bolji, od sreće što je Tito s nama stao.

Jedno popodne Tito je pratilo neke svoje goste. Sjedili su i pili kafu u prostoriji kroz koju smo mi prolazili u salu gdje ćemo igrati. Kad sam naišao, pred Titom je stajao moj kolega a Tito je držao Almanah. Prošao sam u drugu prostoriju a za mnom je došao i taj kolega. Pitao sam ga šta je to razgovarao s Titom.

Rekao mi je da je zamolio Tita za posvetu na Almanahu, a Tito mu je rekao da će dati ako dobro odigra Mitu u „Laži i paralaži“ a ako ne odigra da mu neće dati. Poslije predstave Titov adutant donio je Almanah sa divnom posvetom. Tito je bio zadovoljan igrom.

Drugom prilikom na Brionima Tito je odstreljio srndača. Kao i uvijek poslije predstave, ženski dio ansambla je dobio cvijeće iz Titovog vrtića a svi smo bili počašćeni večerom i vinom. Tom prilikom napravljen je lovački rižot i mi onako gladni poslije predstave nismo govorili konobaru koji je posluživao koliko će staviti rižota u tanjur. Tito se smiješio ali nam nije htio reći da je to samo predjelo. Kasnije više nismo mogli jesti. Prilikom svakog susreta nam je govorio o potrebi kreativne umjetnosti, njenim vrijednostima, o potrebi da umjetnik ne bude ličnost zatvorena u samu sebe i o neophodnosti da umjetnik bude društveni radnik. Govorio je o ulozi umjetnika u društvu i njegovoj angažovanosti.

Jedan od dragih susreta sa Titom bio mi je prilikom proslave 30-godišnjice bezbjednosti u Beogradu kad sam dobio svečanu pozivnicu za tu svečanost u Izvršnom vijeću koju i danas čuvam kao dragu uspomenu. Tada sam govorio tekst čija je tema bila likvidacija ubaćenih diverzanata u našu zemlju. Po izjavi odgovornih drugova, Tito se veoma pohvalno izrazio o tom recitalu i naročito o mojoj izvedbi. I tu noć je Tito proveo sa nama mnogo više sati nego što je protokol predvidio.

Moj poslednji susret sa Titom mi je ostao u trajnoj uspomeni. Bilo je to 1977. godine u Bugojnu. Nikada nisam igrao tako blizu Tita. Uvijek nas je dijelilo gledalište, a ovdje nas je dijelio sto. Igrao sam „Kralja Pilipa“ —

Branko Ličen

ispovijest starog borca Krajišnika o svojim ratnim i poratnim doživljajima. Možete misliti kako sam se osjećao: govoriti ratne doživljaje pred vrhovnim komandantom! To je bilo veliko zadovoljstvo i velika odgovornost. Posmatrajući za vrijeme igranja Tita, njegov divni osmjeħ koji odagna čovjeku svaku tremu, dobio sam još više impulsa da to bude što iskrenije i umjetnički bogatiјe, jer znam da je Tito jako volio i cijenio krajiške borce.

Na žalost, nemam nijednu fotografiju sa drugom Titom . . .

(1980)

Pred Titom sam nastupao u maju 1977. godine, na centralnoj svečanosti u Domu sindikata u Beogradu povodom Titovog osamdeset petog rođendana. Nisam imao priliku da se neposredno sretnem s njim.

Doživljaj koji sam imao kao umjetnik u trenutku svog nastupa ne može se porebiti ni sa jednim prije i poslije toga. Osjećaj odgovornosti i želja da se poezija kaže najbolje i umjetnički najsnažnije na sceni su se pretvorili u magični odnos mene i jednog iz publike — Tita. Tada sam govorio samo o njemu i video samo njegove čudesne plave oči. I pored maksimalne koncentracije koju sam tada imao, poslije nastupa sam ustanovio da uopšte nisam bio svjestan jednog dijela teksta koji sam govorio. Nisam pogriješio, sve je bilo dobro ali prvi put u životu mi se desilo da je rād bio potisnut snagom emocija. U tom trenutku sam samo osjećao duboku vezu sa Titom.

Veličina i snaga Titove ličnosti su se osjećale i na toj distanci na kojoj sam se ja nalazio. Pažljivo je pratilo nastup svakog učesnika i interesovao se ko je on i odakle je.

Trenutak kada sam video da u programu traži moje ime, za mene je bio izuzetan jer jednog trenutka nisam bio za njega anoniman. On je znao ko sam ja.

To što sam kao čovjek i umjetnik doživio nastupajući pred Titom vjerovatno se više ne može ponoviti.

(1980)

Prilikom posete XIV Jugoslovenskim pozorišnim igrama, Tito je u
Petrovaradinu primio nagrađene učesnike.
U trenutku kada čestita Nedi Spasojević dobijenu Sterijinu nagradu za
glumačko ostvarenje, 2. juna 1969.

Kao glumac imao sam tu sreću i veliku čast da više puta budem u neposrednoj blizini, u društvu druga Tita. Ono što mi je neobično drago, a to je da mogu da se pohvalim da sam se sa jednim velikanom ovog stoleća lično upoznao.

Prvi put video sam druga Tita kao borac Dvadesete udarne brigade Četrdeset i pete divizije, odmah posle oslobođenja Beograda, oktobra 1944. na Kongresu omladine Srbije. Kao skojevac i borac izabran sam za delegata tog Kongresa. Ovaj susret ostao mi je nezaboravan jer sam prvi put video tog čoveka pod čijom smo se zastavom i idejom borili za našu novu Jugoslaviju. Pun utisaka, vrativši se ponovo na položaje jer je rat još uvek trajao, ja sam u svome aktivu omladine izneo utiske o tom Kongresu i, ono što je najbitnije, kakav je utisak na sve nas ostavio drug Tito i njegova snažna ličnost od prvog momenta kada smo ga videli, kako se to kaže, uživo.

Kasnije, kada sam se opredelio za svoju životnu profesiju i postao glumac, ponovo sam video druga Tita na predstavi Nušićevog »Puta oko sveta«, u kojoj sam igrao Jovanču Micića. Premijera je bila 1956. godine, a drug Tito je posetio predstavu negde s proleća 1957. godine. To je jedno čudno uzbudjenje, jer očekivali smo da ćemo svakako da se upoznamo lično sa drugom Titom, što se i dogodilo u pauzi predstave, u jednom improvizovanom foajeu pozorišta tadašnje Komedije. U jednom malom odeljenju drug Tito je priredio mali koktel za glumce i lično se upoznao sa svima nama. Bio je veoma zadovoljan predstavom, što nam je bilo neobično drago. Glumac obično voli kada ima nekog u publici za koga igra i tog puta se pokazalo da smo svi imali jednu veliku ličnost u gledalištu za koju smo osetili potrebu da

damo sve od sebe.

Sledeći susret bio je tamo negde 1963. godine, u vreme kada je otvoreno Karadorđevo. Nisam siguran da li je to baš tada bilo, ali sećam se da smo pozvani, nekolicina nas, da budemo gosti u Karadorđevu. Drug Tito, u stvari, želeo je da taj prvi kontakt u Karadorđevu bude sa našim ljudima, iako bi normalno bilo da to bude kontakt sa diplomatskim korom i predstavnicima drugih zemalja. Kao gosti pozvani smo Radmila Bakočević, Olivera Marković, Miodrag Petrović Čkalja i ja. Drugi deo gostiju činila je grupa Mate Miloševića sa Milivojem Živanovićem, Marijom Crnobori i Vikijem Starčićem. Oni su izvodili svoju poznatu pozorišnu igru narodnih pesama i pripovedaka. Taj susret je bio veoma neoficijelan.

Nešto što me je onda jako fasciniralo i na neki način ostavilo dubok utisak, bila je Titova prisnost sa ljudima. Program je trebalo da počne u određeno vreme, u osam sati. Tito je razgovarao sa nama, a njegovi saradnici igrali su biljar u drugoj sali. Onda je Tito pogledao na sat.

— Pa koliko je to sati? — rekao je.

Već je bilo prošlo osam i pet, mi razgovaramo i razgovoru nikad kraja. Drug Tito se obrati svome adutantu Žeželju:

— Milane, gde je ovaj narod. Hoćemo li da počnemo nešto? Evo, drugovi umetnici čekaju.

Nije potrajavao ni jedan minut i svi su se sjatili i požurili da sednu i zauzmu svoja mesta.

Predstava je odigrana uz opšte zadovoljstvo svih prisutnih. Posle toga sledila je drugarska večera gde smo bili svi zajedno. U pauzi, Radmila Bakočević, Olivera Marković, Čkalja i ja izveli smo jedan mali program. A zatim smo ostali do čitavih tri sata ujutro.

Tito je poznavao Bojana Stupicu od predratnih dana. Posle
oslobodenja susreti Predsednika i reditelja bili su veoma česti.
Prilikom dolaska u Jugoslovensko dramsko pozorište, 2. juna 1969.

Posle nekoliko dana, nas četvoro mlađih (eto, onda smo bili mlađi) pozvani smo u Kabinet Predsednika Republike gde su nam uručeni zlatni časovnici za uspomenu na to divno nezaboravno veče. Dabome, ja taj zlatni sat smatram kao neku vrstu posebnog ordena, sa posvetom, i čuvam ga kao veoma dragu uspomenu.

Sledeći susret je takođe bio spontan, u Belom dvoru. Bila je pozvana jedna grupa umetnika: Mija Aleksić, Čkalja, Žarko Mitrović... ne mogu da se setim tačno ko sve. Sedeli smo za stolom sa drugom Predsednikom, razgovarali, šalili se, čak i viceve pričali. Drug Predsednik je, takođe, nama ispričao nekoliko viceva.

Godine 1969, kada je postojalo još Savremeno pozorište, na Crvenom krstu je obeležena godišnjica Gandijeve smrti. Napravljen je jedan poseban recital, jedna predstava posvećena tom dogadaju, na kojoj je bio prisutan drug Tito. Posle predstave, u foajeu, priređen je jedan mali prijem gde smo dosta dugo razgovarali sa drugom Titom: o pozorištu, o umetnosti... Tom prilikom on je izrazio želju da bi voleo da ima vremena da ćešće dolazi u pozorište. Mi svi znamo da je drug Tito voleo da dolazi u teatar ne samo kao gledalac, već i sa željom da se upozna sa umetnicima i pozorišnim poslenicima.

Bilo je tu i više prijema prilikom proslava 29. novembra u Saveznom izvršnom veću, gde sam pozivan kao gost. Bilo je i drugih susreta; kada je dolazio predsednik Alžira Bumedijen, pa prilikom proslava 20. oktobra itd.

Moj poslednji susret bio je u septembru 1979. godine, kada se, posle napornog puta iz Havane, drug Tito jedno vreme odmarao na Tari. Radio Beograd je organizovao program sa većom grupom umetnika. Izveli smo ponešto

od svog programa, rekli ponešto od naših pisaca.

Čak i pre no što sam mislio da kažem nešto o ovim susretima, nisam ni bio svestan koliko ih je puno bilo. Moji ukućani, moja deca (a i mali unuk će porasti), eto, svi oni znaju da sam imao prilike da u nekoliko navrata budem lični gost druga Tita i da se lično upoznam sa njim.

(1980)

Duško Trninić

Moj prvi susret s maršalom Titom zbio se 20. oktobra 1950. godine kada se, kao i svake godine, proslavljalo oslobođenje glavnoga grada. Moja matična kuća, Narodno pozorište, pridružila se svečanoj proslavi premijerom baleta »Balada o srednjovekovnoj ljubavi« Frana Lotke, a u koreografiji Pina Mlakara. Igrao sam Paža, jednu od mojih velikih klasičnih rola i otprilike dve nedelje pred premijeru, za koju se znalo da će je uveličati i prisustvo Predsednika, dobio sam žuticu. U to vreme bio sam na vrhuncu karijere i, ako nije neskromno da kažem — bio sam nezamenljiv!

Odlaganje premijere nije, dakle, dolazilo u obzir upravo zbog tih svečanih okolnosti, aigrati tako veliku i tešku ulogu u jeku bolesti bilo je okvalifikovano od lekara kao ludost. Čak je poznato da i posle ozdravljenja onima koji su imali žuticu savetuju što manje zamaranja, da bi se jetra što manje opterećivala.

Međutim, umetnici nisu baš uvek disciplinovani: kako sam zaista strasno želeo da igram, odlučio sam: nema odustajanja, makar me posle predstave odneli u bolnicu. Nekoliko dana sam dobijao glikozu direktno u venu, kao i pred samu predstavu.

Nikada nisam verovao umetnicima koji su tvrdili da ne znaju šta je trema. Moja je te večeri bila ogromna! Odgovornost pred jednim takvim trenutkom učinila je da mi krv nekontrolisano kola kroz telo, remeteći disanje i puls. Ali, to me je istovremeno držalo u neverovatnoj koncentraciji. Sama činjenica da je u pitanju premijera bila je dovoljna da se nađem u takvom stanju, a dolazak Tita, u pratnji još nekolicine naših političara i dobrog dela diplomatskog kora, činilo je moju napetost većom.

Posle svake predstave koju bi gledao, Predsednik bi nalazio vremena za razgovor s izvodačima.

Tito u razgovoru sa Filibertom Benedetićem i članovima Gledališča slovenske narodne manjine iz Trsta prilikom njihovog gostovanja u Beogradu, 3. juna 1969.

Izvesno je da nisam samo ja bio napet. Svi su bili pod istom vrstom španunga i možda je baš zato predstava bila sjajna. Po završetku, Tito nam je od srca čestitao na uspehu i tako podelio sa nama one prve trenutke radosti i opuštanja.

Posle beogradske premijere, s ovom i još dve predstave, krenuli smo na svetski baletski festival u Edinburg. Bio je to prvi prodor našeg baleta u svet. Kritike su bile izvanredne, i to od stručnjaka koji znaju šta je balet, pa smo i time dobili potvrdu opravdanosti poziva Predsedniku da dođe i vidi nas na delu.

Kasnije, tokom duge karijere, nebrojeno puta sam igrao pred maršalom i njegovim visokim gostima, uglednim državnicima i političarima iz celog sveta, a viđao sam ga i na raznim prijemima na koje su pozivali nas umetnike.

Vremenom sam počeo da se bavim i koreografijom i negde početkom sedamdesetih godina bio sam u prilici da osmislim jedno baletsko veče, u okviru programa priređenog u Karadžorđevu. Kao što je poznato, Predsednik je običavao svake godine da organizuje lov za diplomatski kor, posle čega bi usledila svečana večera i prigodan program.

U tom programu učestvovali su i drugi umetnici, ali baletski deo bio je moje zaduženje. Koncipirao sam ga kao kolaž u kojem se klasični balet smenjivao s modernim, pola s kan-kanom, imajući u vidu ambijent koji nije bio pogodan za klasična dela poput »Labudovog jezera« ili nečeg sličnog. Igrali smo u sredini velike sale, okruženi stolovima.

Da li je Predsednik te večeri zbog nečega bio izuzetno raspoložen ne znam, ali znam da je ostao do četiri izjutra, oglušujući se na bezbrojne pozive ljudi iz protokola da krene kući. Veče je veoma brzo izgubilo onaj

Pavle Minčić

zvanični ton, Tito je pravio duhovite upadice, igralo se, pevalo, šalilo — baš kao da smo bili na privatnoj sedeljci kod prijatelja s kojima se godinama poznajemo. Po štimungu koji je postignut te večeri, pamtiću za čitav život noć provedenu u društvu jedna takve ličnosti kao što je bio drug Tito!

(1980)

Bio sam još veoma mlad, kada sam prvi put sreo druga Tita. To je bilo u Belom dvoru, da li '47. ili '48. godine, ne znam. Tek jedna grupa odabranih beogradskih pionira išla je u Kopar, u vreme kada je ovaj grad postao slobodna teritorija, na letovanje. Išlo se prvi put u Kopar bez pasoša. Zbog toga smo i imali jedno sedenje kod Predsednika. Imam sliku sa tog susreta, mada ja tu sebe jedva prepoznajem. Tada sam prvi put uživo, na metar-dva, video Predsednika i sa njim razgovarao. Ono što mi je naročito ostalo u sećanju a to je da smo mi deca tu prvi put videli sladoled serviran u porcijama. Do tada smo ga lizali samo iz korneta i verovatno je svako od nas bio iznenađen kako se to sada jede iz kašičice. Tačno se sećam da je Predsednik rekao:

— E sad, deco, duvajte da se ne ohladi.

Bio je neki kasato i mi smo izbezumljeno počeli da duvamo u taj sladoled, dok on nije rekao da se šali, da se u to ne duva. Rekao je i:

— Jedite polako da ne stradaju krajnici.

Kasnije, tokom karijere sreo sam druga Tita nekoliko puta.

U Titovom Užicu je bila proslava; znam da je Bojan Stupica rezirao program i da su učestvovali svi beogradski glumci. Ja sam tada bio nekako u žizi, igrao glavne uloge. Sećam se da je na večeri te noći Predsednik u jednom momentu rekao:

— Ženo, imamo li mi kuću ili nemamo.

Tu istu rečenicu govorio je i moj otac, a sada je govorim i ja.

Na jednom prijemu povodom Predsednikovog rođendana uzeo sam kašiku iz koje je Predsednik jeo sladoled, rekavši:

— Druže Predsedniče, javno izjavljujem da

Tito je imao nekoliko susreta sa italijanskom glumicom Sofijom Loren i njenim suprugom Karлом Pontijem. Ovom filmskom paru Predsednik je pružio gostoprimstvo i pokazao lepote ostrva Brioni i Vange, 22. juna 1969.

Kole Čašule

kradem ovu kašiku.

Ona i dan-danas стоји у мојој кући.

Kada je Narodno pozorište slavilo stogodišnjicu, igrala se premijera Glišićeve »Podvale«. Svi smo bili uzbudeni jer je Tito gledao predstavu. A tek možete misliti ja koji sam imao prvu rečenicu u toj predstavi: »Od danas Neša advokatiše na svoju ruku.«

Posle predstave kada smo se sreli, Predsednik mi je rekao:

— A ti od danas advokatiše na svoju ruku. To je bio znak sa koliko je pažnje drug Tito pratio predstavu.

Odgovorio sam:

— Od danas.

Onda je on rekao:

— Mnogi advokati advokatišu odavna, ne samo od danas.

Bila je zanimljiva još jedna stvar te večeri. Za ovu predstavu pod je, na pozornici, bio napravljen od stiropora i neke vune. To je bilo veoma meko i glumcima je trebalo mnogo vremena da naviknu da se kreću po njemu. Kada je Tito došao na pozornicu, rekao nam je:

— Kako uspevate dva sata da hodate po ovome? Ja ne mogu ni ovaj minut.

To su bili ti susreti. Kako sam ja glumac-komičar, uglavnom pamtim sa anegdotske strane. Tako u meni uvek ostane sećanje na duhovitosti, jer humor je moj posao.

(1980)

Gostoljubivi dom makedonskog književnika Koleta Čašula pun je atmosfere. Možda stoga što su u njemu na tako izuzetan način, sa ljubavlju i stilom, izmešani detalji dalekih južnoameričkih kultura — slike, skulpture, narodne rukotvorine sa visoko urbanim smislim za lepo. A sve je, ipak, prožeto dahom makedonskog folklora u brižljivo probranom detalju . . . Dom Vande i Koleta Čašula.

Domaćin se vratio u Skoplje posle svoga drugog ambasadorskog »mandata«, ovoga puta u Peruu. Dvanaest godina pre toga bio je ambasador Jugoslavije u Boliviji. I, baš za to vreme vezane su uspomene ovog odličnog makedonskog pisca na susret sa predsednikom Titom.

— Rezidencija druga Tita, tada, prilikom njegove posete Boliviji, bila je u Kočabambi, relativno malom gradu u jednoj dolini visokih Anda, na »svega« 2.600 metara nadmorske visine. Valja se podsetiti da prestonica Bolivije, La Paz, leži na visini od oko 4.000 metara nad morem! Kuća u kojoj je odseо predsednik Tito sa suprugom bila je lepa, ali dosta skromna. U Boliviji su čak smatrali — nedostojna tako dragog i visokog gosta. Raskošan je bio jedino vrt prepun sumporskog bilja, nama manje-više nepoznatog . . .

Gotovo cela mala kolonija jugoslovenske ambasade iz La Paza preselila se tada u Kočabambu, gde su se održavali susreti jugoslovenskog Predsednika i tadašnjeg bolivijskog premijera Viktora Paz Estensorsa, čoveka koji je bolivijskom narodu želeo da donese bolji i pravedniji život.

— Taj boravak druga Tita u Boliviji bio je obeležen nekom vrstom prijateljske prisnosti, gotovo bih se usudio reći — intime — seća se Kole Čašule.

Srdačan susret Predsednika sa članovima Savremenog pozorišta u Beogradu prilikom dolaska na premijeru *Memorijal za Mahatmu Gandiju*, 12. novembra 1969.

To kao da je bilo neizbežno koliko i spontano. Čitava mala »jugoslovenska kolonija« u Kočabambi živila je tih jesenjih dana 1963. godine, bolivijskih prolećnih dana, u uzbudljivoj i divnoj atmosferi prijateljevanja sa Titom.

— Drug Tito ima običaj da veoma rano ustaje. U tim časovima lepote, dok je disao svaki cvet i list bujnog tropskog vrta, a tišinu narušavali samo glasovi egzotičnih ptica, imao sam sreću da pravim društvo drugu Titu za vreme šetnji. Razgovarali smo o knjigama. Počelo je tako što me je drug Tito upitao imam li vremena za pisanje. Nisam mogao da kažem »da«. Bio sam ambasador Jugoslavije u zemlji koja se bori za pravu slobodu, za pravdu — posla je bilo preko glave, a ja, sâm, tek što sam bio počeo svoju diplomatsku karijeru. »A imaš li vremena za čitanje?« — interesovao se dalje drug Tito. Sećam se, bio sam baš pročitao prvu knjigu Davičovih »Čutnji«. Drug Tito je već bio pročitao obe. Iz njegovih reči o knjizi nije bilo teško zaključiti kako je mnogo razmišljaо о glavnoj ličnosti romana, Slobodanu Radeniku, komunisti koji tako zna da čuti pred klasnim neprijateljem, pred policijom . . . Znalački, sa finim osećanjem za tekst i podtekst, drug Tito je iznosio svoja zapažanja o tom fenomenu čutanja u životu komuniste. Mene je impresioniralo Titovo poniranje u lik Slobodana Radenika, i to sa koliko je strasti govorio o liku komuniste uopšte, povodom jedne knjige. »Moraš nabaviti i drugu knjigu« — rekao je, znajući koliko je Bolivija daleko i koliko je teško iz naše zemlje nabaviti sve zanimljive knjige domaćih pisaca.

— Šta me je iznenadilo u svemu tome? — nastavio je Kole Čašule. — Ne to što drug Tito ume tako suptilno i sa takvim dubokim

poznavanjem da govori o literaturi. Takav je on uopšte. Začudilo me je, eto, što nađe vremena da prati našu savremenu književnost.

Kole Čašule je u vreme Titovog boravka u Boliviji često bio jedino »treće lice« i prevodilac sa španskog i na španski u toku dugih, prijateljskih razgovora između našeg i bolivijskog predsednika.

— U to vreme velikih napora Estensora da na čelu svoga naroda trasira jedan novi put, razgovori ova dva državnika imali su, pre svega, karakter prijateljski, domaćinski i brižni, naročito sa Estensorove strane. Tito je, pak, sa toliko razumevanja i poznavanja prilika u toj, nama tada prijateljskoj, ali dalekoj zemlji, pratio misao Estensora, njegove dileme, njegova traženja, da je, moram reći, bilo uzbudljivo prisustvovati tom dijalogu. Priznajem — nisam tako zamišljao razgovore dvojice državnika. Taj ton ljudske prisnosti bilo je ono — najlepše.

— Ali kako bi drugačije i razgovarao neko tako jednostavan, tako topao, čovek kome je blisko svako ljudsko osećanje — kakav je drug Tito . . .? — nastavlja, gotovo kao da glasno razmišlja, Kole Čašule.

I — onda se setio kako je te 1963. u Kočabambi Tito stekao prijatelje i među decom.

Najmlađe od četvoro dece ambasadora Čašula, Ilija, kome je bilo samo nešto više od 5 godina, želeo je da druga Tita sačeka u novom svečanom odelu. Dobio je tada svoj prvi sako, pa čak i — leptir-mašnu! Naravno, Iliju su zbog toga svi zadirkivali, pa čak i pred Titom u toku jedne lepe i prisne večeri u Kočabambi. Ali drug Tito se nije pridružio ovom »peckanju«, već je pozvao k sebi Iliju. Stavio ga je na krilo i ispričao mu kako je i on,

Tito je prisustvogao svečanoj akademiji *Memorijal za Mahatmu Gandiju* u Savremenom pozorištu, 12. novembra 1969. godine.
Posle predstave Tito je dugo razgovarao sa članovima ovog beogradskog teatra.

Mira Banjac

nekada, kao dete voleo lepo da se obuče. I — kada je jednom lepo odeven sedeо sa svojim ukućanima u Kumrovcu, neko od prisutnih je rekao: »Jožek, tako si lep i doteran da sada moraš da se oženiš!« Tada su mu pomenuli devoјčicu, vršnjakinju, koja je stanovaла iza obližnjeg brda i predložili mu da ode i da je »zaprosi«. Mali Jožek je to veoma ozbiljno shvatio i otišao. »I. Šta misliš, Ilija? Dali su mi je! Ja sam se tada »verio!« — uz osmeh je završio svoju priču iz detinjstva drug Tito. — *Naravno, bilo je mnogo smeha i veselja povodom te pričice — seća se Kole Čašule. — A kada su se rastajali od male kolonije Jugoslovena, drug Tito i njegova supruga posebno su se oprostili od našeg malog Ilije. »Znaš« — rekli su — »tvoji će ti reći da smo mi mnogo zauzeti, da nemamo vremena... Ali ti, kada se vratиш u Jugoslaviju, nemoj da ih slušaš! Dodi kod nas u posetu. Samo reci na vratima ko si i — odmah će nam javiti da si stigao! Obećavaš?«* Prošlo je otada dosta godina, Ilija je već mladić... Svojim roditeljima veruje kada mu kažu da je drug Tito veoma, veoma zauzet... (1978)

Moja sećanja ne idu hronološkim redom. Počinjem sa šezdeset i devetom godinom. Bila je značajna i za Srpsko narodno pozorište u Novom Sadu čiji sam bila član, i za mene lično. Te godine Dimitrije Đurković postavio je »Selo Sakule, a u Banatu«. Za mene se u toj predstavi našlo ravno sedam zadataka! Bilo je to sedam pravih likova, i glumac je imao šta tu da uradi. Predstava je primljena sa oduševljenjem i mi smo ušli u konkureniju za Sterijino pozorje. Sama činjenica da idemo na Pozorje je uzbudivala, ali kada smo čuli da drug Tito prvi put dolazi na Jugoslovenske pozorišne igre i da će gledati našu predstavu — bilo je to pravo obezglavljenje. Dve treme su se spojile.

Ali, kako to i biva, »ludeli« smo do prve pauze. U pauzi je drug Tito došao u glumački salon, svi smo hteli i želeli da razgovaramo sa njim, da se slikamo. Ja sam upravo bila u kostimu kafanske pevačice. Kažem: »Druže Tito, nije zgodno baš da se slikate sa jednom kafanskom pevačicom!« »Što — bio je odgovor — to je za mene baš dobra reklama!«

Predsednik Tito je celu pauzu proveo sa nama, čini mi se da je pauza čak i produžena. Predstava je nastavljena u jednom mnogo lakšem i opuštenijem tonu, a na kraju smo dobili prave ovacije.

Kod Predsednika sam u gostima bila četiri puta. Prvi put je to bilo pre dvadeset godina za 25. maj. Jovan Milićević i ja smo tada bili delegati na proslavi Dana mladosti. Mene je delegirao Gradski komitet Novog Sada. Razumljivo, bila sam strašno uzbudjena i u sebi sam smisljala šta će reći Predsedniku. Naravno, moralo je to da bude i strašno pametno, i duhovito, i veoma važno. Pred sam polazak moje kolege glumci, onako usput, mi

Tito je video skoro sve igrane filmove koje su snimili jugoslovenski reditelji. Lično je poznavao veliki broj filmskih radnika i imao česte susrete sa njima. Dan nakon premijere *Bitke na Neretvi* drugi Tito je ugostio ekipu filma i do kasno u noć razgovarao sa umetnicima.
U društvu Milene Dravić i Bate Živojinovića, 30. novembra 1969.

Kole Angelovski

rekoše: kaži nešto i za ovo naše pozorište, već godinama se gradi samo na papiru! Bila sam i mletačka i ambiciozna, a ozbiljno sam shvatila poruku, i samo sam čekala trenutak da »izbacim« problem. Na toj svečanosti bili su delegati iz svih republika, drug Tito je sve obilazio, pozdravljao se, razgovarao. Kad god stigne do nas, ja kao iz topa: »Znate, druže Predsedniče, ona zgrada Srpskog narodnog pozorišta treba da se zida...« Opet malo prođe, a ja: »Znate, ona zgrada...« U jednom času se Predsednik okrenu, pa će meni: »Šta ti to meni govoriš, nisam ja zidar! A nemam ni para!« Tako je prošla moja uporna agitacija.

*Poslednji put sam srela druga Tita prošle godine na proslavi Dana mladosti. Ništa nije bilo protokolarno, Predsednik je za sve imao vremena, za svakog se interesovao, sa svima razgovarao. Uvek me je fascinirala ta njegova potpuna obaveštenost, njegovo interesovanje za sve nas. On je znao i šta radimo, bio je upućen u naše probleme. Za tu priliku je trebalo da izgovorim jedan monolog. Kako je Predsednik kum svima onima koji imaju devetoro dece, moja priča se odnosila na njih. Trebalo je da izadem bez najave i počnem: »Kume, ti se mene ne sećaš!« Tako i bude. Izadem, počnem. Kažem prvu rečenicu, Tito me pogleda i reče: »Sećam te se, kako da se ne sećam!« Moj »štos« je delimično propao, ali svi su se dobro ismejali. A od toga dana je tek godina prošla...
(1980)*

Dva susreta je Kole Angelovski imao sa drugom Titom: posle premijere filma »Bitka na Neretvi« u sarajevskoj Skenderiji, novembra 1969. godine i posle projekcije filma »Ukleti smo Irina« na Brionima, u letu 1973. godine.

Razgovarali smo o tome 24. maja ove godine nakon otvaranja izložbe »Tito, pozorište i glumci« u skopskom Dramskom teatru, upravo u vreme kada je na TV emitovana »Neretva«, film u kome je Kole ostvario nezaboravni lik Nazorovog pratioca.

— *U Skenderiji je bila okupljena čitava svetska filmska elita: glumci, producenti, novinari... Ali, najveća ličnost na tom skupu bio je drug Tito.*

Posle premijere, mi glumci i drugi stvaraoci filma bili smo pozvani kod Predsednika na razgovor. Drug Tito se sa svima nama rukovao, svima čestitao. Za svakoga je znao šta je u filmu igrao, za svakoga je imao kakav komentar.

Mene je gledao i ranije u nekim drugim filmovima. Odmah me je prepoznao i rekao:

— *Bravo, Kole! Vrlo dobro si ovo odigrao. Za mene je to bila velika radost i veliko zadovoljstvo. Međutim, mene je jedna druga stvar mnogo više impresionirala.*

Kada se Predsednik rukova sa mnom, ta njegova ruka postala je nešto vrlo lepo, toplo; ta ruka postala je simbol nekog prijateljstva, neke dobrote, odlučnosti. Od tada su prošle tolike godine ali ja taj detalj — tu ruku, toplu, mekanu, ali u isto vreme i čvrstu — to je nešto što ja nikad neću moći da zaboravim. To je jedna velika impresija.

Drugi susret je vezan za film »Ukleti smo Irina« koji sam ja režirao.

Svake godine posle Pulskog festivala pravi se izbor filmova koje će Predsednik videti.

Predsednik Tito primio je Mikisa Teodorakisa, 15. maja 1970. godine.
Poznati grčki kompozitor napisao je muziku za naš filmski spektakl
Sutjeska.

Tito je prisustvovao nezaboravnoj predstavi *Otela* u kojoj su nosioci glavnih uloga bili Mario del Monako, najveći tenor sveta, i Milka Stojanović. Po završetku opere Tito se slikao sa izvođačima. Narodno pozorište u Beogradu, 11. marta 1970.

Međutim, bila je nekakva dilema oko mog filma, jer je tema bila malo bizarna. Jedan čudan trougao: otac, snaha i sin u jednoj priči bez vremena. Ideja: priroda je daleko jača od morala koji su ljudi načinili, pa se i događa da priroda instinkтивno nadvlađuje ovo što smo mi stvorili.

Baš zbog tih dilema da li da Predsednik gleda ovaj film, drug Tito je izrazio želju da pogleda i ovo ostvarenje. Posle projekcije izjavio je da mu se film dopada. Rekao je:

— Zašto ste oko filma napravili toliku famu?! Priča je jako dobra. A kakav je Bata (Živojinović, igrao ulogu oca) muškarčina, ja da sam žensko i ja bih se sa tim složio! (1980)

Slavko Simić

Premijeri »Otkrića« u Jugoslovenskom dramskom pozorištu 26. maja 1961.

prisustvovao je drug Tito. Slavko Simić, koji je u predstavi nastupio u ulozi Kalemara, i posle dvadeset godina pamti detalje sa tog susreta.

— Posle završene predstave rečeno nam je da će nas Maršal primiti u salonu Jugoslovenskog dramskog pozorišta, koji se zvao i još se zove i verovatno će se uvek zvati — Maršalov salon. Mi smo onako maskirani, sa brkovima, u kostimima otišli u salon. Na vratima nas je, kao domaćin, sačekao maršal Tito i svakom je pružio ruku i čestitao na predstavi.

Ušli smo svi unutra. Onda je Maršal bio tu sa nama. Okolo su kružili kelneri sa posluženjima. Nastala je jedna pauza. Zgledali smo se. Mislili smo da će nam Maršal nešto reći. Svi smo se ustručavali da mi počnemo razgovor sa njim. Onda sam se ja usudio. Prišao sam i pitao sam: *Druže Maršale, kako Vam se dopada predstava?*

On je rekao da mu se predstava jako dopada, da smo svi bili izvanredni, da je predstava puna dinamike i da smo igrali sa puno vere, sa puno emotivnosti, sa puno temperamenta, da mu se sve jako dopada, ali da ima i neke primedbe.

— Koje, pitao sam?

Onda je on rekao prvu primedbu.

— Kada u predstavi neko pogine, gasi se svetlo, ali se jako brzo pali, tako da se utisak ne doživi potpuno do kraja. Gledaocu mora da ostane i jedan trenutak za razmišljanje svega onog što se dogodilo.

Muslim da je bio putpuno u pravu!

Druga primedba se odnosila na Nemca. Kod nas je Nemac u predstavi bio nevidljiv. Naime, jedan Nemac u predstavi govoril je sa nama, sa narodom. Samo se čuo njegov glas. To je jedna

Ljupka Džundeva

dosta zamašna uloga i on se često čuo. Tu je Tito imao primedbu. Rekao je:

— Zašto ste Nemca sakrili? Mi nemamo političkih razloga da krijemo Nemca! A verujem da ni vi nemate umetničkih razloga!

Naime, kaže Tito, trebalo bi da se Nemac vidi, da ga vide ove mlade generacije kako izgleda, kakve su njegove čizme, kako su zadenute ručne bombe, kakav je šlem, kakav je puškomitrailjez! I uopšte, kako taj Nemac izgleda strašno!

To je bila njegova potpuno, kako bih rekao, opravdana, ne samo opaska, već i sugestija.

Sve se kretalo tako da su sve te primedbe bile toliko ispravne, pogodene kao prave, da smo se mi čudili kako jedan čovek može odmah posle predstave da dà primedbe rediteljskog karaktera do te mere da bi se odmah moglo usvojiti sve.

Tu me je prosto zadivio i to nikada neću zaboraviti.

Desilo se još i ovo. Jedan kelner prilazi sa tacnom prepunom raznih pića i poslužuje Maršala. Milan Ajvaz se, onako šeretski, prikrade pa kaže Titu:

— Ja ču prvo da vidim šta vi pijete, pa onda i ja to da uzmem.

A Maršal Tito kaže:

— Ja sve pijem — i tu ga potpuno umiri.

Naravno, to je jedno nezaboravno veče posle predstave, jedan lep dijalog, divne, pametne primedbe njegove. To je to sećanje na susret posle predstave »Otkrića« u Jugoslovenskom dramskom pozorištu.

(1980)

Moj susret sa Titom bio je kada sam u jednoj kulturnoj delegaciji otišla u Jajce o 25. godišnjici AVNOJ-a. Tamo, posle Proslave, zamolila sam drugaricu Veru Acevu da vidi i da potraži da li će drug Tito hteti da mi se potpiše na markama koje su tada izdate u čast 25. godišnjice. Ona ode, upita, i posle izvesnog vremena pozva me. Odveli su me u jednu malu prostoriju, u kojoj je sedeо drug Tito sa još nekoliko svojih saradnika.

Ja i sada ne znam da li je to bio san ili java, budući da sam bila tako uzbudjenja. Pružila sam marke i predstavila se, upravo, predstavili su me. Gledala sam njegov pogled, gledala sam njegove ruke koje su malo podrhtavale i marke mi prosu na sto. Svi se nasmejaše. Predsednik ih sakupi, potpisao se, izadoh sva uzbudena i ustreptala.

Zatim sam učestvovala u jednom recitalu kada je on bio u poseti Skopju. I sada mislim da će Taj živeti večno u nama, da nije mrtav. I u pesmi Petra Andreevskog, koju je posvetio velikom vodi Titu, kaže se: »On dođe, zato što smo ga čekali vekovima i zato što smo znali da će jednoga dana doći.«
(1980)

Tito je više puta posećivao ekipu *Sutjeske* u vreme snimanja ovog filma. U jednom od srdačnih razgovora sa protagonistima filma Ričardom Bartonom, Hardijem Krigerom, Nedom Arnerić, Reljom Bašićem i Batom Živojinovićem.
Tjentište, septembra 1971.

U filmu *Sutjeska*, lik Vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita tumačio je engleski glumac Ričard Barton. U vreme snimanja filma drug Tito je upoznao Bartona i njegovu suprugu Elizabet Tejlor.
Brioni, 30. jula 1971.

Drug Tito na jahti *Podgora* u društvu Elizabet Tejlor, poznate američke filmske glumice. Tejlorova i Ričard Barton bili su gosti Predsednika Tita na Brionima, 30. jula 1971.

Marko Todorović

Prošlo je skoro osam godina od onog avgustovskog dana sedamdeset treće godine kada sam dobio poziv da podem u ekipu filma »Užička Republika«. Kažem, prošlo je a da vreme nije učinilo svoje. Taj prvi susret sa režiserom Žikom Mitrovićem u toku predstojećeg posla ostavio je na mene nezaboravan utisak. Sve je došlo tako iznenada te stoga ovo moje kazivanje najviše vezujem za taj događaj. Dakle, sastali smo se tog dana u zakazano vreme i posle razgovora o svemu pa i o filmu, ali ne i o ulozi, Žika je najednom uzeo sa stola nekakav album i stavio ga ispred mene. Pogledam: portreti druga Tita iz NOB-a, koje je uradio Žorž Skrigin. Ne sećam se da li sam uopšte nešto rekao ali da sam ostao zapanjen to je sigurno. Znam samo da sam dobio takvu tremu koju ni danas ne mogu da objasnim. Kada je prvo uzbuđenje prošlo, Žika je izneo svoju koncepciju onih scena u kojima se pojavljuje drug Tito. Pokušao sam da pratim njegovo izlaganje, ali uzbuđenje je u meni bilo i dalje toliko jako da sam se sve vreme našeg razgovora pitao: kako i odakle početi? Jer, tumačiti tako kompleksan lik, istorijski autentičan, i u isti mah legendaran, sa svim onim dubokim, ljudskim osobinama, lik Tita, znači, naći se pred odgovornim, umetnički teškim zadatkom, rekao bih, neostvarljivim i do kraja neizvesnim. Istini za volju, u savremenom filmu retko se događa da glumci izgraju poznate ljude današnjice. Dakle, pritisnut tom odgovornošću, nisam skrivao strah od neuspeha, potpunog promašaja. Ipak, posle dugog razgovora zaključili smo: pokušati! Tako je i bilo. Imao sam dosta vremena da o svemu razmišljam i da svoju pažnju koncentrišem na suštinski deo posla. Uz pomoć režisera Mitrovića i užeg štaba ekipe izvršio

Dok je sniman veliki ratni spektakl *Sutjeska*, drug Tito je sa interesovanjem pratio rad na ovekovećenju ratne epopeje na filmu. Tjentište, septembra 1971.

sam studiozne pripreme za poduhvat koji je po mnogo čemu bio izuzetan. Dileme su me pratile za sve vreme snimanja, ali bilo je i časova kada su sumnje nestajale i ustupale mesto optimizmu i ohrabrenju. Tako nešto dogodilo se u Titovom Užicu, i to pred prvi kadar moje scene. Objekat je bio spremан за snimanje, posle tročasovnog šminkanja nastupio sam u uniformi komandanta u veliku halu nekadašnje partizanske fabrike oružja četrdeset i prve i prilikom prolaska pored grupe partizana statista začuh: »Pa, ovaj, bre, liči na Tita!« Ako rasuđujemo po onoj narodnoj poslovici »Po jutru se dan poznaje«, onda je svojim prvim utiskom nekolicine ljudi o mom izgledu došlo i lepo raspoloženje i lep dan. Eto, tako smo počeli. Snimljen materijal nisam gledao te sam o svemu bio obavešten od režisera Mitrovića i najbližih saradnika. Uglavnom, bili su zadovoljni a trebalo je sačekati i kraj snimanja da bi se mogao izreći konačan sud. Najzad je došao i taj dan kada je drug Tito video pojedine sekvene filma i izneo svoje mišljenje koje je bilo povoljno. Ujedno ovo je bio prvi i najmerodavniji kritički osvrt na ceo poduhvat, a posebno onih scena koje će u konačnoj verziji biti ukomponovane u film kao dokumentarni materijal iz vremena kada je proglašena Užička Republika... Sve ono što sam doživeo u procesu stvaranja filma »Užička Republika« bilo je ispunjeno pravim životom glumačkog bitisanja. Suočen sa uzvišenim, teškim i do kraja neizvesnim ihodom, osetio sam svu težinu i lepotu posla kojim se bavim. Znam da moja interpretacija lika druga Tita u filmu »Užička Republika« nije celovita i da li je to uopšte moguće uraditi?

(1980)

Buda Jeremić

Jugoslovensko dramsko pozorište je u jesen 1968. u atrijumu beogradskog Narodnog muzeja otvorilo novi scenski prostor izvevši Platonov tekst „Odbrana Sokratova i smrt“. Iste godine, 11. decembra, ovoj upečatljivoj igri prisustvovao je i drug Tito. O utiscima sa predstave i nezaboravnog razgovora

Predsednika sa izvođačima komada, koji je potrajan do duboko u noć, s ljubavlju i ponosom priča Budimir-Buda Jeremić, danas glumac Teatra „Joakim Vujić“ u Kragujevcu.

— Koliko puta sam za tih dvanaest godina rado pozivao svoja sećanja, svoje vokacije da mi pomognu u ozivljavanju tako prijatnih uspomena, na taj dan, na to veče. I uvek mi je bilo priyatno, svečano, imao sam uvek istu povišenu glumačku temperaturu, bio sam zadovoljan. Ali, kakav je to bio dan?

Upravnik Bojan Stupica saopštio nam je da će na predstavi biti gost-gledalac čovek koji je među umetnicima više nego cenjen —

Predsednik Tito. Odmah sam zadrhtao, osećao sam se ponosnim. Čudna prijatnost koju mi zovemo trema. Pomislio sam: pa to je, takođe, i velika obaveza. Sebi sam već dao zadatak da upotrebim sve svoje glumačko umeće i da ulogom Sudije osvojam Titove simpatije i da posle predstave budem tako blizu njega, da ga vidim izbliza, da ga čujem, da se slikam sa njim. Kasnije, sve moje želje bile su ostvarene. Zeleo sam i da upijem u sebe njegov prijatan glas, da vidim te čovečne plave otvorene oči, da mu stisnem ruku.

Svi učesnici i ostali saradnici došli su mnogo ranije u Muzej. Svi su bili uzbuđeni, jer biti tako blizu Predsednika, igrati za njega, gledati ga, kasnije slušati, pa to je najdivniji trenutak za jednog umetnika.

U garderobi je bila neka čudna tišina. Bojan

TITO, POZORIŠTE I FILM

Stupica, reditelj dr Brana Đorđević, Ljuba Tadić i svi mi ostali čekali smo sa nestrpljenjem dolazak druga Tita.

Došao je i taj čas. Predstava je počela.

Ja sam kao Sudija imao veliku masku na glavi. Bio sam postavljen na balkonu odakle sam govorio. Ispod maske mogao sam da pratim svaki pokret, kao i njegovo interesovanje. Neverovatno je sa kakovom je pažnjom, koncentracijom Predsednik pratio predstavu u kojoj je briljirao Ljuba Tadić, a mi mu umetnički pomagali.

Takvo njegovo gledanje i razumevanje predstave stvorilo je most koji nam je pomogao da igramo za njegovo srce i dušu, kako je kasnije, te večeri, i sam izjavio. Ta moja zapažanja dobila su u toku večeri u njegovim izjavama objektivnost.

Kako je išla predstava i kako ju je Predsednik Tito primio najbolji dokaz je bio njegov dugotrajni aplauz i njegovo oduševljenje. Nestrpljivo sam čekao kraj predstave da bih se sreo sa Titom, sa najdražim gledaocem u mojoj dugogodišnjoj karijeri, da mu stisnem ruku i zahvalim mu što je tako pomno i pažljivo pratio i moje kazivanje, što mi je pomogao da živu reč prebacim do njegove pažnje. Bio sam presrećan.

Odmah posle predstave pozvao nas je upravnik Bojan Stupica da dodemo kod druga Tita. Kakav trenutak!

Okupili smo se oko njega, a on kao pravi gledalac, kao džentlmen svakom od učesnika — stisak ruke. Svakog je u oči pogledao. Video sam te blage oči, video sam tog diva sa najvećim ljudskim i državničkim osobinama, osetio sam da sam i ja umetnik-glumac soja, tog trenutka predstavnik našeg poziva, da mi se ukazala prilika što je mnogim mojim

Drug Tito se susreo sa Đinom Lolobriđidom u vreme njene posete Jugoslaviji. Tom prilikom italijanska glumica predala je Predsedniku knjigu svojih fotografija pod nazivom *Moja Italija*, 2. februara 1973.

Prihvatajući pokroviteljstvo Dubrovačkih letnjih igara, 28. oktobra 1954. godine, Tito je snažno podstakao afirmisanje umetničkog stvaralaštva naših naroda i narodnosti.

Delegacija Saveta Dubrovačkih letnjih igara uručuje drugu Titu plaketu i monografiju 25-godišnjice Igara.
U Zagrebu, 16. septembra 1975.

Prilikom poseta inostranih državnika Jugoslaviji, Predsednik Tito je gostima priređivao umetničke programe u kojima su nastupali najeminentniji umetnici. Jedan takav program održan je u čast danske kraljice Margarete II i princa Henrika, 19. aprila 1977. godine. Na

kraju koncerta, domaćin i gosti ispunili su želju izvođača da se zajedno fotografišu.

Tito je prisustvovao proslavi jubileja 20 godina umetničkog rada Radmila Bakočevića. Nakon izvođenja *Toske* u Narodnom pozorištu, Tito je na poziv slavljenice, Velimira Lukića, Živorada Kovačevića i izvođača opere učestvovao u proslavi koja se sa scene prenela u jednu od boemskih kafana Skadarlije. Beograd, 8. decembra 1975.

kolegama bio samo san.

A zatim, u toku večeri: prijatnost, čuđenje, iznenađenje, divljenje. Sa kakvim je razumevanjem govorio o grčkoj klasici, o našoj predstavi, o Sokratu. Ja sam bio šokiran. Pa to je bilo takvo poznавање materije, takva osmišljenost u repliciranju potkrepljena znanjem da sam ja bio oduševljen. Kakvo je to bilo znalačko komuniciranje na relaciji: grčka klasika — Sokrat — naša predstava. Zaista za divljenje!

Zeleo sam da zaustavim vreme, svoj sat, da bismo bili što duže sa njim. Pričao je sa nama o mnogim stvarima. Živo se interesovao za repertoar, za položaj svih umetničkih grana. U toj krasnoj večeri, u razgovorima, nisu izostale ni male, ni blage anegdote, kazivanje na samo njemu svojstven način. Tog trenutka sam pomislio: to je zaista veliki čovek! Gorostas, div! Neuništiv! Bio sam očaran! Čudio sam se i konstatovao da on, taj jedan jedini i neponovljiv Predsednik Tito sve vidi, sve zna, u sve je upućen. Pa to je neverovatno, ali istinito.

Nismo ga puštali te večeri od nas. Bio je samo naš. Bio je sa nama i u nama. Voleli smo ga kao nikad. Voleli smo ga kao najrođenijeg Predsednika, kao najdražeg gledaoca, kao druga, kao najvećeg čoveka naše današnjice. A mi umetnici umemo mnogo i iskreno da volimo.

Svakom od nas ušao je u dušu i srce, u svima nama je te večeri otvoren, kao nikada do tada, njegov kutak i mi ga čuvamo kao najlepše naše.

(1980)

Nedžmija Pagaruša

Nekim pevačima san je da će pojave u milanskoj Skali ili u njujorškom Metropolitenu, drugima pak, estradnim, da se nađu obasjani reflektorima pariske Olimpije.

Ja sam oduvek želela da pevam za druga Tita, za čoveka koji pleni svojom rečju, pojmom, osmehom, svojim prisustvom.

Kako mi se ta želja ispunila?

Možda treba biti pesnik pa opisati sve te slatke titraje duše, želju da se peva kao nikad u životu, jer on je zaslужio da mu poklonimo ono najbolje i najlepše u nama.

Godine 1965. pevala sam na svečanosti povodom završetka VIII Kongresa SKJ. Odjednom, usred pesme, prestao mi je dah. Prestala sam da pevam. Delegati sa Kosova podsticali su me: „Nastavi, nastavi da pevaš!“ Gledala sam i nisam mogla da poverujem. Tito, taj div, pažljivo me je slušao, a na licu mu bio osmeh zadovoljstva. Onda, kao da mi je moćna reka ulila neopisivu snagu, nastavila sam pesmu. Po završetku, Tito mi je prišao sa ispruženom rukom. Njegovo „bravo“ i zagrljaj su moja najdraža nagrada u celoj umetničkoj karijeri.

Nakon ovog susreta sa drugom Titom, imala sam još nekoliko prilikom njegovih poseta Kosovu. Jednom sam ga srela i na Žabljaku. Svaki novi susret sa njim obogaćivao je ljude, pa i mene. Plenio je svojom prostosrdačnošću, toplinom, neposrednošću. Svojom rečju, prisustvom, pogledom, hrabrio je ljude. Ulivao im je veru u njihove sopstvene snage.

Godina 1971, hotel „Božur“ u Prištini.

Veče sa Titom prohujalo je u razdraganom raspoloženju. Ljudi iz protokola diskretno su zamolili druga Tita da se povuče na odmor. Pošao je, a onda na vratima zastao je i rekao ljudima iz protokola, onako kako je to samo on

Druženja sa umetnicima Predsednik Tito je imao u najrazličitim prilikama.

S puno oduševljenja, neposrednosti i ljubavi, Tito je prihvatio veselu igru glumca Ive Serdara na dočeku Nove godine.

U Zagrebu, 31. decembra 1975.

U prirodnom ambijentu Međstrovićeva kaštela, ansambl Pučkog
glazbenog teatra u Splitu izveo je muzičku komediju Ive Tijardovića *O,
kućo mala*, 15. jula 1978. godine.
Posle predstave, Tito sa izvođačima.

Tito je ispunio želju kolektiva Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu da sa Predsednikom dočekaju Novu 1976. godinu. Ovaj susret ostao je nezaboravan za sve radne ljudе Kazališta.
U razgovoru sa operskom umetnicom Ljiljanom Molnar-Talajić, 1. januara 1976.

znao:

— *Kuda me vodite? — rekao je. — Meni je ovde divno!*

I vratio se među nas. I zora je bila tu.
(1980)

Dara Čalenić

Drug Tito posetio je Jugoslovensko dramsko pozorište 1. decembra 1963. godine i tom prilikom gledao predstavu: „Maskerata“ i „Saloma“ Miroslava Krleže.

— *Sećam se da sam pri dolasku u pozorište videla da je sve svečanije, no obično — priča Dara Čalenić. — Odmah sam pomislila: sigurno dolazi Maršal. I nisam se prevarila. Predstava je bila počela kada sam stigla u garderobu. Igrala sam u drugom činu. Glumci su bili jako uzbudjeni.*

Predstavu smo, mislim, odigrali vrlo dobro. Posle nje bio je prijem na koji je došao drug Tito i zadržao se sa nama oko pola sata. Imali smo lep susret, divan razgovor, svi smo bili predstavljeni.

Maršal je bio veoma dirnut što je došao u našu kuću. Rekao nam je da on nema dovoljno vremena za češće posete pozorištu, ali da teatar prati i na drugi način. Rekao je — kao što smo svi znali — da ima posebno interesovanje za film.

Nisam imala prilike da vodim neki specijalan razgovor sa Maršalom, osim par reči o predstavi. Dobila sam srdačnu čestitku.

Na kraju smo se pozdravili, o čemu svedoči jedna slika koju čuvam u svome albumu. Vrlo mi je žao što se tu Maršal vidi iz poluprofila. On je tu u svom uobičajnom stavu, sa levom rukom u džepu.

(1980)

Kosta Spaić

Kosta Spaić bio je u nekoliko prigoda i u raznim funkcijama u blizini predsjednika Tita upravo u situacijama vezanim za Predsjednikovu sklonost teatru, zato su njegova sjećanja posebno zanimljiva.

— Sjećam se kada je Predsjednik posjetio 1969. g. Dubrovačke ljetne igre. Tada sam bio umjetnički direktor dramskog programa. Dogovoren je bilo da Predsjednik prisustvuje predstavi „Julije Cezar“ Williama Shakespearea. Prije podne smo na brodu „Galeb“ vodili vrlo zanimljiv razgovor s drugom Titom o Dubrovačkim ljetnim igrama, problemima vezanim uz njihovu organizaciju, daljim planovima repertoara, idejnom usmjerenju Ljetnih igara itd. Predsjednik se živo zanimalo za sva pitanja, čak za pojedinosti, i osobito je bila zanimljiva jedna njegova primjedba. Mi smo, naime, tada razmišljali o gradnji jedne ljetne pozornice izvan dubrovačke luke, izvan zidina, na Lapadu. Predsjednikova reakcija bila je vrlo zanimljiva: „Mislim da to nema mnogo smisla, rekao je, i da bi se Ljetne igre ipak trebale držati te arhitekture Starog Dubrovnika, i da bi bilo pametnije osposobiti tvrđavu Revelin kao jednu od novih i mogućih scena.“

Navečer je bila oluja s kišom pa nismo mogli održati predstavu „Julija Cezara“ za Predsjednika, no kako je on svakako htio vidjeti nešto od programa, dosjetili smo se da se u Dubrovniku još nalazi na odmoru (poslije koncerta) glasoviti violinist Isac Stern. Nekako smo ga našli, dogоворили da nastupi uz klavirsku pratnju Jurice Muraja (jer je njegov klavirist već bio oputovao) i navečer je uz prisustvo druga Tita održan vrlo uspio koncert u dubrovačkom kazalištu. Nakon koncerta otišli smo svi u Gradsku kavaru i prvo što je

Tito je bio čest i rado viden gost na koncertima i priredbama. Posle jednog programa ovekovečen je susret sa umetnicima Kosova. U Prištini, oktobra 1979.

predsjednik upitao poznatog violinista, a što je sve nas iznenadilo, bilo je: „Jeste li večeras svirali na Guarneriju ili na Stradivariju?“ Poslije toga se razvio vrlo zanimljiv dijalog na engleskom o violinama. Mene osobno tada je frapiralo to predsjednikovo zanimanje koje je istovremeno svjedočilo o poznavanju ovog područja, koje je silno specijalističko. No nakon nekog vremena Predsjednik i Stern su ustanovali da su u isto vrijeme boravili u Permu (Stern kao dijete, jer je ruskog porijekla) i dalje su nastavili razgovor na ruskom jeziku, prisjećajući se s vadrinom kako je Perm izgledao u „njihovo vrijeme“! Nakon večere, svi smo otišli na brod „Galeb“, gdje se do kasne noći nastavio razgovor o umjetnosti i muzici, u kojem je Predsjednik strasno sudjelovao i iz kojeg se moglo vidjeti koliko voli glazbu u koliko je poznaje.

Kosta Spaić dalje se prisjeća kako je prilikom preuzimanja dužnosti intendantu HNK u Zagrebu 1975. napisao pismo predsjedniku Titu s molbom i pozivom — kako bi sve radne ljude HNK silno radovalo kada bi Predsjednik dočekao Novu godinu u njihovoj sredini! I drug Tito je uistinu prihvatio poziv i došao za vrijeme dočeka Nove 1976. godine.

— Maknuli smo sjedala u parketu, što se vjerojatno dogodilo prvi put u povijesti HNK, i napravili proslavu u gledalištu i na pozornici. Izveli smo završetak opere Jakova Gotovca „Ero s onoga svijeta“. Zaista smo se ugodno zabavljali. U jednom trenutku sam rekao Predsjedniku da ga nije bilo već godinama na nekoj predstavi u HNK, da nije video ni jednu dramu. On mi je u šali odgovorio: „Meni se opera jako sviđa, dajte mi da gledam „Madame Butterfly“... No, razmislio je koliko će ostati u Zagrebu i nastavio: „Vidjet ćemo.“ Već za

Krešimir Zidarić

*dva dana stigla je obavijest da će Predsjednik doći u HNK na predstavu „Revizora“!
Predstava mu se jako svidala, i poslije je u vedrom raspoloženju komentirao neke dijelove, govorio tko je tko, razgovarao sa glumcima, zanimaо se za Dramu HNK.*

U proljeće 1977. predsjednik Tito bio je na otvaranju Sterijinog pozorja i prisustvovao predstavi „Kiklop“ u izvođenju Drame HNK. Predstava je održana za tu priliku na improviziranoj pozornici u hali Novosadskog sajma, koju je drug Tito očigledno još otprije dobro poznavao, jer je rekao: „Bogami, vidite kako ste jako dobro improvizirali kazalište.“ Predstava „Kiklop“ Ranka Marinkovića jako mu se dopala, a najviše je bio oduševljen onim scenama u vojsci. Poslije predstave je bio dobre volje i održao je govor u kojem je mnogo spominjao ulogu kulture, književnosti i kazališta u današnjem momentu razvitka našeg društva. Razgovarao je sa glumcima, želeći se sa svima upoznati, i s onima koji su igrali epizodne uloge.

(1980)

Krešimir Zidarić, sadašnji direktor dramskog kazališta „Gavella“, bio je u proljeće 1954. još stipendist tadašnjeg Zagrebačkog dramskog kazališta, koje se na čelu sa drom Brankom Gavellom, a neposredno prije službenog otvaranja zgrade, uputilo na turneju u Suboticu, Novi Sad i Beograd. Beogradskoj izvedbi predstave „U logoru“ Miroslava Krleža prisustvovao je predsjednik Tito, a poslije je priredio prijem kojemu su uz cijeli glumački ansambl prisustvovali i autor Miroslav Krleža i režiser predstave dr Branko Gavella kao i glumački veteran Zvonimir Rogoz. Zidarić se sjeća kako je Predsjednik vedro dobacio Gavelli: „A, okupili ste same mlade!“ — što je bilo sasvim točno, jer tadašnji prosjek godina našeg ansambla i uz veterane Rogoza i Beka, iznosio je samo 26 godina. Unatoč našoj mladosti, Predsjednik je bio zadovoljan predstavom dajući nam komplimente.

Istovremeno se zanimaо za početak rada našeg novoosnovanog ansambla dajući nam punu podršku; zanimaо se za naše planove, hrabrio nas i zaželio nam puni uspjeh. Susretom s Titovom zaista izuzetnom ličnošću bili smo svi fascinirani. Jer, teatarski krugovi su posebne sredine, a drug Tito se vrlo vješto uklopio vodeći dijalog s nama i pokazuјući da je informiran, ali i pun vedre naklonosti. Bila je to nezaboravna večer i ostala je trajno urezana u naše sjećanje.

(1980)

Predsednik Tito i Predsednik Republike Italije Sandro Pertini sa jugoslovenskim umetnicima, nakon koncerta priređenog u čast italijanskog gosta u zgradi Saveznog izvršnog veća.
Beograd, oktobra 1979.

Aleksandar Konstantinović

Tito je video sve filmove koji su posle rata bili prikazivani u bioskopima širom Jugoslavije. I ne samo to. On je video i sve filmove koje su snimili naši režiseri. To nam je ispričao Aleksandar — Leka Konstantinović, penzionisani zastavnik, kino-operater Predsednika Republike od 1949. pa sve do prvih dana januara protekle zime.

Predsednik je najradije gledao istorijske filmove, ali bili su mu dragi i oni akcioni, a naročito — vestern.

— *Gledajući filmove drug Tito se odmarao — seća se Konstantinović. — Svakoga dana, i posle najnapornijeg rada i dugih sednica, ponekad i u ponoć, Predsednik je voleo da vidi novi film.*

Nikada nije postavljao posebne zahteve. Dešavalo se da mu se neki film ne dopadne. Tada bi ustao, odmahnuo rukom i rekao: — „Ovaj ti film večeras ne valja ništa.“ Otišao bi potom na počinak, a sutradan bi došao opet — da pogleda novi film.

Jedanput sam sačekao Predsednika u tri časa izjutra posle neke dugačke i važne sednice. Upitao me je: „Šta ti Leko radiš ovako rano?“ Rekao sam mu da imam novi film čiju kopiju treba odmah da vratim. Film je dobar, pa bi bilo šteta da i to ne vidi. Pristao je i rekao: — „Da vidim, ali čuvaj se ako film ne bude valjao.“

A kada je 1970. Konstantinović, kao vojno lice, morao da ode u penziju, Tito je rekao: — Leka može da ode u penziju samo pod jednim uslovom: da mi i dalje svake večeri pušta filmove. Tako je i bilo.

— *Mada sam i pre rata bio kino-operater, kada sam 1949. počeo da prikazujem filmove Titu, strašno sam se plašio da nešto ne pogrešim. I u strahu upravo to mi se dogodilo*

na jednoj od prvih projekcija — seća se čika Leka. — U sred predstave pokidao mi se film, aparat se pokvario, a ja ni makac. Sav sam se preznojio. Onda je Tito ustao, prišao staroj trofejnoj aparaturi marke „Ernaman“, uzeo alat i — uskoro je projekcija bila nastavljena.

Nije to bila i jedina nezgoda. Nekom prilikom Konstantinović je pomešao rolne sa filmovima. U sred projekcije drug Tito ga pozove: — Ovaj ti je glavni glumac prvo poginuo, pa se tek posle — rodio. Greška je odmah ispravljena, ali šala — ostala.

— *Ne samo što je voleo, već mogu da kažem da se Predsednik i razumeo u film — nastavlja Leka Konstantinović. — Nije rado gledao melodrame, ali je zato „Čapajeva“ video četiri puta. Film „Adutant njegove preuzvišenosti“, koji traje šest časova, odgledao je u jednom dahu. Bez odmora video je i celu verziju Bondarčukovog „Rata i mira“.*

I na svim putevima mira, najpre „Galebom“, širom Sredozemlja i Indije, pa do poslednjih avionskih putovanja u Kinu ili Havanu, uz Tita su bili projektori i odabrani filmovi.
(1980)

Realizaciju knjige pomogli su:
Republička zajednica kulture SR Srbije,
Beograd
Samoupravna interesna zajednica kulture SAP
Vojvodine, Novi Sad
Gradska samoupravna interesna zajednica
kulture Beograda, Beograd
Minel-Trafo, Mladenovac
Jugoazbest, Mladenovac
Šipad RO Majevica, OOUR Stil TSN, Bosanski
Samac
Progres invest, Beograd
Avala film, Beograd
Centar film, Beograd
Jugoslavija film, Beograd
Avala pro-film, Beograd
Neoplanta film, Novi Sad
Film danas, Beograd
Inex film, Beograd
Union film, Beograd
Dunav film, Beograd

TITO, POZORIŠTE I FILM 208

TITO, POZORIŠTE I FILM

Design Studio Structure

Teatron 24/5/6

Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije